

24/2

3

ЛЯБОРАТОРІЇ

МИКОЛА ЖВИЛЬОВИЙ

ДАСУ
ПІМ

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

1932к

439

З ЛЯБОРАТОРІЇ

ВІДДІЛ СПЕЦФОНДІВ
БІБЛІОТЕКИ АН УРСР
Іав. № 62412

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ

1932

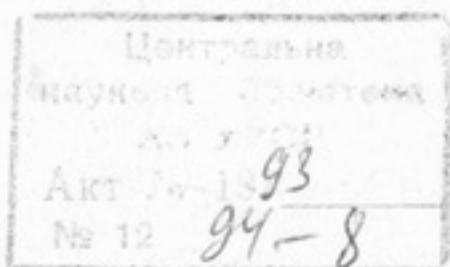
Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літописі
Укр. Друку”, „Картковому ре-
пертуарі” та інш. показчиках
Української Книжкової Палати

ШО(2-7)

ЧЧ6(2-4)

С

Третя друкарня ДВОУ
Харків, Нагічевань, наб., 14.
Укрголовліт 10322 * 2-Х 31
Зам. 1292. Тир. 5200. Б6

ОПОВІДАННЯ ПРО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА

МАЛО НЕ ОПОВІДАННЯ ПРО ТЕ, ЯК В КІНЦІ 1929 РОКУ СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ СТРИВОЖИВ СЕЛЯНИН КЛІЩІ І ЯК НАРЕШНІ СТРИВОЖЕНИЙ СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ПРИДІВ СОБІ ПОМІЧНИКА.

1

ПОЛУСТАНОК. З РОБІТНИЧОГО ПОЇЗДА ВИХОДИТЬ І СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ. ОІННЯ СТЕПОВА ЕЛЕГІЯ СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА ЗУСТРІЧАЄ ІДИЛІЧНИЙ ЖУЧОК.

— Хто до Кармазинівки? — поцікавився попередливий кондуктор і зачиняючи одно із вікон, поінформував. — Зараз будемо дома... сметанку шамати.

— Спершу верст сім посьорбаєш кисілю, — подав був хтось репліку і — змовк, бо робочий поїзд, вискочивши з лісу, раптом затормозив і повільним ходом став наблизатись до полустанку.

Все заметушилося: розштовхуючи ліктями натовп, посунулись до виходу з порожніми кошиками спекулянтки, позскакували зі своїх місць похмурі дядьки, рушили робітники з клунками. За якусь хвилину поїзд зупинився, — і всі ці пасажири з шумом і лайками (ляялись, звичайно, задерикуваті й нахабні спекулянтки) висипали на порожній перон полустанку. І в той час, коли поїзд, простоявши мить, послішив до дальній зупинки, вимахуючи хвостом чорного диму, його недавні пасажири були вже в степу: спекулянтки й похмурі дядьки їхали на спеціально командированих до них підводах, робітники ж, розбившись на групи й одиночки й то на доганяючи підводи, то відстаючи від них, пішли протягували віддалення між собою й осиротілим полустанком.

Стояла тепла глибока осінь. Хліба давно вже лежали по клунях, і на голій блідо золотій стерні не

Видно було навіть гречок. Якийсь місяць тому в цей час сонце трималося ще досить високо, тепер воно тулилося до останньої своєї межі й от-от мусіло зникнути за обрієм задимленою фіолетовою кулею. Порожні були й на землі простори прозорого осіннього повітря. Тільки зрядка то тут, то там фаркали сиротливі кібці, але й вони недовго тішили погляд: козирнувши крилом, птиці погасали в далеких низинах.

А втім, степова зажурна елегія нікого не тривожила: не тривожила тих, хто її не помічав, не спадала сумом і на спостережливе око: голубувату просторінь осіннього степу наскічено було здоровим, бадьюром повітрям, і дихати було на подив легко і вільно.

Степан Трохимович плентався позаду всіх. Плентався, спираючись на посошок і енергійно вимахуючи лівою рукою. Іноді він на мить зупинявся і, вийнявши хустку з кишені, втирав нею піт з лоба, тоді віддалення між ним і рештою робітників ще більше зросло. Це нервувало Степана Трохимовича, і він, напруживши всі свої сили, прискорював крок. Але даремно: віддалення не скорочувалось, і скоро Степан Трохимович мусів сам залишитися в степу.

...Дивні діла твої, час! Нічого тобі не болить, почуваєш себе цілком здоровим, ноги тобі, як і тридцять років тому: міцні мускулисті і швидкі, груди вільно дихають, очі ніколи не скиблять, навіть ввижається іноді, що ти й у деталях точнісінько такий же, як і тіж таки тридцять років тому. І—раптом—нічого подібного! „Все це омана“ спадає на думку тобі, і тоді ти бачиш, що все далеко не гаразд. Далеко не все гаразд: і руки, і ноги, і груди—все вже тебе трохи зраджує.

Старий коваль, загубивши нарешті надію наздогнати своїх молодших товаришів, зупинився біля квартального стовпчика, знову витер хусткою лоба, положив кошика на землю й, спершись спиною на деревину, замислився.

Полустанок ледве маячив вдалені й потуч нього уже близмів вогонь семафору. На степ поновлі насуvalась осіння ніч, і вже десь бігли холоднуваті вітерці. Небо синішало, рожева пляма на заході танула й затягувалася в матовий димок вечірнього присмерку. Степан Трохимович зиркнув вбік полустанку.

... Воєтина дивні діла твої, часе! Чи ж тоді тут, горів семафор? Чи ж тоді тут поїзд зупиняється? Саме тоді коли Степан Трохимович, зневірившись у своїх здібностях конкурувати з Гривенковою кузнею, пішов на завод? Крім булки залізничного сторожа не було тут буквально нічого! А хіба тоді, крім Степана Трохимовича, що хтось їздив до города? Ну, їздив урядник, їздив учитель, словом, їздив дехто з інтелігенції, їздив, правда, по крам і Онучка—а ще хто? Вісімнадцять верст до станції—це тобі не іграшки, це тобі не сім до полустанку. Вийдеш, бувало, за Кармазинівку, станеш посеред степу, а навкруги темнота, навкруги багно, тільки вовків і бракує. Та йти треба, і йдеш. Йдеш, аж поки заблимають десь огні й загавкають собаки. Не було тоді сопутників!.. А тепер? Тепер вагонів з два набереться людей, і так кожного дня. Тепер одних робітників їздить не менш, як чоловік з вісімдесят. Тепер не той час.

Степан Трохимович підвівся, забрав з землі кошика й далі заступав до Кармазинівки. Він не поспішав: переконавшись, що йому й на цей раз не пощастиТЬ наздогнати подорожників (і підводи, і групи робітників давно вже зникли з очей старого коваля), він пішов поволі. Пішов поволі й тому, що поспішати йому не треба було й з якихось інших причин: завтра на роботу не виходити, а дома коли й навернеться щось зробити, то все єдно гягнє по каганець, бо дні тепер не ті, і сонця на своєму двориші, приїхавши з заводу, не застанеш.

Степ посувався назад, на синьому чебі заметуши-

ліся поки це няясні зірки, полустанок зовсім зник з очей. Дорога вужала, і вже вирізувались силуети вітряків. Скоро Степан Трохимович входив у село. Назустріч йому вийшла телиця й замукала до нього. Старий коваль, пізнавши в ній Онучкіну (про Онучку див. далі), ніжно одігнав її кошиком і звернув на свою вулицю.

...Що треба сьогодні зробити? Треба нарубати хмизу, перенести решту снопів до клуні, ну, й, врешті, написати листа до Ванька. Правда, від нього щось довгенько ні слуху, ні духу, але на те ж він і відповідальний робітник! Треба відповісти й Мар'янці: треба, щоб приїхала до Кармазинівки, а то й справді чорт знає: і онуки єсть, і не бачиш їх. Особливо приємно було б похвалитися дончиними малятами. Та й сином та донькою не гріх було б попишагися: таких дітей в Кармазинівці не знайдеш! І не тільки попишатися, але декому й носа втерти: Степан Трохимович добре знає думки своїх ворогів (в кого іх нема: ворогів?), вороги напевно думають, що його діти рішуче від нього відцуралися.., А хіба це так?

...Що ж завтра треба зробити? Завтра треба приче-пурити Манчине помешкання і підложить їй свіжої соломи. Треба сходити до сільради й поговорити з приводу податку: Степанові Трохимовичу здається, що писар трохи приписав йому. Треба.. А втім ранок вечора мудріший, і завтра буде видніше, де бракуватиме його рук чи то його ж таки голови.

Старий коваль підходив до свого двору. Ставши біля воріт, він оглянув хазяйновитим оком паркан (нещодавно хтось вирвав одну дошку, і тепер на місці старої стояла нова), кинув погляд на свій чепуркенький будинок й одчинив хвіртку. Жучок, низенький собака, кинувся був до нього із дзвінкою собачою брехнею, але, пізнавши господаря, радісно заверещав й, вимахуючи хвостом, став підскакувати й ловити

в свої собачі поцілунки руки Степана Трохимовича.

— Почекай, Жучку, почекай! Зараз винесу їсти! — сказав Степан Трохимович і ласкаво потріпав собаку по спині: в голосі старого коваля, як і завжди, бринів спокій урівноваженої й цілком задоволеної життям людини.

На ганкові Степан Трохимович на мить затримався: зиркнув на синє зоряне небо (мовляв, чому це нема молодика?), оглянув дворище й тільки тоді пішов до хати. Йому й на думку не спадало, що завтрашній день несе йому надзвичайні турботи, турботи, що їх він ніколи не знав, й що віднині не раз розріжуть йому серце вогнем неможливого болю,

2

ЗУСТРІЧ З ЯВДОХОЮ ГАРАСИМІВНОЮ. КОРОТЕНЬКА РОЗМОВА. СТАРИЙ КОВАЛЬ ВВАЖАЄ СЕБЕ ЗА РЕВОЛЮЦІОНЕРА. ЯВДОХА ГАРАСИМІВНА ІНФОРМУЄ ЧОЛОВІКА, ЩО ЗАХОДИВ КЛІЩ. СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ДУМАЄ ПРО КЛІЩА.

На порозі старого коваля зустріла Явдоха Гарасимівна. Зустріла так, як багато років до того зустрічала: витираючи рукавом губи й тут же поправляючи скатертину на столі.

— А я вже думала, що ти в городі заночував, — сказала вона. — Чого ж це так пізньенько? Сусідові хлопці давно прийшли.

— Та то ж хлопці! — посміхнувся старий коваль й положив кошика на лаву. — Хіба й досі визнаєш мене за парубка?

— Парубок не парубок, а на вечорниці мабуть і зараз* пішов би... — Явдоха Гарасимівна трохи помовчала й запитала: — Борщ будеш їсти?

— А звісно, насипай!

Степан Трохимович скинув з себе робочий одяг, взяв з с克рині сорочку та штани й надяг їх. Далі

підійшов до вмивальника й вимив собі добре руки. Потім він сів до столу.

За столом старі розповідали один одному новини: коваль — новини заводські, ковалиха — новини сільські. Більш говорила Явдоха Гарасимівна. Говорила вона лагідно й хороше, і саме так, як хотілося Степану Трохимовичу. Дійшовши, наприклад, до інформації про настрої серед деяких селян, жінка з обуренням відзначала тих людей, яким не до смаку сучасний радянський клад.

— Так, так! — підтакував старий коваль, юному пріємно було, що не тільки він, але й Явдоха Гарасимівна дещо знає з більшовицької політики й ніколи його не оскандалить темним невіглаством. — Його, людину, так би мовити, революційно позапартійну.

За революціонера старий коваль завжди себе вважав. Правда, великих заслуг за собою він ніколи не знав, але чи ж не він, скажім, в тому ж таки 1905-му році виходив на барикади? Чи ж не він демонстрував зі своїми товаришами по вуляцях стривоженого міста? Правда, на барикадах юому не прийшлося битись (в той день сутички не було, а на другий — він поїхав до Кармазинівки), але чи ж не його потім тягали по поліційних участках?

Те саме можна сказати й про 1917-й рік: більшовиком він не був (просто мало був поінформований), не приймав активної участі і в громадянській війні (власне з гвинтівкою скажім), але чи ж співчував він хоч би тим же соціалзрадникам? Ніколи!

Щодо білої гвардії, то він її також ненавидів як і ті ж таки комуністи. Словом, хай син не гримає на нього: це нічого не значить, що Степан Трохимович не належить до партії: можна й позапартією бути справжнім революціонером.

Явдоха Гарасимівна прийняла миску з борщем й поставила тарілку з м'ясом. Упоравшись із другою стравою, старий коваль запив все це всдою, розпра-

вів свого сивого вуса, пригладив долонею в олосинки на своїй лисій голові й сказав:

— Ну, а тепер пішемо й нарubaємо хмизу... Як гадаєш, Явдоха, хватить на місяць?

— На місяць хватить,—сказала ковалиха.—А от на другий—треба шукати. Онучка обіцяв, та от не знаю, чи виконає свою обіцянку.

— Онучка виконає! — упевнено заявив Степан Трохимович й, зібравши до Жучкового черепка кісточки та шматки покусаного хліба, наливши туди ж таки трохи борщу, вийшов у сіни.

На дворі Степан Трохимович все виконав, що загадав собі, йдучи з полустанку: переніс решту снопів до клуні, нарубав хмизу, зазирнув до Маньки й підложив їй свіжої соломи. Залишалося написати листа до сина і відповісти доньці.

Коли Степан Трохимович сів до столу писати листа синові, Явдоха Гарасимівна, що в цей час поралась біля ліжка, раптом повернулась до чоловіка й сказала:

— От пам'ять: зовсім вискочило з голови! Приходив до тебе Кліщ. Має про щось з тобою говорити.

— Кажеш, заходив Кліщ?—одриваючись од листа, здивовано спитав коваль.

— Говорив, що якісь діла важливі,—далі інформувала Явдоха Гарасимівна.—Прохав, щоб ти не відлучався зранку, бо він саме зранку забіжить.

— Гм!—здвигнув плечима Степан Трохимович і, не розв'язавши питання, чого б до нього міг завтра завітати Кліщ, знову зарипів старим іржавим пером.

Листа синові він і справді написав. Що ж до відповіді дочці Мар'янці, то цю відповідь старий кональ так і не розпочав. Річ у тому, що думка про Кліща застряла йому в голові („чого б він міг завітаги до нього“?), і він ніяк не міг одігнати її від себе. Він вже й лисину свою потирає долонею, він вже й нер-

вово спльовував кілька разів,—ніщо не дозмігато і завтрашній гість все таки стояв перед його очима.

Чи мав рацію Степан Трохимович так багато і, можна сказати, без діла думати про Кліща?.. Як би його відповісти: і мав, і не мав. Чому мав? А тому мав, що Кліщ ні з ким здря не зустрічався і коли зустрічався, то обов'язково, щоб довго і в'ідливо говорити про якісь неприємні речі. Чому не мав? А тому, що які ж за ковалем числяться гріхи, хиби чи то промахи? Податок він вносить акуратно, врожай, підсвінка й курей законтрактував, з землеміром ніяких у нього непорозумінь. Він, можна сказати, ні з ким не мав на селій сутичок, в нього ніколи не було, непорозумінь і з місцевим комсомолом, як і, скажім з місцевою сільрадою. За виключенням хіба ідеологично-підозрілих громадян, все село його поважало: поважало й за його дітей-комуністів, поважало й незалежно від них, бо старішого робітника в Кармазинівці не було, ніхто б не нашов людину й с такими революційно витриманими поглядами. Власне чого ж турбуватися? Нарешті, що йому Кліщ, йому старому робітникові, складовому елементові тієї диктатури, яка володіє зараз однією шостою всієї земної кулі? Гм!

А в тім, такі міркування забігали надто далеко в сторону від фактичного стану речей, і Степан Трохимович, упіймавши себе на цій же таки „далекій стороні”, остаточно засоромився: складалося таке вражіння, що він і справді почував себе в чомусь винним,—головно складалося вражіння, що він боїться Кліща.

— Тьфу!—навіть сплюнув з досади Степан Трохимович і попрямував до ліжка.

— Що ти там кажеш, Стюю?—не дочула Явдоха Гарасимівна: вона вже давно улаштувалась на печі.

— Та то я про своє!—сказав старий коваль.—Хотів

був оце написати Мар'янці листа, а воно ніяк не виходить: мабуть стомився трохи.

— А ти встань раненько, тоді й напишеш! — ковалиха помовчала, посунула на себе рядно й, зідхнувши, промовила: — Біда з цими дітьми: ти його ростиш, ти за ним побиваєшся, а воно виросло, розправило крильця — та тільки й бачили!

— Ну, а як же! Не сидіти ж їм з нами та слухати наших казок? Їм і без наших казок чимало клопоту. Хіба ти за своєї молодості дуже інтересувалась батьками? Га?

Але, коли правду говорити, Степан Трохимович все таки трохи ображався на своїх дітей і справді: Ванько вже місяців з дев'ять не пише, Мар'яна хоч і пише, але чому ж їй не приїхати на якийсь тиждень до нього? Партийні справи не дозволяють? Та хіба крім партійних справ і німа вже життя? Працювати, звичайно, треба на совість, але хіба так таки все й переробиш? Та й те сказати: зараз час мирний, ворогів знишили, диктатуру закріпляємо, — можна б уже й у садочку посидіти й з самоварчиком погуляти... Старий коваль згадав свою гітару.

— Так заморочив голову цими листами, — сказав він, погасивши лампу й лягаючи на кровать, що й забув на гітарі пограти.

Степан Трохимович, звичайно, звернувся до своєї дружини, але вона його не чула: Яздоха Гарасимівна, перев рнувшись на лівий бік, уже спала тихим сном старої роботяжої людини: на печі чути було й легенький храпіт.

Тепер може заснути й Степан Трохимович, заснути після хоч і звичайної, але все таки важкої роботи на заводі. Правда, Степан Трохимович довго не буде спати (старечий сон чуткий і коротенький), але покинувшись, він і не підведеться одразу: забере з кишені люльку, наб'є її доморощеним тютюном, черкне

сірника й запихкає. Пихкати він довго не буде: він дуже мало і рідко палить (до того ж Явдоха Гарасимівна може прокинутись), а покінчивши з тютюном, положить лульку на лаву, й якісь півгодини дивитися у вікно, що в ньому стоятимуть передранкові зорі синього осіннього неба.

Степан Трохимович позіхнув. Очей своїх він ще не заплющував, але в кімнаті була така непрониклива темрява, що його зрінки ніяк не могли найти тошки опертя. Тільки багато пізніш з боку замаячила темносиня пляма правого вікна, й нарешті прояснило. Раптом скло розрізала срібна полоса метеора, й на дворі дзвінко загавкав Жучок.

— Хто це там возгузиться біля паркану? — подумав Степан Трохимович, і тут же відчув, що сон уже переносить його у свої фантастичні володіння і що його думки ширяють уже поза межами реального світу.

3

ЛОСВІТНІЙ ГІСТЬ І ЙОГО ЗОВНІШНІСТЬ. ПРО ІДО ГОВОРILI.
РАПТОВЕ ЗАПИТАННЯ ПРО КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ Й РОЗМОЗА
ПРО КОМУНУ, ЩО СТРОЇТЬСЯ: ЧО О ЗАХОДИВ ГРОМАДЯ-
НИН ОНУЧКА?

На дворі стояла глуха передранкова ніч. Ще навіть не по всіх хатах блимали вранішні каганці, ще Явдоха Гарасимівна тільки-но роспочала поратись біля печі, а Степан Трохимович ще навіть не росплющував очей, — час був надзвичайно ранній, як хвіртка ковалевого двору перелякано рипнула й до Степана Трохимовича завітав гість.

Обережно ступаючи, він підійшов до вікна й за-
зирнув до кімнати. При свіtlі каганця, яке, прорвав-
ши ся на свіже повітря, лягло полосою біля прильби,
ця досвітня людина рельєфно виступала всіма деталями
своєї постаті.

Це був саженний і важкий (пудів на вісім) чолов'яга. Одяг він мав у всякому разі не сільський: на нім був піджак, жилет і навіть щось подібне до ٹраватки. На голові йому лежало млинцем кепі, брюки-навипуск—кінчалися щиблётами. Задом—спиною й плечима—він справляв гнітюче враження: мовляв, потріпотіти в руках цієї людини—значить навіки розпрощатися зі світом білим. Але, коли б у коло зору спостерігача попало чолов'ягина обличчя, він раптом змінив бі свою думку й про його зад. Спостерігач навіть усміхнувся б: обличчя важкої досвітньої людини, ноперше, нагадувало писок зовсім не страшної йоркширської свині (той же кирпатий ніс, ті ж безцвітні, тупі й маленькі очі), по друге, воно страшенно подібне було до обличчя найлюб'язнішого із всіх начисто голених льокаїв.

Чолов'яга обережно постукав у вікно.

— Там хтось до нас прийшов!—сказала Явдоха Гарасимівна, розштовхуючи сонного Степана Трохимовича.

— Як ти кажеш, Явдох?—озвався, нарешті, старий коваль: він так за день пілтоптався, що й справді спав здоровим, молодим сном.

— Кажу, хтось у вікно стукає!

— Ага! У вікно стукає? Я зараз!—Степан Трохимович підвівся, почухав собі під пахвою і тільки тоді заступав до вікна. Згадавши, що сьогодні до нього мусить зайти Кліщ і думаючи, що це саме Кліщ і прийшов, коваль потер собі пальцями лисину й не зовсім ввічливо запитав.—Хто там такий?

— Та це я, Степане Трохимовичу!—мало не дикантом відповів з надвору саженний чолов'яга.

— Он·бач хто!—позіхнув Степан Трохимович, звертаючись до жінки.—Це Онучка прийшов.

— То йди запрошуй до кімнати!—сказала ковалиха й посунула рогачем горщика.

За мить Онучка вже стояв серед кімнати й посміхався своїми тупими йоркширськими очима. Зі всіх його рухів видно було, що він дуже поважає старого ковала і з не меншою (у всякому разі) повагою ставиться й до ковалихи.

Степанові Трохимовичу він ще на порозі люб'язно потиснув руку, Явдосі Гарасимівні—зайшовши до хати.

— Що ж це ви так раненько завітали до нас?—спитала ковалиха, прибираючи з лави якусь миску й даючи місце гостеві.

— Та бачите, не спиться: все турбується за громадські діла,—відказав тим же таки диксантом (цей диксант, до речі, ніяк не в'язався з восьмипудовою бухтею) громадянин Онучка.

— Ма'ть, готовуєтесь до хлібозаготівель?

— Де вже тут готовуватися,—заперечила бухтя.—Тут треба збирати, а не готовуватися. Це вам не дев'ятнадцятий рік: тоді держава заготовала, коли не помиляюсь, всього навсього вісімнадцять мільйонів центнерів, а тепер одного посівматеріалу мусимо мати не менш.

— То ви вірно говорите!—погодилася за Степана Трохимовича Явдоха Гарасимівна й, побачивши, що коваль вийняв зі скрині кисета, сказала:—Ta покиньти, Стьоло свою люльку!

— Я, Дуню, у двері попихкаю!—заперечив Степан Трохимович і, ше раз, солодко позіхаючи, звернувся до Онучки.—Що ж тут у вас, Пилипі Гордійовичу, новенького чути? Я ж, знаєте, більшє на заводі, та й за всіма новинами не встежиш!

Онучка шоколядно посміхнувся своїми тупими йоркширськими очима й сказав:

— Та де там вам, Степане Трохимовичу, до наших сільських дрібниць: вам не легко й з заводськими справами впоратись... Які ж тут у нас новини? Краще

говоріть ви, що там у вас на заводі робиться. До городу, як вам відомо, я тепер не дуже вчащаю, а з газетки хіба все добереш? Рідко й до вас заходю. Частіш ходив би, може дещо й знати би, але ходити совість не дозволяє: людина, думаєш, якийсь день дісталася для відпочинку, а ти ій і тут заважаєш.

— То ви зовсім ларемно говорите, Пилип Гордійович! — заперечив Степан Трохимович, через щілину пускаючи дим у сіни й покручуючи свого сивого вуса. — Я вам завжди дуже радий.

Онучка з задоволенням кашлянув. Він забрав з лави кухлика, й підійшовши до цеберки, съорбнув трохи води.

— В городі нічого не чути про колективізацію? — раптом спітав він, і тепер в його очах промайнула вже не тільки сторожка зацікавленість, але й хитринка людини далеко не тупої.

— Особливого нічого не чув, — відказав старий коваль. — А що таке?

— Наші тут щось заметушилися. Хочуть комуну строїти. Отож я й думаю: чи не прийшла якась директива з центру.

— Кажете директива з центру? Гм! — і Степан Трохимович здигнув плечима.

На заводі Степан Трохимович, можна сказати, кожного дня чує про всякі такі серйозні справи, зосібна не мало він чув і про колективізацію, але щоб про якусь там нову директиву, то таких розмов начебто й не було. Може цю директиву ще не розголосено? Так тоді б, скажім, діти йому написали. Очевидно тут щось не так. Або наші сільські активісти помиляються, або, могло бути, що й сам Пилип Гордійович чогось не дочув.

— А як на мою думку, — раптом сказала Явдоха Гарасимівна, — так тут і директиви не треба... Хіба ти, старий, не пам'ятаєш, що Мар'янка писала? — Жінка

вітерла рукавом туби й промовила.—Писала вона, Пилип Гордійовичу, так: стройте, говорить, комуну почім попало, а совіцька влада допоможе. А батькові говорить соромно, що й досі не вжив заходів.

— Та де там уже мені старому!—махнув рукою коваль.—Як би ж я був спеціальною людиною, то може якось і допоміг би, а так хіба знайдеш час?

— Це ви цілком вірно говорите!—погодився Онучка й тут же, звертаючись до Явдохи Гарасимівни, сказав:—А що от до вашої думки, то ви помилляєтесь. Конешно, комуну можна строїти й без директиви, но тут вопрос іде касательно наших людей. Темнота, знаєте невозможна і ніяк не можна припустити, щоб вони ото самі додумались.

— То хто й зна!—посумнилася ковалиха й посунула до печі другого горщика.

Темнота на селі, звичайно, величенька, про це Явдосі Гарасимівні навіть говорити не приходиться. Рівняти селян, скажім, до Пилипа Гордійовича чи до Степана Трохимовича теж не можна. Але й з другого боку ніколи не слід перебільшувати: додуматись до комуки більш як за десять років революції—справа дуже і дуже не важка.

— А хіба я що кажу? Я касательно політичної сторони діла,—крутнувся був Онучка.—Ви це конешно, маєте рацію говорити, бо люди дійсно підрошли. Та справа ходить не про це: як відомо всім гражданам ще на п'ятнадцятому з'їзді партії, себто в двадцять сьомому році, була постанова про посилення колективізації. Ця сурйозна постанова дуже допомогла бєдному народу. Но от тепер мене й інтересує: чи нема якоїсь нової постанови?

Степан Трихомович раптом закашлявся: Онучкина близкуча поінформованість у, так би мовити, партійній хронології його начитаність у постановах різних з'їздів та пленумів Центрального Комітету,—все це

приголомшувало старого коваля й у таких випадках він завжди почував себе ніяково. Звичайно, Ванько чи то Мар'янка заткнули б за пояс десятюх таких собі Онучок, але не погано було б, коли б і він трохи підкувався. Все ж таки Степан Трохимович старий робітник, можна сказати, патріярх робітничий (так жартуючи називав його колись Ванько), а що таке Пилип Гордійович? Людина доволі освічена? Вірно! За радянської влади він ні разу не проштрафився? Теж вірно: інакше йому, скажім, не доручали б заготовлювати хліб. Степан Трохимович навіть знає, що в Онучкиному будинкові розвішано по стінах портрети Леніна та інших вождів революції. Але ніяк він не може забути, що хоч Онучка і дрібний, а все таки колишній крамар. І не забуваючи цього, Степан Трохимович не хоче й пробачити собі такої перемоги над ним Пилипа Гордійовича.

— Нової постанови, мабуть, нема! — навманиня вирвалось нарешті збентеженому ковалеві.

— Почім ти знаєш що нема? — сказала Явдоха Гарасимівна: вона не помітила тієї ніяковости, що в ній почував себе Степан Трохимович.

Але Онучка, побачивши, що з коваля ніяких партійних новин не вивудиши, перевів розмову на іншу тему.

— Та мабуть таки й дійсно нема. Це навернобі містна ініціатива. — Онучка позіхнув, машинально перехрестив рота й сказав. — Що ж це ваших діток давно не видно? Мібуть діла не дозволяють приїхати?

— Діла не дозволяють! — заметувшився Степан Трохимович: ця тема була багато зручніша і в ній він почував себе, як риба в воді.

Розпочалася жвава, цікава й повнокровна розмова. Говорили вони довго. Говорили про те й про інше. І тільки тоді скинулись, коли вікно виявилось темною синькою й світанок рішуче погасив каганця.

...Чого, власно, прийшов так раненько до Степана Трохимовича громадянин Онучка? Чи може він кожного дня удосяті вчащає до нього?—Нічого подібного! Очевидно і справді щось трапилося незвичайне. Саме те, що трапилося якось і тривожило сторожкового Онучку. Коли б на місці коваля й козалихи була б цього ранку якась більш спостережлива людина, вона б мабуть знайшла й причину Онуччиній тривозі. Та й справді: говорив Пилип Гордійович про ковалят багато більш, ніж про ту комуну, що „строїлась“, але неваже таки його саме кovalята й цікавили?

Виходячи за ворота й потискуючи ковалеві руку Онучка ралтом кинув:

— Доречі: знаєте, хто хороводить по часті устроїства комуни?

— Хто ж такий?—поцікавився Степан Трохимович, попихнувши димком у свіже повітря бадьорого осіннього ранку.

— Та той же таки Кліщ!—Онучка так подивився зверху вниз на низенького коваля, ізче він, Онучка, буквально нічого не втіроплює. Потім він здигнув плечима й сказав вкрадливим голосом.—Я знаю, що ви дуже поважаєте Кліща, я й сам прихильний до нього. Справа от тільки с середнячками: недолюбляють вони його—та й квит!

Степан Трохимович хотів був сказати Пилипові Гордійовичу, що великої п'яваги він ніколи не відчував до Кліща (циого, проте, ніяк не міг не помітити й сам Пилип Гордійович), але згадавши, що не більш, як за годину він матиме побачення з Кліщем, враз осікся й промовив не те, що думав:

— Та хто його знає: може й зовсім даремно не долюбляють. Він чоловік не поганий.

В тупих йоркширських очах Пилипа Гордійовича знову заметушилася хитринка.

— Звісно не поганий!—мало не скрикнув він своїм

вересклівим диксантом.—Хіба я кажу, що поганий—
боже борони!— і Онучка, щоб Степан Трохимович не
подумав, ~~що~~ він, Пилип Гордійович, не долюбляє
Кліща, ще на чверть години затримав старого коваля
біля хвіртки.

Словом, розійштися вони, коли вже на сході зай-
малася осіння рожева зоря, коли десь рипіли вже
вуличні журавлі й невгамовні пvnі раз-у-раз злітали
на тини, побідно та голосно кукурікаючи,—розійшлися
тоді, коли з дворів замукали корови й заагейкали
пастушки,—коли, словом, село збиралося по справж-
ньому розпочинати день.

— Про яку це він говорив комуну?—спитав Степан
Трохимович, підходячи до Явдохи Гарасимівни: вона
вже стояла на дворі й годувала курей.—Ти нічого
не чула?

— Балачок нібіто ніде не було!—сказала козалиха.—
А ти чого турбуєшся? Хай собі улаштовуються на
здоров'я!

Степан Трохимович здигнув плечима: ще б пак не
на здоров'я! Хіба він не розуміє, що це дуже й дуже
добра справа?

Він навіть розуміє, що майбутня комуна не поганого
собі і верховода підібрала саме такого ій і треба було.
Його тільки цікавить, яким це чином все це пов'язано
з бажанням Кліща сьогодні побачитися з ним? Чи може
тут ніякого зв'язку немає? Навряд: надто вже красно-
мовно одно з одним збігається... А в тім почекаємо:
свого часу все виясниться.

Степан Трохимович оглянув хазайновитим оком
своє дворище й пішов до сажу подивитись на під-
свинка.

СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ГРАЄ ІА ШЕСТИСТРУННІЙ ГІТАРІ.
ЗАХОДИТЬ КЛІЦЬ.—ОНАК ХТО Ж ТАКИЙ БУВ КЛІЦЬ? ЧИМ
СТРИВОЖИВ ВІН СТАРОГО КОВАЛЯ? СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ
ДИВИТЬСЯ НА ЗОЛОТУ БІЛОНОГУ БЕРЕЗУ.

Кліш зайшов багато пізніш, як обіцяв: він зайшов по обіді. Степан Трохимович власне вже й забув про нього. Вранці почистивши саж, він взявся за спони й дві години помахав ціпом (хоч він і був у супрязі з сусідом Мотузкою, але не на молотьбу: півтори десятини давали не більш як сорок—сорок п'ять пулів і, отже, не було сенсу тягатись до молотарки). Пізніш він допомагав Явдосі Гарасимівні локопувати картошку. Потім його покликав до тину Мотузка й радились про коней: Мотузці потрібні були гроші, і він хотів одного коня продати: саме старого.

— Ні, ти вже не продавай!—сказав Степан Трохимович.— Однією конякою ми не справимось, а собі я все таки не думаю купувати: мороки й так доволі.

— Та я й сам бачу, що воно не зовсім зручно виходить,—погодився Мотузка.—Проте, не можна й не продати: повірте, аж кричить, грошей треба!

— Що ж його робити?—замислився старий коваль й тут же скинувся:—Ти мабуть все таки п'дохди,—спробую дістати на заводі аванса.

Проти такої постанови питання Мотузка не мав що сказати, й тому розмова хутко ввірвалася. Потім надійшов обід.

Пообідавши, Степан Трохимович зняв з гвіздка свою шестиструнну гітару, пішов у садок (день і сьогодні був чудовий), сів напроти ковалихи, що, зібралиши кислиці, обмивала їх на сушку, й почав награвати пісень. Власне не пісень, а старовинних російських романів, що їх він вивчив з гр мафону—(грамафон уже давно зіпсувався й лежав тепер на горищі). Старий

коваль як раз співав своїм тихим старечим голосом (під акомпаньємент, звичайно, своєї шестиструнної гітари) „не искушай меня без нужлы”, коли з за хліву вийшов Кліщ і, кинувши „драстуйте”, попрямував до золотої (пожовkle листя) альтанки. Степан Трохимович положив на стіл гітару й, як тільки Кліщ підійшов, сказав:

— Сідайте, будь ласка! Сідайте!.. Може ти нам чайку даси? — звернувся він до ковалихи.

— А чому ж не дати? — одказала Яздоха Гарасимівна і підвелася з лави.

— Та сп сиб! Я... не звикли до чю! — кинув Кліщ.

Але Яздоха Гарасимівна вже ступила з альтанки: вона була дуже симпатичною господаркою й все таки хотіла вгостити Кліща.

— Чого там не звикли, — сказала вона, на мить повертаючись і поправляючи фартух з кислицями. — Хіба до його човго звикати?

— Приготуй Яздохо, приготуй! — підбадьорив її Степан Трохимович і, звернувшись до гостя, примозив: — Такий у мене, знаєте, порядок: як наскочиз хто на готовенький самовар, обов'язково заставлю випити. Хоч шклянку, а випий.

Степан Трохимович говорив не правду. Гостинністю своєю він і справді не поступався перед дружиною, але щодо готовенького самовару, то це було трохи не так: води в самозарі була вже холоднувата. і Яздоха Гарасимівна мусіла його знову роздмухувати чоботом. Степан Трохимович просто хотів придобрітись до Кліща, хоч цього цілком і не усвідомлював...

...Однак, хто ж такий був Кліщ? Що це було за людина, що так чи інакше, більш чи менш але безперечно трохи тривожила Степана Трохимовича? Великий хоч би й сільський урядовець? Член партії (треба мати на увазі, що ковалъ все таки був позапартійний)? Демобілізований, скажім, червоноармієць, чи може завод-

ський робітник? Ні, ні і ні! Так може великий горлан і забияка, яких часто можна зустріти на селі і для яких нема ні суда ні закону? Теж ні!

Це був звичайнісінький собі (низенький, трохи горбатий, нижчий навіть за Степана Трохимовича) чоловічок, який жодної посади не посідав, до партії не належав, в червоній армії не був, на заводі не працював і говорив тихеньким і до того ж лагідним голосом. Щоправда, в цьому голосі завжди звучала якась неприємна глумлива нотка, але він її ніде й ніколи не пілкresлював. Власне найбільш за все тривожили Кліщевих співбесідників його Клішеві очі: в них було стільки природного розуму й проникливості, що, здавалося, вони тебе пронизують наскрізь. Неприємно було й те, що він завжди ставив запитання, так би мовити, „езуїтською мовою“ (дається Онучин вираз) хватко, несподівано й отрізаючи всі шляхи до виверток. І хоч він і не посідав жодної урядової посади,— він не тільки був у курсі всіх справ кармазинівського громадського життя, але й посвоєму (ніяк не причепишся!) всюди втручався, так що його вважали за фактичного голову сільради. Він не був у партії, але його брали за партійця, бо його втручення в місцеві справи носило характер глибоко партійний, за що, доречі, супротивники партії його просто ненавиділи, Він не був забиякою, але всі горлани одразу стихали, коли Кліш розпочинав говорити своїм тихим, лагідним голосом, і його все таки вважали за найбільшого й найстрашнішого забияку. Він, нарешті, ніколи не був головою комнезаму, але ніхто на селі не сумнівався, що саме він і є справжній проводир місцевої бідноти. Це останнє ставило його на реальний міцний ґрунт і за його невгамованої вдачі робило його для відповідних осіб і справді небезпечним. Треба до того ж сказати, що хоч він ніколи й не був у червоній армії, але за часів громадянської війни на території білих завжди ховався

в запіллі і навіть дістав колись від гайдамаків тридцять ударів шомполами по голій спині.

Чому Кліщ досі не вступив до партії й не займав жодної з урядових посад? До партії він не вступив очевидно тому, що в Кармазинівці не було жодного партійця і ніхто його не міг рекомендувати районовому комітетові, якому незавжди видно всіх людей району. Що ж до посади, то це вже секрет самого Кліща: можливо він помилково вважав, що, так би мовити, з боку зручніш діяти, можливо були й якісь інші причини. У всякому разі хоч і посвоєму, але він досить таки енергійно діяв. І тому Степан Трохимович, думаючи про свою зустріч з ним, зовсім не даремно перебирає в умі і податки, і землеміра, і контрактацію. Тим паче недаремно, що для Кліща не було поважних людей: він тримався зі всіма однаково, чим, доречі, незадоволені були навіть деякі незаможники.

— Так отож я збиралася зйти до вас,—розпочав Кліщ, пошипуючи пальцями руду борідку й з під лоба поглядаючи на коваля своїми проникливими і наподив (борідка ж руда) чорними, як терен, очима,—вранці збиралася!

— Та знаю—кинув Степан Трохимович.—Чув. Явдоха Гарасимівна казала.

— Так отож, бачите, деякі справи затримали. Не вдалося вранці.—Кліщ помовчав і раптом сказав вкрадливим (так лис приблизно ходить) голосом.—Та вам, мабуть, і не до мене було.

— Чому ж не до вас?—сказав здивований коваль.—Я сьогодні, можна сказати, цілком вільний був.

— Ну, тоді я, мабуть, помилився.—Кліщ знову пошипав свою руду борідку й ніби між іншим кинув:—Думав, знаєте, так: Онучка людина ділова і здря не займає часу.

Степанові Трохимовичу стало якось не по собі. Він зізнав, що від Кліща найменша, найдрібніша подія не

сховається, він назіть прилускав, що Кліщеві вже відомо, що у нього був Онучка,—че по собі стало тому, що Кліщ згадав (саме згадав!) це побачення, бо, поперше, Кліщ нічого здя не згадував, а подруге, хоч Онучка й був цілком легальною людиною на селі, але належав до тієї категорії громадян, які, як це відомо було ковалеві, в Кліща були „на приміті”.

— Та які там у нас могли бути ділові розмови!— наче виправдовуючись, сказав Степан Трохимович, і поправив стрічку на комірі своєї „малоросійської“ сорочки.— Такі собі балачки: про моїх дітей та внучат тощо.

— Хіба ж я вас випитую?— одказав Кліщ.— Яке мені діло? Ви людина заволська, стара, й досвідчена, знаєте всім ціну, знаєте й Онучці. Треба й те сказати, що ваші діти піртейні, так що тут не вийде помилки.

— Та яка ж тут помилка може вийти? Звісно, не вийде,— повеселішав від компліменту старий коваль й промовив.— Може підемо до хати? Га?

— Та спасибі,—подякував Кліщ.— Я, бачте, прийшов до вас по ділу. Єсть сурйозна справа.

Степанові Трохимовичу знову стало не по собі: виходить до головного ще й не договорились? Огвідлива людина: тягне, тягне, можна сказати, всі тобі жили витягне.

— Справа така,—сказав Кліщ.— Надумав я ще раз взятися за Кармазинівку.

— Чув, чув!— підхопив Степан Трохимович.— Чув, що збираєтесь строїти комуну.

Кліщ скрутів цигарку, запалив її й, махнувши рукою, промовив:

— Яка там комуна! До комуни ще далеко. Ходить про те, щоб хоч паганеньку артіль збити... Якесь прокляте село: від кулацької агігації життя нема тобі. Ого, як пам'ягаєте, два роки тому був соз у нас. Розпався. Взявся за другий— і другий розпався. В чім діло?

По селах, що далі від города все тобі є: і сози, і артілі і комуни, а тут під боком увищих органів—і хоч би один тобі поганенький колектив. В чим діло? Спекуляції багато? Правильно! Кулак голову підняв? Возможнно. Але ж бідноті від того не легше?.. Вірно я говорю, чи може я помиляюсь (тут Кліш показав на свої обідрані коліна)? Отож я й надумав...

Гість зупинився й спрямувавши той же таки свій проникливий чорний погляд прямо в очі Степана Трохимовича, сказав:

— Вийшла помилка Степане Трохимовичу. Промахнулась совєцька влада. Себто не та, що на горі, а та, що внизу. тоєсть наша, Кармазинівська. Що ж виходить тепер? А виходить діло таке, що самотужки нічого з кулаком не зробиш. Треба когось присоглашати... І тим болі треба присогласити робочих, що хіба ж вони за горами? Під боком, можна сказати!.. Вірно я говорю, чи може я помиляюсь?

— Як так помиляєтесь? Це ви цілком вірно говорите!—Степан Трохимович навіть зітхнув з полегшенням.—Завод під боком, його й треба закликати на допомогу.

— От бачите: виходить, що я не помиляюсь,—підкреслив Кліш.—Так отож ми й вирішили. Вирішили так, як совієцька влада писала по газетках: хоч як ти не крутись, а без шефа не обійтешся! Вибирайте, говорить совієцька влада, старих робітників на цю державну, щоб вони зв'язали вас з заводом, а також сурйозно повели пропаганду за колектив... І тим болі просимо вас, Степане Трохимовичу, на цю державну,—несподівано закінчив Кліш,—що у вас діти партейні, а таких дітей у нас на селі нема.

Ця пропозиція, можна сказати, прямо таки приголомшила старого коваля. Йому навіть піт виступив на лисині.

— Та що ви говорите? Який з мене шеф?—сказав

він. виймаючи хустку й витираючи нею шию (піт виступив і на шій).—Це вже ви, голубчику, доручіть комусь іншому. Хіба крім мене, старого, більш нема на селі людей?

— Цього я вже не знаю. Це не мое діло. Така воля бідноти! Це я вам говорю пілком сурйозно!—Кліщ подивився кудись у бік і, здигнувши плечима, додав:—А втім, воля ваша; можна й відмовитись. Вас ніхто не примушує. Кожному своє: один з Кліщем, другий—з Онучкою чи то з Мотузкою. Як кому нравиться.

Натяк був досить прозорий і Степан Трохимович мусів негайно реагувати на нього.

— Та хіба ж я відмовляюсь?—сказав він— Я ж тільки про те, що старий я й чи зумію догодити вам—от в чому справа!

— За це не турбуйтеся!—успевнено заявив Кліщ— Ми люди не вередливі: що зробите,—за те будемо й дякувати.—Тут гість поліз у кишеню, й, вийнявши якогось папірця, сказав:—Оце бамажка вроді, як договор. Прочитайте й підпишіться.

— Як ви кажете?—остаточно розгубився збитий з пантелику Степан Трохимович.

— Ось прочитайте й побачите!

— Та я ж, голубчику, без окулярів не вчитаю!— безпорадним голосом сказав старий коваль—Ходімте до хати: там прочитаємо та й поговоримо. Треба ж...

Але тут Кліщ постановив трохи підбадьорити свою жертву. Швидкий успіх, очевидно, цілком задоволив його.

— Ну, як вопрос розрішається без суперечок.— сказав він, простягаючи руку,—то давайте її сюди й не сумнівайтесь: це я вроді, як спітані роблю. З бамажкою ще встигнемо, тим болі хай її ще й писар перепише: могло буть ми такого тут накрутили, що й справді не розбереш. Одним словом, розпочинайте.

Завод вам повірить і без бамажки, бо це не велике діло видати інструкції нашот шефства — Кліщ надів картуза, зиркнув з під лоба на Степана Трохимовича й кинув: А тепер покищо прощайте!

— Та куди ж ви так поспішаєте? — мало не скрикнув старий коваль: попавши в Кліщеві лабети, він однак не губив надії переконати на свою користь свого співбесідника й таким чином вискочити з них — Ходімо ж чайку нап'ємося!

Але гість, ще раз подякувавши за чай і заявивши, що його чекають якісь важливі справи, також хутко зник, як і з'явився.

Степан Трохимович вдарив себе об полі, почухав лисину, плонув з досади разів зо три, і тільки тоді вийшов з альтанки. Він подивився розгубленими очима на найближчу золоту білоногу березу, наче й справді золота білонога береза могла йому щось порадити, й, зідхнувши, промовив:

— Як же це виходить? Га?.. Нічого не розумію!

5

ЯК ПРИЙНЯЛА ШЕФСТВО ЯВДОХА ГАРАСИМІВНА. ПРО ЗАВОДСЬКІ НЕДОЛІКИ СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА ІЗ КИМ КОВАЛЬ БИРШІВ ПОРАДИТЬСЯ І ЩО З ТОГО ВИЙШЛО. ЧОГО ДОСАДНО БУЛО СТЕПАНОВІ ТРОХИМОВИЧУ

Тільки другого дня і вже виrushаючи до полустанку, Степан Трохимович (до речі, він цієї ночі дуже погано спав) розповів Явдосі Гарасимовні про свої балачки з Кліщем: вчора він був до того приголомшений несподіваною Кліщевою пропозицією, що на запитання ковалихи, чому ж Кліщ не зайшов чайку попити, відповів коротенькою фразою („та побіг по якихось справах“), після якої неномітно й перейшов до чергового питання, так би мовити, звичайної домашньої повістки дня. Степан Трохимович (роз-

повівши) певний був, що ковалиха принаймні ви-
словить йому співчуття, але він, на жаль, поми-
лився: вийшло зовсім і зовсім навпаки

— А чому б тобі не бути їхнім шефом? — сказала
Яндоха Гарасимівна. — Хіба Мар'янка не про те же
саме писала?

— Тьфу! — сплюнув розгніваний Степан Трохи-
мович: — Ви наче змовились. Та кажу ж тобі, що...

Але коваль не договорив: до того він був обурений.
Зиркнувши неадонолено на свою дружину, він схоп-
ив кошика й побіг до полустанку, вимахуючи своєю
лівою рукою.

Ранок і сьогодні був такий же чудовий, як і вчора
(як і позавчора, між іншим): таке ж було ніжне небо,
така ж була прозорість в тихому осінньому повітрі;
також козиряли кібці, погасаючи по далеких низинах.
Але не зовсім такий спокійний був сьогодні Степан
Трохимович. Кліщева пропозиція порушила йому ду-
шевну рівновагу: вона не те щоб обурила його (за-
віщо обурюватись?), а якось надзвичайно збентежила.
Чому збентежила? Поперше тому, що спіймала його
так би мовити, „на гарячому“: мовляв, доки ж він
старий робітник, революціонер і батько, можна ска-
зати, великих дітей, буде простувати шляхом „моя
хата з краю“, подруге — і головне — збентежила тому,
що.. що ж він власне буде робити?

Поважали Степана Трохимовича не тільки на селі, —
його трохи поважали й на заводі. Близкучим праців-
ником коваля не можна було назвати, але ніхто б
не ризикнув сказати, що він працює погано. У всякому
разі він ішов по першому розряду (і в сенсі заробітку
і в сенсі уміння працювати) й прогули робив дуже
ї луже рідко.

Поважали його й за те, що він мав деякі революційні
заслуги: перед роковинами скажім, 1905 року місцева
заводська газета завжди зверталася до нього з про-

ханням, що він дав для відповідного нумера свої спогади. Степан Трохимович виконував це прохання з охогою: за два дні він приносив свої спогади і свою фотографічну карточку, так що на перший погляд, і гут все було гарячо.

Але це тільки на перший і саме поверховий погляд. На заводі за ковалем були деякі і чималі недоліки. І що вони їй справді таки були цього не заперечував і сам Степан Трохимович. Справа в тому, що вся його громадська робота обмежувалась тими ж таки спогадами про 1905 рік. В жодній із громадських організацій він не приймав жодної участі. На жодному зібранні він не виступав, та й на зібрання ходив хіба що тоді, якіщо хтось із партійців особисто запрошує його. Можна було за це гостро обвинувачувати Степана Трохимовича, себто людину, яка вважала себе за революціонера і навіть пишалася з того, що в неї діти—комуністи? Формально—ні, фактично обов'язково!

Формально:

як і всі поїздники, себто робітники, які мешкали по суміжних з городом селах і які на завод попадали за допомогою робочого поїзда, Степан Трохимович в своїх бажаннях виявив себе великим активістом був до певної міри обмежений: як ти, скажім, прийдеш на зібрання, що відбувається після твоєї зміни? Не буде ж поїзд чекати на тебе?

Фактично:

але чому ж тоді, скажім, Степан Трохимович, не вчащає на ті зібрання, що відбуваються на перервах? І тут йому поїзд заважає? Чому він завжди мовчить, коли обговорюють те чи інше заводське питання? Тому, що він почуває себе більш зв'язаним з селом? Так тоді на якій підставі він на селі рекомендує себе заводською людиною, і дуже задоволений, коли до нього підходять там, як до робітника, і навіть не

припускає, щоб до нього на селі інакші й ставились? Чому, нарешті, Степан Трохимович не бере найменшої участі в жодній із громадських організацій? Ну, хоч би в тому ж антиалкогольному товаристві (Степан Трохимович спиртних напоїв зовсім не вживає)? Хіба він завжди працює мовчки й на виробництві ніколи й ні з ким не говорить? Чи може й тут йому поїд заважає? Але, принпустім, що Степан Трохимович працює й спріяді в якихось виключних, нікому не відомих умовах,—в умовах, що на заводі (саме на заводі!) не дають йому розгорнути свою активність. Чому ж тоді він не покаже себе на селі... чи хоч би в тому ж таки робочому поїзді? Хіба робітнича громадськість від того загубить (беремо той же скромненький приклад), що старий робітник і революціонер Степан Трохимович не на заводі заверував таку то й таку то кількість членів до антиалкогольного товариства, а саме на селі, чи то в робочому поїзді?

Розумів все це старий коваль? Спершу не дуже: в перші роки відбудовного періоду він цього не добирав. Але коли по цехах громадське життя закипіло, що називається, до відказу, Степан Трохимович не тільки все це усвідомив, але й відчув себе (принаймні трохи) винним. Що ж зробив Степан Трохимович, відчувши себе (принаймні трохи) винним? Можна сказати, нічого! Подумав, що це погано, подумав потім, що йому, як старій людині можна (принаймні трохи) пробачити, і таким чином заспокоївши (принаймні трохи) свою робітничу совість, поплив за тихою течією, роками вихованых звичок. Іноді він, випадково присоромлений якимсь робітником-активістом, іноді навіть молодиком-активістом, думав, що треба „щось зробити“, але і тільки: далі думок справа не посувалась. Показавши тому ж таки, скажім, молодикові-активістові свої сиві вуса й широку лисину, лаврик

знову ліз у мушлю й чекав нац., у якогось нового молодика активіста.

Проте, приймаючи ці нальоти з цілковитим до речі, усвідомленням, що інакше й не може бути, Степан Трохимович особливої тривоги не відчував, і вони його не бентежили.

За те Кліщ його збентежив, можна сказати, наазвичайно. і не стільки тим надзвичайно, що показав як він, Степан Трохимович, старий робітник, революціонер, далеко опинився у хвості навіть селянина Кліща, скільки тим, що, відірвавшись від громадського життя, ковалъ ніяк не міг уявити себе в ролі шефа, попросту кажучи не знат, що він має робити, які його обов'язки тощо. Словом, Степан Трохимович мусів себе в громадському сенсі скомпромітувати уже й на селі, а це, поперше, дуже болюче било по його самолюбству, подруге. Його невміння налагодити зв'язок з заводом Кліщ скажім, міг поцінити, як його небажання зробити це. Себто? Себто це у свою чергу озброїло б проти нього Кліща і—що особливо бентежило Степана Трохимовича—мало не всю бідноту й чималу частину середняків, бо ковалъ добре знат, що ці—біднота й частина середняків—думають цілком також, як громадянин Кліщ.

„З ким же б це порадитись“? міркував Степан Трохимович, підходячи до полустанку. „З кимсь із своїх хлопців (він мав на увазі поїздників)? Так вони ж мабудь, менш за мене знають. Степан Трохимович власне і не знат, скільки вони знають, не відвідуючи сільських зборів). Піти до цехкому? Так тамже побачиш тільки баришень, бо активісти, мабуть, на виробництві, і їх навряд чи зловиш. Піти до ячейки? Знову таки незнайомий народ“.

І тільки виходячи з вагону, Степан Трохимович розв'язав це головоломне питання: він піде до редакції заводської газети й там поговорить з тим редактором

(чи як його та... — на день роковин 1905 року приймає від нього спогади й фотографічну картку.

Зайшов до редакції Степан Трохимович в час перерви. Зайшов, до речі, зовсім не з тим почуттям упевненості, з яким заходив зі спогадами. В кімнаті було дуже накурено й стояло, сиділо й напівлежало чи мало людей. Більшість нічим не відрізнялася 'зовнішньо' від Степана Трохимовича: ті ж засмальцювані блози, ті ж чорні обличчя і руки. Ці люди безперечно були такими ж робітниками, як і Степан Трохимович, тільки якихось інших цехів (завод мав тисяч двадцять і всіх, особливо молодих, старий коваль не міг знати). Але така більшість, засмальцювана, Степана Трохимовича не цікавила, і він став приглядатись до меншості, себто до тих, що вдягнені були чистенько. Серед чистеньких він, на жаль, не знайшов потрібного йому редактора (чи як його там!). Отже, треба було чекати, поки приде. Спершу ніхто Степана Трохимовича не помічав: до редакції завжди заходило багато народу, і коли комусь потрібна була якась справка, він сам звертався до відповідної людини. Нарешті один із чистеньких його помітив.

— Може ви, папашо, принесли якусь замітку? — спітав чистенький, чорненький і до того ж в рогових окулярах.

— Та ні, — сказав Степан Трохимович. — Це я чекаю тут...

— Кого ж ви чекаєте? — допитувався чистенький.

— Та я чекаю отого хлонця, що... бере в мелі спогади про п'ятій рік.

— А навіщо ж він вам? — знову допитувався чистенький. — Може ви мені скажете?

— А ви ж хто будете? — несміливо запитав Степан Трохимович і висякає.

Присутні (власне кілька чоловік із них) раптом зареготали.

— От так робітник! — сказав один із них. — Та ще й старий робітник: не знає свого редактора!

Степан Трохимович зовсім розгубився. Коли б його, революціонера і можна сказати, мало не першу людину на селі (сам коваль вважав себе саме за першу без всяких „мало не“) побачив в цей момент хоч би той же Кліш, ковалевому авторитетові прийшов би безповоротний, остаточний і навіки кінець: в редакції стояв не Степан Трохимович, не поважний робітник з почуттям власної гідності, а смішний невиправдано переляканий обиватель.

— Товариші, як вам не соромно! — суворо кинув редактор і, беручи Степана Трохимовича під руку й одводячі його в куток, сказав — Так говоріть же, папа — що, чого ви прийшли?

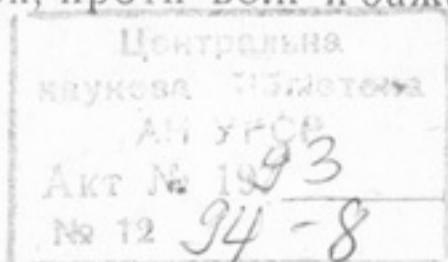
— Бачите... така справа! — почав був несміливо старий коваль. — Живу я, значить, на селі: приїздю на завод робочим поїздом. Так от така справа... вибрали мене на селі за шефа. — Степан Трохимович ще раз висякався й не знаючи, що далі говорити, змовк.

— От і прекрасно! — сказав редактор. — Ви, мабуть, хочете в нашій газеті висвітлювати життя свого підшефного села? Це дуже хороша ідея. Ваші кореспонденції ми будемо негайно вміщувати. Будете нашим не тілько робкором, але одночасно й сількором.

— Та який з мене сількор! — почав був Степан Трохимович з надією перевести розмову в ту площину, яка його саме й цікавила, себто в площину питань такого порядку: що йому, мовляв, робити, щоб... не бути хоч поганеньким шефом. Але тут раптом перебив його чистенький редактор в рогових окулярах.

— Що ви, папашо! — сказав редактор. — Хіба сількори мусять обов'язково святі горщики ліпити?

— Воно, звичайно так! — гублячи надію дати розмові бажаний напрямок, проти волі й бажання поплив

за течією Степан Трохимович.—Воно ви вірно говорите, але я ж простий робітник, хіба я...

Тут редактор усміхнувся, поправив свої рогові окуляри і, переконавшись, що Степан Трохимович не думає кінчати своєї думки, сказав:

— А як же я? Як же я наважився бути редактором? Не сількором, піл креслю, а редактором, людиною досить таки відповідальною? При наймні багато більш відповідальною, ніж якою я вам пропоную зробитись?

— Ще б когось зрівняли з собою!—заперечив старий коваль.—Ta я ж такий. собі простий робітник, можна сказати, звичайнісінький!

Степан Трохимович уже, що називається, махнув рукою на вищезгадану надію. Тепер у нього була інша турбота: він страшенно перелякався, що його „запряжуть“ ще й у сількори, себто накинуть на нього ще один зовсім для нього ніби то туманий і дуже подібний до першого (шефства!!) обов'язок.

Проклинаючи себе, що він зайшов до редакції, Степан Трохимович, проте, вирішив за всяку ціну вискорчити відціля при наймні хоч без другого громадського навантаження. I тому, хоч він і був високої думки про себе і хоч вже до певної міри й акліматизувався в новому редакційному оточенні, все ж вирішив знищувати себе до кінця, цебто виставляти свою особу в дуже мізерному вигляді.

Але тут чистенький редактор в рогових окулярах прийомом, проти якого спасували б всякі „тур-де-бра“ і „бра-руле“ (Степан Трохимович полюбляв циркову боротьбу і в старі часи з-за неї залишався іноді в городі) — прийомом безперечно не із слабеньких, чистенький редактор остаточно обезброїв Степана Трохимовича.

— Так ви кажете, що ви звичайнісінький робітник?— сказав редактор.—А хто такий я?

— От тобі й маєш!—промовив уже переляканий

Степан Трохимович: він подумав, що редактор обрився.—Хіба ж я не ціную вашої роботи? Звичайно й ви робітник!

— Ви мене не зрозуміли,—заперечила людина в рогових окулярах.—Я хочу сказати, що я такий же звичайнісний робітник, як і ви, і що я тільки три місяці тому прийшов від станка. Я хочу сказати, папашо, що я працював за станком 12 років, і що я такий собі висуванець—і тільки! Йдучи на редакторську посаду, доводжу до вашого відому, я стільки ж розумівся на ній, скільки й ви, ідучи на сількорівську... Ясно, папашо?

— Що ви кажете?—вирвалось Степанові Трохимовичу, і він очима, повними нерозуміння, оглянув присутніх. Але ніхто із присутніх не звертав на них уваги.

— Льонько!—раптом сказав один із робітників, кидаючи в редактора якимсь папірцем і ступаючи з кімнати.—Ти ж гляди: сьогодні мусиш відчитатися перед моєю групою.

— Виходить, що й справді робітник: „Льонька“!—подумав здивований Степан Трохимович. Старий коваль остаточно був збентежений. Складалося таке враження, що він прилетів з Марсу. Правда, його син теж десь відповідальним робітником. Але його син ніколи не носив таких окулярів і взагалі мав вигляд багато простіший, подруге, то ж його син, а Степанові Трохимовичу здавалося, що таких синів на світі більш нема.

— Так значить, папашо, по руках!—і редактор схопив ковалеву руку.—З сьогоднішнього дня ми вас вважаємо своїм робсількором. Єсть?—і не чекаючи згоди, редактор відповів за Степана Трохимовича:— Єсть!

Словом, вийшов Степан Трохимович з редакції не з порадою, що йому робити, шоб... не шефстуввати (власне такої поради він і чекав), а з другим громадським навантаженням не менш для нього нібито загадко-

вим і безперечно проти волі йому нав'язаним. І що особливо бентежило старого коваля, так це те, що ніяк від цих навантажень не можна було відмовитись. По суні він не був такий вже соромливий, безпорадний і, так би мовили, незлобивий. Не боявся він начальства, не пасував він і перед окулярами. Свого часу урядник, скажім, не раз обіцяв вислати його з Кармазинівки за зухвальство. Не піддався б він і голові сільради чи то майстрові коли б вони наважились так чи інакше його зачепити. Щождо окулярів, то він з ними за звичайних обставин почував себе досить вільно, і не припустив би, щоб вони йому, скажім, нав'язували якісь обов'язки, яких він не хотів. Але як ти відмовишся від навантаження Клещевого, себто від навантаження свого ж брата та й до того ж такого, що говорить від імені цілої маси? Як ти не скочеш бути сількором, коли тебе примушує редактор, три місяці тому звичайний робітник... і до того ж, як виявляється (хоч і молодший) може й розумніший за тебе?

От морока!—почухався з досади Степан Трохимович: вже перерва кінчалася, і він поспішав до цеху.

Дуже досадно було Степанові Трохимовичу. Досадно було тому, що він так нічого й не узناє з приводу шефства (щоб... не шефствувати!) досадно було й тому, що, замість поінформуватись, „вскочив“ у друге навантаження. Особливо ж досадно було Степанові Трохимовичу, що як він не ломав голови, як він не напружував всі свої розумові сили,—йому так і не пощастило вирішити, на кого ж він мусить досадувати?

„Ex,— подумав старий коваль,— „внесе нечиста, мабуть не винесе й пречиста“.

СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ЗАСПОКОЮЄТЬСЯ. ЯК ВІН СТАВИТЬСЯ ДО КОМУНИ, ЩО „СТРОЇТЬСЯ“. СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА ВИКЛИКАЄ СІЛЬРАДА. ПРО ІДУЧІ ДУМАВ КОВАЛЬ, ЙДУЧИ З СІЛЬСЬКИМ ВИКОНАВЦЕМ, А ГАКОЖ І БЕЗ НЬОГО—ЙДУЧИ ДО СІЛЬБУДУ.

Але всьому єсть межі. День, два, три, скаж' м, похвильоватись можна. Воно навіть трохи освіжає людину. Але довго хвильоватись—не рекомендується. Особливо ж тоді, коли хвильюється людина літня, хоч би вона й була в досить доброму, бадьорому стані.

Заспокоївся нарешті й Степан Трохимович. Власне не те, щоб заспокоївся (серце ввесь час тривожив якийсь біль), але у всякому разі, збігавши до редакції й несподівано діставши там нове навантаження, він уже нікуди не бігав і тільки став обережніш проходити через заводський двір, запобігаючи зустрічі з редактором (другого дня він там його, наприклад, бачив) і з нетерпінням чекаючи того радісного моменту, коли Кліщ забуде про своє шефство. Словом, трохи поговорили, трохи потурбувались (тим самим виконавши свій громадський обов'язок), а тепер можна й відпочити. А щоб почувати себе цілком спокійним (все ж таки за головну небезпеку править Кліщ), треба, скажім, прийшовши з заводу, не виходити на вулицю, а лягаючи спати, добре зачинити віконниці воно тебе й не видно. Кліщ може набратись нахабства й прямо зайти до хати? А може й не зайде—то хто й зна! Може він уже й забув?

Саме такої струсової політики Степан Трохимович притримувався чотири дні: з того часу, як він завітав до редакції вияснити дещ з приводу свого шефства над власним селом Кармазинівкою, минуло саме чотири дні. Всі ці чотири дні стояла добра година. На п'ятий, прийшовши з полустанку, Степан Трохимович

і ерекочався, що осінь всерйоз задощила: навіть у дворі повно було багна. Степан Трохимович перезувся (за літньою звичкою він надів башмаки, а вечернє болото вже вимагало чобіт) і спітав у Явдохи Гарасимівни про новини: тепер, повертаючись з заводу, він кожного разу цікавився новинами маючи на уважі того ж таки невгамованого Кліща. Довідавшись, що ніяких новин нема, тобто ніхто до нього не приходив, Степан Трохимович покрутів свого сивого вуса й сказав:

— Слухай, стара! Оце мене обрали за шефа, так не знаєш, як там з комуною? Стройтесь?

— Та нібіто, стройтесь,—відповіла Явдоха Гарасимівна, пораючись біля посуду.—Вчора забігала Маланка Чепурненкова: присоглашала подивитися, як вони ремонтують Бородаївський будинок. А втім,—невідомо до чого зідхнувши, додала вона,—може й не построять!

— Гм! Виходить, значить, що стройтесь,—сказав старий коваль і, ще раз покрутівши свого сивого вуса, теж зідхнув.

Одним словом зідхнули обидва: він і вона, себто коваль і ковалиха.

Але чого зідхнув Степан Трохимович? (чого зідхнула Явдоха Гарасимівна цим може ніхто й не цікавиться). Того, що комуна „стройтесь“, чи того, що вона „може й не построятися“? Як революціонер, він міг зідхнути лише з останньої причини („з того, що комуна може й не построятися“), але, як шеф, він, правду кажучи, і незнав, чого йому зідхати: коли комуна його не буде чіпати—він глибоко зідхнув би що вона „може не построятися“, в протилежному разі—хай би вже вона почекала: чого поспішати? У всякому разі Степан Трохимович, згадавши, що пан Бородаївський, будинок якого комуна зараз ремонтує, колись досить добре ставився до нього, подумавши, що Явдоха Гарасимівна, зустрівшись на ремонті з Кліщем,

своєю присутністю може нагадати Кліщеві про шефство, сказав:

— Ти, Дуню, краще не ходи. Хай собі стройтесь: не заважай їм!

— Це ти про Бородаївський будинок? — спитала коваліх

— Та авжеж! Маланчине діло присоглашати, а твоє діло не заважати... Не люблю, як ото працюєш, а воно тобі на очі лізе.

— Та чого ж я їм буду на очі лізти? — почала було Явдоха Гарасимівна, але у цей момент на дворі дзвінко загавкав Жучок і ворота хтось енергійно постукав костуром.

Степан Трохимович здригнув. Не тому здригнув, що він перелякався (як лякатись кождої дрібниці, так і переляку не вистачить), — він здригнув тому, що стук був занадто несподіваний.

... Викликав сільський виконавець — це саме він і бив костуром у ворота. Викликав до сільради. Але по яких таких справах треба було негайно виходити в темну осінню ніч — сільський виконавець пояснити ніяк не міг.

— Може чогось там з приводу контрактації? — відганяючи Жучка, все таки розпитував трохи схильований (шефство!!) Степан Трохимович.

— Могло бути, що й з приводу контрактації! — відповів сільський виконавець.

— А може з приводу підсвинка? — вголос примріявся коваль.

— Могло бути, що й з приводу підсвинка! — погодився сивий дідок... Й раптом, махнувши костуром, сказав старшинським голосом: — Ну, ну, збирайся скоріше! Чого чухаєшся?

Виконуючи свої обов'язки, сивий дідок не знав важливих людей (за виключенням тієї людини, яка

давала йому накази), й тому не пройшло й хвилини, як Степан Трохимович ішов до сільради.

Стояла і справді темна осіння ніч. Мжичив дрібний дощик. Мало не по всіх хатах блимали каганці. Десь гризлись, схопившись не на життя, а на смерть, два пси, й це, очевидно, тривожило інших собак: зі всіх кінців чути було витя й брехню. Якась жінка—праворуч (можливо й чоловік) не встигла набрати води, й тому праворуч рипів журавель. І всі ці звуки осінньої ночі, раптом збившись до купи, зробили Степанові Трохимовичу найсумніший сум.

Він згадав свою молодість, згадав парубкування й багато дечого згадав.

„Словом було діло“, подумав старий коваль, „а тепер от нема! Старість прийшла: сиві вуса, широка лисина, навіть темні очі вицвіли (тільки по вчора дивився в дзеркало!)—нема молодого часу“.

Тиждень тому, йдучи з полустанку, Степан Трохимович, в цьому остаточно переконався: він побачив, що вже йому не наздогнати молодиків. І коли Явдоха Гарасимівна запевняє, що він ще дуже непогано наздогоняє молодиць, то на те ж і приказка прикагує: сивина в голову, а чорт в бороду, чи то волос сивіє, а голова шаліє.

Степан Трохимович, так би мовити, уявно размовляє з Кліщем: бачиш, який я старий, а ти мене в шефи! Мені, голубе, тепер на гітарі грати, а ти мене—он куди! Синицю й на салі поклади, то синиця синицею.

Після довгих вагань, на випадок зустрічи з Кліщем, Степан Трохимович нарешті постановив перейти в контратаку: гак він розчулився, згадуючи свої молоді літа, й так йому обридло це осточортіле шефство... Ну, попрацював, ну і буде! Говорив з редактором, говорив...

Тут коваль згадав, що він ще й вроді якби взявся

виконувати обов'язки сількора, і ця згадка остаточно зіпсувала йому і без того поганий настрій.

— І-і! —вголос подосадував Степан Трохимович і зупинився перед калюжею: він мигнував, як би йому її обійти.

— Ач, як не люблять ходити до сільради! —сказав ззаду сільський виконавець (в таких випадках він завжди йшов ззаду). Ач!.. А як же мені, старому, кожного дня бігати по дворах?. Ну, ну, йди! Чого огинаєшся?

Степан Трохимович хотів був огризнутися, але й тут же передумав: поперше, сільвиконавець і справді був трохи старіший за нього (старіший років на двадцять) подруге, дідок воістину не зناє спокою, і в день і вночі, коли загадають, бігаючи по дворах, потретє, революціонерові, батькові великих дітей, до тогож старому робітникові, зовсім не личить входити в конфлікт із сільською біднотою.

У сільраді зустріли Степана Трохимовича здивованими очима: такими очима зустрів його саме секретар сільради.

— Нічого не знаю! —сказав секретар сільради.— Я вас не викликав! —І звернувшись до сільвиконавця секретар поцікавився:—Хто ж це тобі загадував?—

— Та Митька загадував! —відповів дідок.—Казав, щоб я його сюди привів,

— От, от: „привів“! —секретар сільради помахав руками й, набравши в легені повітря, промовив:

— Слухайте, діду! та доки ж ви будете по старорежимному висловлюватись?.. „Привів“! Що вони (секретар вказав на Степана Трохимовича) арештовані чи що?

— А як же я їх взиматиму? —спітав збентежений дідок.—Скажіть мені, старому, то я й знатиму.

— Та нічого, я не ображаюсь! —махнув рукою її Степан Трохимович.—Старій людині важко звикати до нових порядків. Так куди ж це мені йти? —

— Ви підіть, мабуть, до сельбуду,—сказав секретар сільради.—Це вас викликав голова комнезаму. Зараз у них зібрання.

„От тобі й маєш!“—подумав Степан Трохимович, виходячи на вулицю.—;Передчуття не помилилось: хто ж, як не Кліщ, викликає мене? Наказав голові комнезаму—той і потягнув із хати!“

Особливо ж неприємно було Степанові Трохимовичу, що мав він розмозляти з Кліщем не віч-на-віч, а в присутності всього активу незаможників. Степан Трохимович уже уявляв, як його зі всіх кінців закидають запитаннями: мозляв, що ж він зробив в напрямкові своїх обов'язків, і саме як кармазинівський шеф? Уявляв, як поспілляться на нього нарікання й, можливо, навіть, глумливі репліки, як нарешті, його, досі поважну людину на селі, висвистягнеть не тільки на весь сельбуд, але й на всю Кармазинівку. Степан Трохимович добре знав Кліщів норов, і він знав, як впливає цей неров на комнезамівський актив. Можна вскочити в таку неприємність, що потім цілий вік будеш школувати.

Степан Трохимович озирнувся: дідка з костуром позаду й справді не було... Чи не крутнутись до дому? Яке йому діло до комнезаму тай... що йому комнезам? Влада сидить у сільраді, а комнезам вроді як би якась приватна організація. Чого це він має вислухувати її накази? Нарешті, хто це дав право комнезамові тривожити його?

Степан Трохимович був уже в п'ятдесяти кроках від сельбуду. Крізь куряву темної осінньої жмички світлі квадрати сельбудівських вікон виступали соковито, бадьоро й задерикувато: наче шість веселих демонстрантів вишикувались серед темної ночі й, іронічно посміхаючись, глузували з чиеїсь нудьги й з чи-йогось незадоволення. Степан Трохимович рідко бував на цьому краю села, але коли йому доводилось

тут проходити, скажім, з Мотузкою, і коли вони бачили такі вікна, Мотузка завжди говорив:

— Неначе як голота засідає.. Могло бути, що й кам самольці лапаються.

Степан Трохимович з такою характеристикою не погоджувався, але він не любив і сперечатися з Мотузкою, себто з людиною, що з нею він от уже кілька років ходив у супрязі.

Не сумнівався Степан Трохимович, що і тепер зібралась голота. Щожло крутнутись додому, то старий коваль все таки не наважився: сьогодні крутиться, завтра, припустім, крутиться а на третій день? А на третій день все їдно здибають. І вирішив тоді Степан Трохимович набратися якомога більше нахабства й, набравшись нахабства, справді таки перейти від оборони до наступу. Словом, постановив коваль, зайшовши до сельбуду, кинути зневажливий погляд хоч би на того ж Кліща й сказати:

— Слухайте, хлопці! Що ви зорганізувались і захищаете свої комнезамівські інтереси—це дуже добре, й я, революціонер і батько партійних дітей, цьому цілком співчуваю. Але покиньте мене, старого, тривожити й нервувати, бо це може погано вплинути на мою заводську роботу, і вам за це радянська влада не подякує.

І грізно подивившись хоч би на того ж Кліща, старий коваль, згідно цього категоричного вирішення, мусів негайно ж залишити сельбуд і негайно ж піти додому.

Так складно Степан Трохимович не думав, але сенс його думок наблизався приблизно до цього.

Степан Трохимович ступив на сельбудівський ґанок, поскілав з чобіт багно (поскидав віником, що стояв коло дверей) і відважно рушив до хати.

ЧИМ ЗУСТРИЛИ СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА В СЕЛЬБУДІ. ВИСТУП МИТЬКА-КОМСОМОЛЬЦЯ Й КЛІЩА. СТЕПАН ТРОХИМОВІЧ ГОВОРІТЬ ПРОМОВУ. КЛІЩ ПРИКОЛЮЄ ЧЕРВОНОГО ШЕФСЬКОГО БАНТИКА

Несподіваний (себто рішуче несподіваний) грім оплесків зустрів Степана Трохимовича. Грім оплесків був такий раптовий, що старий коваль навіть перелякався. Зупинившись біля порога, він дивився розгубленими очима на присутніх і не зінав, що йому робити.

Але оплески не стихали. Вони лютували, вони, можна сказати, безумствовали й перейшли, нарешті, в справжнісіньку овацию. І тоді ж (о, жах!) з лав зіскочило кілька чоловік і, підбігши до Степана Трохимовича й схопивши на руки його маленьку старечу худобу, понесли його до президії. І тоді ж (о, жах!)-зі всіх кінців сельбудівської залі закричало кілька голосів несамовитим голосом:

— Хай живе наш дорогий шеф! Хай живе найстаріший кармазинівський робітник! Хай живе Степан Трохимович! Слава йому, слава! Слава.

Степан Трохимович власне нічого не бачив. Він, можна сказати, осліп на мент. Тільки якісь червоні плями бігали перед його очима: очевидно, стрічки гасел, що їх розвішано було по стінах. І тільки, коли коваля донесли до трибуни й поставили на ноги й коли, нарешті, сельбудівська заля стихла,—тільки тоді Степан Трохимович опам'ятався.

Перед ним була повна кімната людей (чоловік із півтораста—двісті), і всі ці люди (незаможники) посміхалися до нього такою люб'язною, такою приємною посмішкою, що розчуленому Степанові Трохимовичу навіть сльози виступили на очах. Він зиркнув убік: поруч його, за столом (на столі лежало червоне сукно) сиділи: Кліщ, Митько-комсомолець (його коваль добре

знав, бо й Митько працював на тому ж таки заводі) й ще кілька незаможників. Це була так би мовити, президія зборів. Але й президія дивилась на старого коваля тими ж люб'язними очима. Навіть Кліш не менш симпатично посміхався до нього.

— Товариш! — звернувся Митько-комсомолець до велелудних зборів.—Хто за те, щоб Степана Трохимовича обрати до президії, підніміть руки!

Замість піднятись, руки знову зробили грім гучних оплесків.

— Отже, — зрезюмував Митько-комсомолець, — дозвольте вважати Степана Трохимовича обраним до президії! — і звернувшись до старого кovalя та вказуючи йому на порожнього стільця, Митько-комсомолець сказав:—Степане Трохимовичу, займіть, будь ласка, своє місце!

Степан Трохимович розгублено подивився на присутніх (присутні й досі посміхалися до нього тією ж симпатичною посмішкою), вийняв з кишені хустку й, витерши з лисини піт, сів.

Таким чином старий коваль „вскочив“ уже не тільки в якесь нове навантаження,—він нesподівано „влетів“, можна сказати, в справжнісінькі герой.

Але овації оваціями, а діло ділом, і збори, зробивши овацію, тут же забули про Степана Трохимовича й приступили до чергових питань своєї чергової повістки дня. Найголовнішою темою зборів була та ж таки комуна, що мусіла „строїтися“. Обговорювали це питання дуже довго і не менш гаряче. Степанові Трохимовичу, доречі, не раз здавалося, що присутні перегризуться, навіть, можливо, посхоплюються з лав і почнуть битися. Але це тільки здавалося:—за мить все це стихало й обговорювання набирало високої пристойності.

Залишившись без догляду люб'язних усмішок авдиторії, Степан Трохимович кінець кінцем опам'ятався

й, опам'ятавшись, став розглядати присутніх. Спершу його дуже тривожило те, що він в президії,—не тому що його все таки „запрягли“ в шефи (про це він зараз ще не міг думати хоч би дякуючи тим же люб'язним усмішкам, які його так зворушили), а тому, що до цього часу він ніколи не бував у президії,—спершу це його дуже тривожило, і він, поглядаючи на присутніх, майже не пізнавав їх. Потім Степан Трохимович трохи заспокоївся, і туман, що стояв над авдиторією, розійшовся

Першим спав на око Митько-комсомолець. Власне його обличчя, деталі цієї постаті. Що Митько належав до комсомолу, про це Степан Трохимович був поінформований від Онучки, але, що він заправляє комнезамом—цього Степан Трохимович досі не знав (що Митько заправляє комнезамом, в цьому коваль не сумнівався: говорячи в сільраді про голову комнезама, згадували саме Митька, що він виконує такі обов'язки свідчилася й його роль на цьому зібрannі). З Митьком Степан Трохимович зустрічався часто: Митько був такий же поїзник, як і він, але Степан Трохимович все таки не припускав, що з нього, з Митька, така, можна сказати, розумна голова: вважаючи Митька за молокососа, Степан Трохимович не мав нагоди познайомитись з його діяльністю, бо Митько працював у чаювно ливарному цеху й на заводі рідко стикався з ним.

„Коли ж це його обрали на голову?“ подумав Степан Трохимович. „Мабуть нещодавно, бо Онучка мені нічого не говорив... Та не говорив і Мотузка“.

Але найдивнішим у всій цій історії було те, що білявий Митько-комсомолець, цей цибатий, мовчазний хлопець, який, зустрічаючись з старим ковалем, завжди члено йому знімав капелюха, говорив зараз такою ж приблизно мовою, якою, скажім, розмовляв з Степаном Трохимовичем і заводський редактор.

Позирав зрідка старий коваль і на Кліща, але Кліщ його вже не заспокоював: усміхнувшись один раз (в час овацій) до нього приемною усмішкою, Кліщ знову таємниче посмикував свою руду борідку й не звертав жодної уваги на Степана Трохимовича.

На зборах більш за всіх хвилювалася „камчатка“, себто ті, що стояли позаду. Річ у тому, що їх раз-у-раз хтось із присутніх взвивав підкуркульниками. Степан Трохимович ніяк не міг втямити, за що їх так взывають. „Камчатка“ визнає, що комуну треба строїти? Визнає! Але вона пропонує трохи почекати й спершу добре вивідати в городі, чи треба її „строїти“? Вірно! В чому ж тоді справа?

— Це, товариші, типовий хвостизм,—авторитетно заявив той же таки Митько-комсомолець.—Партія давно вже заявила, що вона за колективізацію і, значить, ходити нам до якихось бюрократів і без діла балакати з ними немає жодної рації. Досить уже й того, що ми аж до сьогоднішнього дня не спромоглися нічого зробити в своїй Кармазинівці.

Степан Трохимович не погоджувався з Митьком. Не погоджувався мовчки і цілком погоджувався (теж мовчки) з „камчаткою“. Комуну, звичайно, треба строїти, але чому спершу не поговорити з відповідними розумними людьми в городі? Хіба вони дурніші хоч би за того ж Митька-комсомольця?.. Та й потім, хіба можна взвивати людей, що, можна сказати, на'или руку на революції, бюрократами? Степан Трохимович навіть хотів був подати й собі репліку, але, смекнувши, що йому тут же можуть запропонувати слово (а він на зборах зроду не виступав)—репліки не подав.

І тут же, не подавши репліки, Степан Трохимович раптом подумав:

„Почекай-но! Овацію то мені зробили—це так, але чи не примусять мене ще й сказати їм щось з приводу моого шефства?“

І подумавши так, Степан Трохимович мало не зблід: що він буде говорити зборам, він, людина до того ж незвикла до виступів?

І наче у відповідь на його думку, Кліщ, що до цього часу мовчав, вмить підвівся й, забравши слово, промовив:

— Дорогі товариші! З першим питанням ми скінчили. Підкуркульникам не пощастило провалити комунічеську ідею, і ми будемо комуну і далі строїти. Хто не хоче нас підтримувати—пушай до комуни не йде: ми за такими підкуркульниками не нуждаємося. Но, дорогі товариши, ето ж не факт. Пошли, як той казав, дурня по раки, а він тобі жаб наловить—так оце і з нами може бути. Комуною вдовольнятись не можна, тим болі не можна, що насупроти нас грозна колона односібників. Нужно посунуть пропаганду нашот більшої колективізації: чи то в соз, чи то в артіль, щоб, значить, мали ми збоку себе союзну армію... Но хто ж нам допоможе в цьому?—Кліщ помовчав і, раптом, вказуючи пальцем на Степана Трохимовича, промовив.—Допоможіть нам в цьому наш дорогий шеф, який і скаже зараз свою шефську реч і скаже, що він зробив за чотири дні своєї держности.

Грім гучних оплесків покрив промову оратора й зі всіх кінців почулись вигуки:

— Просиме! просимо! Просимо Степана Трохимовича!

Тут уже Степан Трохимович безперечно зблід, і (о жах!) думки, що допіру функціонували йому нібито цілком нормально, в мить зрадили його й до одної вилетіли з голови. І опинився Степан Трохимович з порожньою головою, з блідим обличчям й з неможливим болем біля серця. Серце (саме серце, а не голова) знало, що хоч він досі ніде й не виступав, хоч він ніде нічим і не вихвалявся, але селяне вважали його за дуже розумну людину, за людину, що може

їх багато дечому повчити. Серце знато, що його робітничий і революційний стаж, його, нарешті, партійні діти, все це утворило в Кармазинівці обстановку надзвичайної поваги до нього. Але те ж таки серце зараз голосно кричало йому, що ніякої поваги він, мабуть, і не заслужив і що—головне—все це зараз виясниться, і він остаточно й навіки загубить авторитет всіма поважаної людини.

— Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича,—не стихала заля.

Тоді цибатий Митько-комсомолець підвівся зі свого стільця й, вгомонивши залю, промовив голосно:

— Слово має Степан Трохимович.—І звернувшись до коваля сказав:—Просимо, товаришу!

І тоді ж наче сама судьба взяла його під свою безвихідну руку. Степан Трохимович підвівся й, підійшовши до трибуни, став. І тоді ж, побачивши раптом перед собою тіж таки симпатичні обличчя, що нещодавно надзвичайно люб'язно посміхалися до нього, він очутився й відчув, що думки знову зашамотіли йому в голові. І потягнула судьба Степана Трохимовича за язика й сказав він:

— Пробачте, товариш! Я... е... е... е... за чотири дні... все зробив. Власне.. я вже говорив з редактором... той... Накажи мене бог, я... все зроблю. Мої діти—комуністи, той... тому запорукою, але е... е... е... я не звик говорити промов...

І сказавши це, Степан Трохимович змовк. І відчув він страшенну розпуку, бо певний був, що наговорив якихось нісенітниць і певний був, що він уже навіки загубив свій авторитет. Блідий і розгублений стояв Степан Трохимович на трибуні й не рухався. Не рухалась і заля: заля упевнена була, що він далі буде говорити, а Степан Трохимович упевнений був, що він далі жодного словечка не промовить, бо думки йому знову повтікали з голови.

Утворилось ніякове становище, і це перш за все зрозуміла президія.

— Товариш! — звернувся до зборів білявий Митько-комсомолець. — Степан Трохимович далі, на жаль, не може говорити, бо він нездужає. Це він заявляв у президії, і це ви бачите з його обличчя. („От спасибі”, подумав старий коваль, що вже знову опам'ятався — „виходить брехня не завжди робить людям зло”: Степан Трохимович нічого не заявляв президії). Але, — продовживав Митько-комсомолець, — нам досить і того, що тут нам сказав промовець. Він сказав, що він все зробить, як шеф нашої Кармазинівки і що тому запорукою його діти-комуністи. („Невже я це говорив? — подумав старий коваль”). Отже, дозвольте ще раз вітати нашого гостя від імені наших зборів.

Новий грім оплесків розірвав тишу, і Степан Трохимович побачив ті ж таки рідні й надзвичайно пріємні обличчя. І тоді ж таки ще раз підвівся Кліщ і, коли заля вгомонилася, підійшов до Степана Трохимовича (Степан Трохимович, не знаючи, що йому треба, досі не рухався з місця) і ставши поруч з ковалем, сказав:

— Дорогі товариші! Дозвольте мені від імені всієї комнезамівської маси села Кармазинівки привітсувати нашого дорогого шефа, який, як старий уважаємий робочий має должності притягти до нашого села заводську общинність і розпропагандувати наше село нашот колективізації.

Ще новіший грім оплесків розірвав тишу. Заля можна сказати безумствовала.

— Но тим болі, — продовживав Кліщ, позираючи своїми чорними очима на Степана Трохимовича і посмікуючи свою руду борідку, — тим болі треба привітсувати нашого дорогого шефа, що він на цьой трибуні побожився і навіть згадав своїх дітей комуністів. Тепер подозвольте, уважаємі товариші (тут Кліщ вийняв з

кишені якийсь пакунок), почепити нашому дорогому шефу оцей червоний шефський бантик (Кліщ і справді виняв з кишені червоний бантик і тут же приковав його до грудей Степана Трохимовича). Цьой бантик пущай нагадує нашому дорогому шефу його почотну державність і пущай він не скісняється: ми йому допоможемо. Ура!

— Ура! Слава, слава! Ура! Слава, слава!

Заля знову безумствовала. Тоді знову підскочило кілька чоловік до Степана Трохимовича й, схопивши його на руки, понесли до виходу.

Більш питань на порядку денному не було, до того ж і час був досить таки пізній.

Опинившись на повітрі з червоним бантиком на грудях, Степан Трохимович нарешті зідхнув з полегшенням. Він озирнувся. Навколо його люди вже не метушилися: темна осіння ніч проглинула останнього незаможника, що допіру виносив його на руках і ставив його ж таки біля сельбудівського ганку.

8

РОЗМОВА З МОТУЗКОЮ ЯК МОТУЗКА ПОСТАВИВСЯ ДО ШЕФСТВА. ДО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА ЗАХОДИТЬ ОІАРКА Й КІН ЇЙ ГРАЄ НА ГІТАРІ. ОДАРЧИНІ ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ. СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ПРОПОНУЄ ОДАРЦІ ЗАЛИШИТИ ЙОГО ХАТУ.

Все це трапилось так біскавично так несподівано що ніяк не могло не скилатись на сон. Але ж сон до безкінця не продовжується, і Степан Трохимович мусів переконатись що він і справді не спить. Особливо ж переконував його в цьому червоненький бантик, що його Степан Трохимович того ж таки вечора зняв з грудей і, загорнувши в газетку, заховав у скриню: бантик і справді лежав у скрині і був стільки реальний, що навіть і говорити про сон не приходи-

лось. Остаточно ж переконала Степана Трохимовича розмова з Мотузкою і саме другого дня.

— Ходять чутки по Кармазинівці относительно вашого шефства! — сказав Мотузка, здивувши Степана Трохимовича біля корита: коваль напував свою білоногу Маньку. — Насколько вірно — не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

Це запитання примусило Степана Трохимовича в перший раз подумати над тим, що ж таке трапилося і як же врешті він мусить реагувати на ці події в його досі занадто спокійному житті.

Як би там не було, а овації, що ними зустрічали його незаможники, вплинули на Степана Трохимовича надзвичайно! І не тому він другого дня, приїхавши на завод, знову нічого не зробив, так би мовити, по лінії шефства, що й не думав робити (як останні чотири дні), а тому, що ходив, як в тумані й крім, як про овації, ні про що не міг і думати. Овації дуже подобались ковалеві, і він навіть почував себе справжнім героєм. Він навіть уже не гнівався на Кліща, хоч і певний був, що ці овації, і є саме робота цієї невгамової людини. З другого ж боку, ці оплески його все таки збентежили, бо вони вимагали від нього відповідної діяльності, а діяти (саме так, як того вимагали від нього) Степан Трохимович все таки не наважувався. Бентежили оплески і в тому сенсі, що вони його примушували різко розмежуватися і з тими прошарками села, з якими він по суті не зовсім хотів розмежовуватись, бо не добачав в цьому ніякого здорового сенсу. Треба було, нарешті, відмежовуватися не тільки від досить таки розумного й іноді йому дуже корисного, цілком легального Онучки, але, можливо, не можна було й не відмежуватися від того ж таки Мотузки: хоч офіційно Мотузку вважали за міцного (вредного, правда), середняка, але Кліщ, скажім, називав його куркулем і навіть (це передавали Степанові

Трохимовичу) глузував з того, що Степан Трохимович, себ то старий робітник, революціонер і навіть батько дітей комуністів, ходить у супрязі з куркулем. Відмежовуватись від Мотузки старий коваль н'як не хотів, як з тих міркувань, що Мотузка мав красіву молодицю, яка з охотою слухала гітарних романсів Степана Трохимовича, так і з тих, що без Мотузчиних господарчих послуг Степанові Трохимовичу важко було обійтись

— Та то.. таке! Так... між іншим,—невпевнено відповів коваль на Мотузчине запитання з приводу шефства.

— По Кармазинівці ходять даже чутки,—продовжував Мотузка,—що вас, можна сказати, качали вчора на руках. Насколько вірно—не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

— Та то... таке! —Степан Трохимович покрутів свого сивого вуса, агайкнув на Маньку й змовк.

Власне Степанові Трохимовичу дуже хотілося трохи попишатися тим, що його винесли з сельбуду на руках, але, з другого боку, він не міг цього зробити, бо певний був, що, як тільки він вимовить перше слово, одразу ж мусить трапитись розрив між ним і Мутузкою. Звичайно, Мотузка йому нічого не скаже, але він, поперше, негайно ж продастъ другого коня (авансу Степан Трохимович так і не дістав), подруге, не захоче орати його землю і таким чином поставить Степана Трохимовича в дуже неприємне становище—(зраз вроді, як в супрязі, а тоді, виходить, оддавай в оренду?), потретє, після розриву, мабуть, прийдеться навіки розпрощатися з чорноокою слухачкою його гітарних романсів, себто з Мотузчиною дружиною.

— Та кажіть вже!—сказав русявий широкогрудий (йому було років з тридцять) Мотузка й почухав собі спину—Чого там не признаєтеся? Батько тільки-но прийшли з сільради й қажуть, що діло таки було.

— А що тобі таке? — кинув Степан Трохимович, прислухаючись додалекої собачої брехні — Хіба тобі не все ідно?

— А звісно не все ідно! — сказав Мотузка. — Якщо вас і справді там вважають за свого вождя, то й нам буде зручніше жити.

Оно бач як! Виходить, що Мотузка на нього не тільки не гнівається, але й ще радий з того, що його так добре зустрічали незаможники? Степан Трохимович навіть кинувся був тут же з захопленням розповідати, як його зустрічали й випроводжали вчора, та вийшло таке діло, що прийшлося себе стримати.

— Воно вірно, — сказав Мотузка запалюючи цигарку. — Вождем вас об'язательно треба зробити, за це я голосую двома руками. Та тільки ви не дуже їм довіряйте. Особенно нашот колективізації, бо середнячок наш в колективі не піде, і потім треба одставити Кліща. Достаточно він людям морочив голову.

Розмова приймала не зовсім бажаний напрямок: як же його одставиш Кліща і як же його обійти колективізацію? Словом, розмова вела до конфлікту, а цього Степан Трохимович не хотів...

...Інтересно, що того ж вечора зайшла до ковала й чорноока Мотузчина Одарка. Пошебетавши трохи з Явдоховою Гарасимівною, вона весело посміхнулася до Степана Трохимовича своїми білими як сніг зубами й, поправивши на голові хустку, сказала:

— Ви хоч би, Степане Трохимовичу, на гітарі пограли, чи що. Такий сум на дворі, що не приведи й господи: дощ мжичить, жодної тобі зірки на небі — прямо хоч з мосту та в воду!

— Ач, яка Катерина! — сказав безперечно не байдужий до молодиць Степан Трохимович і особливо не байдужий до Одарки. — Ач, чого їй захотілося!

Степан Трохимович всіх гарних молодиць називав Катеринами, бо, прочитавши Шевченкову „Кате-

рину⁴; гарним молодицям іншого ім'я й не міг підбрати.

— Та пограй уже їй, Стьопо, на гітарі,—додала від себе Явдоха Гарасимівна: хоч вона й бачила й знала, що Степан Трохимович не зовсім байдужий до дівчат і особливо не байдужий до Одарки, проте це її лише облещувало, і вона дуже була задоволена коли молодиці так чи інакше залицялися до її старого (Сама Явдоха Гарасимівна, доречі, була досить таки гладенькою, дуже охайною, трохи сивенькою, обличчям пріємною, низенькою п'ятдесятилітньою жінкою. Удяглась вона „по-городському“: замість очіпка—темна хустка, скажім, замість чобіт, носила вона башмаки і т. д.).

— Що ж вам зіграти?—сказав Степан Трохимович знімаючи однією рукою зі стіни гітару й покручуючи другою свого сивого вуса.—Хіба що „не искушай меня без нужди“?

Степан Трохимович зараз надзвичайно прекрасно почував себе. Приємно йому було бачити біля себе красиву Мотузчину молодицю, не менш приємно було й згадувати ті незабутні хвилини, коли його під вигуки „слава“ незаможники винесли із сельбуду.

— Ох, як мені ця пісня подобається!—сказала Одарка, сідаючи біля Степана Трохимовича й (чортова баба!) притуляючись наче невзначай своїм пухким коліном до худеньких старечих ніжок коваля.—Як слухаєш оцю пісню, так серце прямо таки розривається тобі.

Степан Трохимович вдарив по струнах, заплюшив очі (він завжди заплющував очі, коли починав грati) й заспівав. Він співав своїм старечим баритональним басом так, як може співати стара людина, що в ній ще не загас потяг до кохання: з почуттям, з зупинками, з деяким навіть третмінням у голосі. І по мірі того, як він сам захоплювався своїм співом і своєю

грою, Одарка все ближче й ближче підсувалася до нього. Явдоха Гарасимівна цього, звичайно, не помічала: вона вишивала за столом якусь сорочку. Але коли б вона й помітила це, то навряд щоб наважилася запротестувати.

Коли Степан Трохимович зупинився, Одарка глибоко зідхнула й сказала:

— Страсть, як люблю такі пісні—цілий би вік їх слухала!

— А чого ж ти не навчишся грати на гітарі?—одка зала Явдоха Гарасимівна.—От би й ти заспівала таких пісень!

— Та де там вже нам до гітари! — заперечила Одарка.—У мужиках живеш—мужиком і помреш.

Степан Трохимович витер хусткою лисину і промовив:

— Це ти, Одарко, даремно говориш так. Тепер нема мужиків,—тепер ми всі пани. От як остаточно наладнаємо життя, так всі на гітарах заграємо.

— Поки в баби поспіють книші, то у діда не стане душі,—одказала балакуча Одарка... й тут же поцікавилась:—Чи правда, Степане Трохимовичу, що вас обрали на шефа?

— А як же!—отказала Явдоха Гарасимівна---(прощаючи вона ще нічого не знала).—Вже давно обрали на шефа.

Одарка засміялася своїми білими, як сніг, зубами, й раптом, зробивши серйозне обличчя, промовила:

— От добре! Може хоч тепер зідхнемо легше, а то такий час настав, що... мовчи й не диш та й не кажи що спиш. Зовсім задавили селянина.

Ці вже останні міркування ще дуже подобалися ковалеві. Хоч він і ходив у супрязі з Мотузкою, але й він вважав Мотузку за досить таки міценського середнячка, навіть трохи подібного до куркуля, й тому Одарчина політика не прийшлася йому до смаку. Проте,

Одарчине пухке коліно так приемно лоскотало йому його старечі худенькі ніжки, що він не наважився їй шось і на це одказати. Степан Трохимович вирішив тоді справу так би мовити з мняті—(„замньом“!) і, прийнявши таке рішення, знов вдарив по струнах і заспівав

— За пічкою вистукував цвіркун: одноманітно й надзвичайно родинно, на стіні не менш одноманітно тук-такав стінний годинник, а на дворі лютувала темна ніч дрібними осінніми дощами й поривами вітру заливала в бовдурі. Одарка все ближче й ближче присовувалась до Степана Трохимовича своїм пухким і дуже приемним коліном, і гітара в Степана Трохимовича прямо таки надривалася.

Надривався йому його старечий баритональний бас: він прямо таки солов'єм заливався. Раптом у темному склі спалахнув ледве помітний вогник: хтось чиркнув сірника. Степан Трохимович подивився у вікно й зомлів...

Що ж побачив Степан Трохимович в раптовому свіtlі вогника? Щоб він там не побачив, але те, що він побачив, до того збентежило його, що він тут же покинув грati й тут же, повісивши гітару на гвіздок, сказав:

— Слухай, Одарко! Чи не пішла б ти лодому, бо я спати збираюсь.

9.

ЩО Ж ПРОМАЙНУЛО У ВІКНІ? СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ НА ВИРОБНИЦТВІ ЯК ТАНЯ ЗУСТРИЛА КОВАЛЕВУ ІНФОРМАЦІЮ І ЩО З ТОГО ВИЙШЛО. ЯК СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ПОГОДИВСЯ КЕРУВАТИ ШЕФСЬКОЮ КОМІСІЄЮ. ЗУСТІЧ З РЕДАКТОРОМ.

Промайнуло у вікні перед очима Степана Трохимовича ніщо інше, як Мотузчине обличчя. Воно так не-приємно, зло і до того ж красномовно посміхнулося, що й зараз (себто на третій день), стоячи біля паро-

вого молота, він згадував його. Ясно було, що Мотузка й не думав заходити до хати і тільки хотів вилівітись, як до Степана Трохимовича тулиться його красива жінка.

Але особливо тоді збентежило старого ковала те, що в Мотузчинім погляді не стільки було ревношів, скільки незрозумілої й занадто злої радости. І саме тому, що Степан Трохимович ніяк не міг второпати, доколи ця недоречна радість, саме тому він вчора й не наважився так чи інакше реагувати на цей Мотузчин вчинок—ну, скажім, піти й запросити його до кімнати тощо—й не наважився далі затримувати Одарку...

...— Дай!—енергійно кинув Степан Трохимович дотори.

Машиністка зробила відповідний рух, і паровий молот бухнув по нагартованому добіла залізу.

Ковальський цех гуркотів, шипів і бухкав. Сорока-п'яти пудовий паровий молот, що біля нього працював Степан Трохимович, ударяв не з такою страшною силою, як, скажім, сусідній тритонний, але від цього вуха старого ковала не вигравали: в них все єдно стояв гул і грохіт.

Повз молот Степана Трохимовича проходила доріжка, яка з'єднувала ковальський цех з одного боку з цехом збиральним, з другого—з ворітами на свіже повітря. Ця ж таки доріжка роз'єднувала ковальський цех від цеху штампувального, що до нього й подавав свої оковки старий коваль.

— Дай!—знову кинув до машиністки Степан Трохимович і, повернувшись обценьками нагартоване залізо не менш енергійно промовив:—Стоп!

Молотобоєць Матвій, гіантського росту дитина, відкинув останню оковку й, рукавом витерши з лоба піт, пішов до нафтової пічки. Одчинивши дверчата,

він загулив рукою обличчя й почав оглядати вогняну пашу. Степан Трохимович витер об штани руки й запалив люльку.

На виробництві Степан Трохимович зовсім не подібний був до того Степана Трохимовича, що його можна було бачити в Кармазиніві. Біля молота стояв суворий нелюдимий ділок, з яким не тільки машиністка Таня, молода дівчина в червоній хутці, ніколи не наважувалась говорити,—не наважувався з ним говорити й навіть грандіозний молотобоєць Матвій. Ті розмови, які відбувалися між цими трьома особами носили чисто офіційний діловий характер, і із кола суто виробничих питань ніколи не виходили. Тільки зрідка, коли напроти зупинявся хронометражист чи то хронометражистка зі своєю книжечкою й годинником у руках, Степан Трохимович, ніби жартуючи, кидав до підручного:

— Знову внутрішній враг зупинився!

— Він виконує свій обов'язок,—сухо одказував Матвій і продовживав своє діло: мовляв, покиньмо ці балочки, коли інших не хочеш.

— Хіба я кажу, що не треба?—збентежено заперечував старий коваль.—Це я вроді як з інших підсміхуюсь?

Степан Трохимович говорив неправду. Хронометражисти трохи (і навіть більш як трохи), таки нервували його: підрахувавши, вони завжди могли підвищити норму виробітку. Говорив же він неправду тому, що правду якось незручно було висловити в присутності підручних: Матвій був партієць, а Таня—комсомолка. Проте, нічого не сказати з приводу хронометражистих гостей Степан Трохимович теж ніяк не міг.

Але в звичайний час слова дуже рідко зривались з ковалевого язика, хоч би й тому рідко, що, побоюючись громадських навантажень (партійні підручні так чи інакше могли на нього зазіхати) він рішуче запобігав інтимно-товариських відносин з Матвієм і Танею.

Сьогодні Степана Трохимовича не можна було пізнати. Сьогодні він балакучий був, як ніколи: він раз, у раз щось говорив до Матвія й особливо намагався викликати на розмову свою машиністку Таню. Річ у тому, що, як відомо, було ковалеві, Таня не тільки належала до комсомолу, але й до того ж була однією із найсильніших активісток місцевої комсомольської організації, і річ у тому, що саме таких людей зараз і шукав Степан Трохимович. Оваційний чад (коли так можна висловитись) уже проходив, і знову треба було думати про шефство, тим паче, що й червоненський бантик лежав у скрині.

— Так як ти кажеш, Таню? посміхнувся до машиністки Степан Трохимович.—Кажеш, що не слід мені, старому, лізти не до свого діла?

— Про що ви, Степане Трохимовичу, говорите?—спитала Таня, поправляючи на голові червоненську хустку.

— Та це я вроді як би про громадську роботу, — сказав старий коваль і, помовчавши, поінформував:— Думав, думав, та й надумав оце: невже я такий старий, що мені тільки на печі дрімати та бабиних казок слухати? А ну, думаю, вдарю по молодецькому. Ну, й розпочав. І діло, можна сказати, вийшло. Незаможники мене прямо таки на руках понесли (Степанові Трохимовичу давно вже хотілося сказати комусь, крім Явдохи Гарасимівни: він уже їй сказав, що його незаможники на руках носили). Тепер я,—продовжував Степан Трохимович,—вроді як би за шефа в Кармазинівці.

Степан Трохимович не зовсім вірно інформував Таню. А не зовсім вірно інформував він саме з таких причин: поперше, після овації він уже й сам став переконуватись, що з нього непоганий шеф, і у всякому разі зараз дуже образливо було б принижувати свою гідність, подруге, до підручних він все таки не

міг ставитись з такою повагою, як, скажім, до редактора, а значить і не хотів показувати себе перед ними в смішному становищі, потретє, коли вже від шефства не відчепишся, то чому ж тоді не говорити, що шефство виникло з ініціативи саме Степана Трохимовича? Й нарешті, роблячи таку, не зовсім вірну інформацію, Степан Трохимович надіявся дещо вивідати в Тані і саме без ризику загубити свою старшинську гідність.

Як тільки Степан Трохимович скінчив, Таня з задоволенням крутнулась на своєму місці (їй навіть очі спалахнули молодим вогнем) і з великою любов'ю дивлячись на свого командира, сказала:

— Як приємно, Степане Трохимовичу, слухати від вас такі речі! А я вже думала, що ви й на селі ніяких не маєте громадських навантажень. Виходить, що це ми самі винні? Виходить, що ми просто не зуміли вас втягти в громадську роботу? От приємна несподіванка! — і звернувшись до Матвія, який допіру підійшов до парового молота, Таня-комсомолка промовила: — Чуєш, Матвію, що Степан Трохимович говорить?

І дівчина тут же, в присутності коваля, розповіла молотобійцеві, що їй тільки-но говорив Степан Трохимович.

— Авжеж, що ми самі винні! — погодився Матвій. Не вміли піймати вовка за вуха.

Остання молотобійцева фраза була трохи зарізкувата й не прийшлася Степанові Трохимовичу до смаку. І особливо не прийшлася до смаку не тому, що сказав їй Матвій (він ніколи не відзначався великою чесністю), а тому, що вона поціляла в найправдивішу правду історії його шефства.

— Це ти, Матвію, помиляєшся, — сказала Таня. — Степана Трохимовича ніхто не ловив: він сам взявся шефтувати над Кармазинівкою.

— А я почім знаю!—невиразно кинув грандіозний Матвій, знову збираючись до вогняної пащі.

Тут вже й Степан Трохимович не витримав: молотобійцеве нахабство його без кінця обурило.

— Інтересно було б побачити тебе, хлопче на громадській роботі—з обуренням сказав Степан Трохимович.—Ляскаєш язиком ти добре, а от...

— Чи може й справді береться змагатись зі мною?— запитав молотобієць, зупиняючись.

Степан Трохимович згадав, як його два дні тому на руках носили, згадав гучні овації і, згадавши все це задерикувато кинув:

— А ти думав як? Побоюся? Думаєш, як ти партієць, то тебе вже й не переможеш? Бачили й не таких! У мене, брате, діти—дочка й син—не те, що партійці, а ще й відповідальні.

— Покиньте сваритися!—сказала Таня-комсомолка.— Давайте говорити конкретно!

— Давай поговоримо й конкретно!—кинув до без кінця розхвилюваний Степан Трохимович.

Таня поправила на голові хустку, примружила свої світлосірі веселі очі й сказала:

— Ну, коли вже справа дійшла до змагання, то давайте так зробимо... Ти здається, керуєш гуртком Тсоавіяхему?—звернулася вона до Матвія.—Так от: хай Степан Трохимович береться за гурток Модру—от і побачим, хто з вас краще організує громадськість навколо цих гуртків.

— Ні, це не моє діло!—махнув рукою Степан Трохимович.—Я в цій справі не розуміюсь. Я працюю по лінії шефства.

— Ну, коли ви вже такий фахівець по цій лінії,— сказала Таня-комсомолка,—тоді беріться керувати шефською комісією, вона, доречі, дуже відстала від потреб дня і роботу в ній треба налагодити... Дозволяєте поговорити з приводу цього з комосередком?

Степан Трохимович хотів був уже полізти рачки, але зиркнувши на самовпевненого Матвія, відчув, як йому зразу закипіло в грудях і тому, не думаючи про наслідки, невиразно кинув:

— Подумаєш, злякала? „Беріться керувати шефською комісією“! А хіба шефська комісія така вже цяця, що до неї й підступити не можна? Бачили таких

— Так ви значить погоджуєтесь? — допитувалась Таня-комсомолка.

— Чого ти прилипла до мене? — раптом визвірився на неї Степан Трохимович.

— От тобі й маєш! — сказав грандіозний Матвій. — Виходить, що ви вже злякалися?

— Кого це злякався? Тебе? — і коваль подивився на молотобійця такими очима, наче він дивився в кращому разі на комаря.

— Так ви ж нібито відмовляєтесь керувати шефською комісією? — настоював на своєму Матвій.

Приперли Степана Трохимовича, що називається, до стінки й далі крутитись не можна було. Треба було або відмовитись, або прийняти виклик. Відмовитись треба було обов'язково (так принаймні підказували ковалеві старечі гітарні мислі: він раптом ні з того, ні з цього згадав свою гітару), але й не менш обов'язково не можна було відмовитись: це значило визнати себе переможеним, а визнати себе переможеним і саме своїми підручними Степан Трохимович рішуче не хотів. Тоді старий коваль заплющив очі (будем говорити правду) й кинув:

— Подумаєш, яке страшне діло! Осередком хоче залякати!

— Отже, значить, беретеся керувати шефською комісією? — ще раз поцікавився настирливий молотобієць.

— Сказав, берусь, значить берусь!

І кинувши це страшнувате слово, Степан Трохимович почув, як йому щось різонуло в животі й він тут же,

не звертаючи більше уваги на своїх підручників, побіг до вбиральні.

„От історія!“ щасливо посміхаючись, думав у вбиральні Степан Трохимович: „Виходить, вскочив ще в нове навантаження. Замість випитати щось, як мені бути з кармазинівським шефством (певніше без кармазинівського шефства). влетів у керівники загально-заводської шефської комісії. Мабуть не дарма приказка приказує, що біда біду тягне. Що ж тепер виходить? Перше: шеф села Кармазинівки, друге: керівник загально-заводської комісії, третє...“

Але далі Степан Трохимович (він вже підперезався поясом й виходив до цеху) не додумав: він раптом почув збоку себе знайомий голос:

— Бачите, де зустрілися? Драстуйте! Що ж це вас так довго не видно?

Перед ковалем стояв заводський редактор й чимно посміхався крізь свої великі рогові окуляри.

„От тобі й третє“, збентежено подумав старий коваль. „Ну, тепер буде морока: знову вскочив“.

— Чого ж це ви до нас не заходите? — спитав редактор. — Мабуть вирішили цілу статтю дати про своє село?

Як відомо, Степан Трохимович ніяких таких вирішень не приймав, але припущення редакторове йому подобалося: як не як, а все таки не прийдеться позичати очей у сірка.

— Ви, ото, справедливо говорите! відважно промовив Степан Трохимович. Думаю статейку дати, та... я знаю, чи справлюсь: не звик, знаєте, до такої роботи.

— Нічого, — сказав редактор, поправляючи свої рогові окуляри, — пишіть, ми вас виправимо. Як умієте так і пишіть... За два дні напишете? — раптом додав він.

Навряд... я, знаєте, дуже поволі пишу, — промовив збентежений Степан Трохимович.

— Ну, тоді напишіть за три дні... навіть за п'ять днів... Добре? — і редактор потиснув коваліві руки.

— Та... добре! За п'ять днів мабуть... той... напишу.

Тільки скінчивши свою зміну, Степан Трохимович очутився й зрозумів, що йому приніс цей новий день. І очутившись, Степан Трохимович промовив:

— Оце вже влетів, так влетів! Хотів вислизнути, а вонो — бач! Таки вірно приказка приказує: скачи діду хоч задом хоч передом, а діла йдуть своїм чередом.

...Таня комсомолка і молотобієць Матвій вже вийшли з цеху. Покинули бухкати й парові молоти: почалася перерва. Степан Трохимович забрав свого кошика й вийшов на повітря. Його зустрів той же дрібний осінній дощик. Дуже неприємно було Степанові Трохимовичу, що позадавався він і погодився керувати шефською комісією: ну, куди йому з його досвідом братися за таке діло! і махнув тоді старий коваль безнадійно рукою й, безнадійно махнувши рукою, звернув до вокзалу.

10

ЩО БЕНТЕЖИЛО КОВАЛЯ? СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ЗВЕРТАЄТЬСЯ ДО СЕКРЕТАРЯ КОМОСЕРЕДКУ РОЗМОВА З МИТЬКОМ-КОМСОМОЛЦЕМ І РОБІТНИКОМ ЗАБАРОЮ. В РОБОЧОМУ ПОЇЗДІ СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ВИРИШАЄ СЬОГОДНІ ЙТИ ДО КЛІЩА.

Але Степан Трохимович по суті вже готовий був замиритися зі своїм новим становищем: сельбулівська овація зробила своє діло. Коли правду говорити, то коваля не те вже бентежило, що в його особистий, досі начебто нікому нецікавий післяробітній час, стали втрутатися начебто випадкові люди (Степан Трохимович і раніше бачив, принаймні одним оком, як навколо його шумує громадське життя, як в це життя якась невідома йому сила втягує всіх живих людей міста

ї села), Степана Трохимовича все-таки бентежило те що він несподівано опинився в хвості подій свого часу і те, що він не розуміє, як йому іх наздогнати. Себто Степан Трохимович знов, що від нього вимагають: Кліш, очевидно, вимагав, щоб він скажім, виступав на різних сільських зборах і агітував за колективізацію, щоб він до того ж притягнув на цю агітацію ще кількох робітників; зрозуміло було, чого хотів від нього й редактор — Степан Трохимович не зінав тільки, як йому навчитись так агітувати, щоб, поперше, не дуже зростали навантаження, щоб, подруге, поєднати, припустім, свою агітацію з думками дуже потрібного йому громадянина Онучки й не менш симпатичного сусіди Мотузки, потретє, так, щоб не видно було, що він відстав від подій свого часу.

„Мабуть даремно я ухилявся від громадської роботи“, думав старий коваль. „От тепер би й не бігав по редакторах. Здобув би досвід— і не прийшлося б червоніти, як от тоді на зборах комінезаму. Видно час такий, що нема тобі ні старого, ні молодого— всі рівні, і всі якось мусять думками шелестіти“.

Але міркування міркуваннями, а навантаження самі по собі. Треба було вживати якихось героїчних заходів і так чи інакше розпочинати якусь роботу. Перш за все, Степан Трохимович вийняв з скрині свою записну книжку й, щоб не забути, позаписував:

шефство в Карамзинівці, керування заводською шефською комісією, кореспонденції до газети й стаття про Кармазинівські неполадки. Найбільш його тривожило керування шефською комісією (а він глибоко переконаний був, що вже „влетів“ туди), але перш за все треба було подумати про шефство в Карамзинівці. На щастя, Кліш знову дав йому передишку й („сукін кот“, багато м'якіш думав тепер про нього старий коваль) мовчки вичікував.

„Піти ще раз до редактора?“ примірявся Степан

Трохимович. „Так знову ж нічого не вийде. Порадитись з Танькою чи то з Матвієм? І цього тепер не можна зробити.“

І раптом, коли вже Степан Трохимович загубив останню надію вислизнути з неприємного становища,— йочу як і колись спав на думку комосередок. Куди ж, як не туди йому піти, і де ж, як не там дістати вказівки. Незнайомий народ? А хіба тільки знайомі туди й ходять? Степан Трохимович піде прямо до секретаря комосередку і скаже йому приблизно так:

— Здраствуйте. Я до вас досі не ходив, але я та-
кий то й такий то... Інтересуюсь, значить, своїм шеф-
ством над своїм селом Кармазинівкою й прошу...

Тут Степанові Трохимовичу блиснула, можна сказати, надзвичайно талановита ідея: він вирішив просити собі помічника, щоб, значить, розпропагандувати з цим помічником село Кармазинівку. Особливо талановита була ідея в тому сенсі, що, поперше, від помічника можна було дечого повчитись (комосередок не дасть же малодосвідчену людину! він же може дати тільки партійця!), подруге, талановита була ідея й тому, що в скрутні моменти можна було (будемо говорити правду до кінця) за щось і заховатися: Степан Трохимович підсвідомо мав на увазі спину свого помічника, а під скрутними моментами підсвідомо розумів, скажім, Мотузчине обурення з агітації за колектив.

Степан Трохимович навіть потер руки від задово-
лення й з неменшим задоволенням покрутів собі
вуса.

На жаль того пам'ятного дня, коли прийшла йому в голову ця безперечно непогана ідея, Степан Трохимович секретаря не здибав, здибав він його тільки за три дні. Коли Степан Трохимович одрекомендувався й сказав, що він один із учасників революції 905 року, секретар похитав докірливо головою й промовив:

— А-я-я-я-я! Кажете учасник революції 905 року?

— Та я... той,—не зрозумів Степан Трохимович.— Ви може... умаєте, що я брешу?

— Не про те, голубчику мій дорогий,—сказав секретар комосередку,—вірю вам, вірю! Але чому ви досі в МОДРі не працюєте? Ну, признайтесь—не працюєте? Га?

— Та знаєте...—призвався Степан Трохимович й тут же попередливо подумав: „треба записати в книжечку і МОДР“

Але це нове навантаження Степана Трохимовича не схвилювало (секретар і справді взяв слово в старого коваля, що він буде працювати в МОДРі): Степан Трохимович раптом зрозумів, що від зливи навантажень нема йому порягунку доти, аж поки він виявиться добрим активістом.

Та й справді: всі гадають і мають рацію, що вⁱ незавантажений, і кожний хоче його завантажити. Розпочне роботу—і зливі кінець!

Вислухавши інформацію, секретар комосередку з задоволенням подивився на Степана Трохимовича й сказав:

— Дуже добре. Це дуже лорел.. Але кого б вам по рекомендувати в помічники?—секретар комосередку замислився й раптом промовив:—Знаєте що: зайдіть, голубчику, за два дні: я тут пораджується із товаришами. Й ми вам когось найдемо.

Вийшов Степан Трохимович від секретаря осередку дуже задоволений і навіть з деяким почуттям погорди. Задоволений він був тому, що його ще не призначили на керівника заводської шефської комісії (хоч Матвій і Таня покищо суперечки не згадували, але Степан Трохимович чекав, що цю суперечку згадає секретар осередку), гордий він був з того, що, як би там не було, а він вже по-справжньому розпочав свою громадську роботу, і, значить, Кліщ тепер уже не буде чіпати його.

В робочому поїзді він зустрівся з Митьком-комсомольцем. Тепер уже, після овациї, Степан Трохимович, стикаючись із цим чибатим хлопцем, не тільки, як це було раніш, не зневажав його привітання, але й з деякою тривогою стежив за Митьчиним капелюхом: Степан Трохимович побоювався, що тепер Митько, після того, як „коваль затикався“ на комнезамівських зборах і Митькові навіть прийшлося визволити його,— тепер Митько уже не буде вітатися з ним.

Вони сиділи на останніх двох лавах, один проти одного, щільно притуляючись до вагонної стіни, бо народу у вагоні було дуже багато, і їх тиснули.

— Як же це ви мене... той,—почав Степан Трохимович, позасвідомо посміхаючись задобрюючою посмішкою.—Що це ви саме мене в шефи? Га?

— Власне, це не цілком вірна формуліровка,—сказав, як і завжди чесний і витриманий Митько.—За шефа ми беремо завод: а ваше завдання розбуркати заводську громадськість й притягти її увагу до Кармазинівки.

— Гм!—невиразно здигнув п'дечима Степан Трохимович, бо йому не сподобалося це пояснення: він і сам розумів, чого хотуть від нього, але все таки трохи неприємно було, що не він шеф, а саме заводська громадськість: так Степан Трохимович звик уже до свого титулу.

— Це, знаєте, Кліщева формуліровка,—продовживував пояснювати Митько-комсомолець.—Ця формуліровка для маси зрозуміліша,—ну, хай буде так!

„Ага“ подумав Степан Трохимович, „для маси зрозуміліша? А ми ж хіба за кого піклуємося. Хіба ми не для маси працюємо.“

Словом коваль входив уже в смак нової, досі йому невідомої, роботи. І зовсім не тому він поцікавився чого це саме його обрали на шефа, а не когось іншого що мав на увазі вкихось інших кандидатів,—діставши

від секретаря комосередку обіцянку прикомандиувати до нього помічника, він просто почував себе зараз найділовитішим із шефів, і йому дуже хотілося поділитися з Митьком своїми перемогами.

— А чого ж все таки той... ну, ти, скажім, не взявся за цю справу? Степан Трохимович ніяк не міг перескочити на ту тему, яка його цікавила.

— Щоб притягти завод до такої серйозної справи,—сказав Митько-комсомолець,—треба знати, як його притягти й, головне, знати, кому цю справу доручити. Я людина молода, маю маленький і виробничий і комсомольський стаж, а ви старий робітник і до того ж учасник революції п'ятого року. Ви людина з авторитетом.

Степанові Трохимовичу дуже подобались останні пояснення Митчині. Він подивився у вікно, повз котре пролітали осінні тумани, і навіть знову покрутів від задоволення свого сивого вуса.

— То вірно,—погодився Степан Трохимович, з деяким острахом поглядаючи на сусідніх пасажирів: він дуже побоювався, щоб серед них не було такого, який би добре знатав його, висловлюючись образно, „заводську активність“.

На щастя близько сидів тільки один знайомий, саме робітник Забара, що мешкав в тій же Кармазинівці й якого Степан Трохимович з деяких причин (див. нижче) цілком ігнорував.

У вагоні стояв неможливий галас. В одному місці сперечалися, в другому—співали, в третьому—хтось підсвистував. Більше за всіх, звичайно, гомоніли спекулянтки: попродавши в городі продукти, вони ніяк не могли поділити між собою заробіток. В кінці вагону стояв безрукий громадянин і, намагаючись перекричати присутніх, виспівував фальцетом якусь коломийку. Тут же метушилися хлоп'ята з цукерками й викрикували:

— Ірис! Ірис! Хто хоче ірису? Три копійки пара!

— Давай сюди! — сказав до одного Степан Трохимович: пими конфетами він зрідка вгощав Мотузчину Одарку.

— Ач! Старий теж до конфета ліз! — подав хтось репліку.

— Та то що хто й зна, хто з нас старий. — огризнувся Степан Трохимович, почуваючи себе надзвичайно бадьоро й задерикувато. — Бачили таких молодиків!

Він огризнувся з почуттям власної гідності й з цілковитим усвідомленням, що він і справді має рацію вважати себе за молодого. І, огризнувшись, Степан Трохимович, знову почав шукати стежок до тієї теми, що його цікавила.

— Таке діло, що мабуть прийдеться з своїм помічником скласти пляна, — сказав він, звертаючись до Митька-комсомольця.

— З яким це помічником? — поцікавився співбесідник, зрозумівши про який плян іде мова: „очевидно про плян шефської роботи”, подумав Митько.

— Та з тим же помічником, що його мені признали ячейка, — неохайно кинув старий коваль.

— Ви вже говорили з комосередком? — спитав Митько-комсомолець.

— А як же! — сказав Степан Трохимович. — З самим секретарем говорив. — І тут же, подумавши, що Митько може цю новину передати Кліщеві (Степан Трохимович хотів обов'язково сам її передати), додав: — Тільки ти про це, голубе, нічого не говори Кліщеві: я йому сам скажу.

Митько, звичайно, нікому й нічого не буде говорити, коли цього Степан Трохимович не хоче, але Митько все таки цікавиться, кого це ковалеві призначили в помічники?

— Та там одного чоловіка, — сказав неправду Степан Трохимович: він говорив таким голосом, наче й справді

знав цю людину, що він її взвивав „чоловіком“.—Ти його мабуть не бачив!

І Степан Трохимович змовк. Мовчав і Митько-комсомолець. І можливо розмова на цьому бі скінчилася, коли б мовчанку не порушив сусіда.

-- Це ви ведете балачки з приводу тієї історії, що трапилася на комнезамівських зборах?—звертаючись до Степана Трохимовича, сказав сусіда, робітник Забара.

Забара від старого коваля відрізнявся хіба що своїм молодшим віком: як і Степан Трохимович, він ні на заводі, ні на селі не вів жодної громадської роботи. Як і Степан Трохимович, він тільки знав з одного боку станок, з другого—свое Кармазинівське господарство. В сенсі громадської „активності“ він так би мовити перевищував коваля: коли Степан Трохимович відчував себе заводською людиною, Забара й досі дівився на завод (а він там працював років з 10), як на місце приробітку і всіма своїми думками і досі належав селові, себто вірніше своєму нікчемному одноосібному господарству.

Забарине питання, можна сказати, трохи образило старого кovalя. Що значить „тієї історії“? Яка це „історія“ трапилася на комнезамівських зборах? Забара має на увазі овації, що йому зробили її незаможники? Так хіба ж це „історія“, себто така справа, що може тільки дивувати тверезих людей?

— Ти ото, Забаро, ні чорта не робиш,—нездово-лено кинув Степан Трохимович, чухаючи собі лисину.—та ще й іншим заважаєш революцію посувати.

— Що ви, Степане Трохимовичу!—зняковів, нічого не тямлячи (він і справді без усякої іронії поцікавився „історією“) робітник Забара.—Це ж тільки к слову прийшлося.

Але Степан Трохимович вже входив у раж.

— Не люблю я таких людей,—далі говорив він,

позираючи на Митька - комсомольця й чекаючи від нього здобрення своїх думок.—І сам не гам і другому не дам. На твоїй „актизности“, Забаро, ми розживемося, як ото сорока на лозі, або, як тінь на воді.

— Та що ви, Степане Трохимовичу!—далі ніяковів Забара.—Та це ж, їй богу, к слову прийшлося!

— К слову то к слову, але треба, щоб воно прийшлося до діла.

І що далі говорив Степан Трохимович, то більшим активістом відчував себе і відчував нарешті, що саме тільки тепер він робиться справжнім революціонером і що тільки тепер до нього ніхто вже не зможе підкопатися. І здавалося Степанові Трохимовичу, що вже ніколи не заболить йому біля серця й ніколи він не буде почувати себе таким збентеженим, яким почував себе в останній час.

Кажете, він ще по суті нічого не зробив? Це не біда: Степан Трохимович зробить, бо він уже почав робити, інакше б йому не запропонували помічника. Він не має великого досвіду? Цей досвід дістане він в процесі роботи, і він дістане його від тієї людини, яку до нього прикомандирує комосередок.

Вагон похитувався. Повз вікна пролітали тумани сирої глибокої осени. Дівчата-спекулянтки співали зажурних столітніх пісень. Але Степан Трохимович зовсім не журився й почував себе дуже добре.

„Треба сьогодні піти до Кліща й поговорити з ним“, думав Степан Трохимович. Йому дуже радісно було, що сьогодні він сам шукає зустрічі з цією невгамованою й нещодавно мало не страшною йому людиною.

Саме з таким настроєм він і вийшов з робітничого поїзда.

ХТО ПЕРЕСТРІВ СТАРОГО КОВАЛЯ БІЛЯ ВІГРЯКІВ. ПОЧАТОК АГІТАЦІЇ. ЧОМУ НЕ МОЖНА З'АГІТУВАТИ КОРОЛЬЧУКА? ЗУСТРІЧ З МІСЦЕВИМ ПОПОМ. СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ЗДОРОВКАЄТЬСЯ.

Степан Трохимович був уже біля вітряків (Митько-комсомолець і Забара вже зникли за хатами), як йому дорогу пересік селянин Корольчук, громадянин села Кармазинівки, й, підійшовши до нього, сказав:

— Поясніть нам, Степане Трохимовичу, таке діло: що воно на світі робиться? — і Корольчук поставив на стовпчика мішок з борошном: він допіру був у млині.

Почуваючи себе Кармазинівським шефом, Степан Трохимович теж зупинився й, поважно звівши до перенісся свої широкі сиві брови, сказав:

— Ви з приводу чого мене запитуєте? Говоріть конкретно!

— Та оце ж я й хочу поговорити конкретно,—висякавшись, промовив жукоподібний Корольчук.—Діло таке, Степане Трохимовичу: ви чоловік городський, шляєтесь там по заводах тощо („шляєтесь“ Корольчук сказав не з метою образити коваля), а ми люди тьомні і нічого нам не видно. Так от допоможіть, будь ласка, і скажіть нам: яка тут практика проходить?

— Ви може з приводу колективізації? — запитав Степан Трохимович, пильно вдивляючись в Корольчукове обличчя.

Іншого разу цього запитання він напевне не поставив би, але тепер, коли думки його саме навколо колективізації й метушилися (шефство ж!), він інакше сказати й не міг.

— От, от! — зрадів Корольчук.—Саме таке діло нас інтересує. Больно, Степане Трохимовичу, сидіти в темноті й махати руками над діркою. Но яка дірка, к приміру? Дірка получилась од розриву нашого життя. От в чім вопрос.

— Це ви даремно говорите нашот розриву,—поважно сказав Степан Трохимович і, вийнявши свою люльку, набив її тютюном. — Це ви, Корольчуче, помиляєтесь.

Коваль перед тим, як розпочати свою промову (а він саме зараз і вирішив приступити до виконання своїх шефських обов'язків),—перед тим, як цю промову розпочати, свідомо на мент затримав свого язика: з передишкою завжди виходить поважніш.

— Могло бути! Могло бути помиляємось!—одразу ж погодився Корольчук.—Ми люди тьомні. Говоріть ви. Ми ще вас послухаємо.

— Ну, так ото ж і слухайте!—і старий коваль замислився.

Корольчука Степан Трохимович добре знав: Корольчук жив за кілька дворів від нього. Це був типовий середняк, і за такого його й вважали на селі. Назвати його дуже революційною людиною не можна було, але й контреволюційною — ні в якому разі. І не тому, що він свого часу сяк-так боровся з білими, але головним чином тому, що, хоч він і підупадав зрідка під вплив кармазинівської глитайні, все ж в основному симпатизував радянській владі. Словом, матеріал для шефських експериментів був дуже віячний.

— От почнемо з приказки, — з почуттям власної гідності почав був Степан Трохимович свою агітацію за колектив... Й тут же осікся: річ у тому, що в голову полізли зовсім не ті приказки, які йому були потрібні: скажім—„гуртове-чортове“, „гуртом і батька краще бити“ і т. д. — Почнемо з приказки. — тягнув далі Степан Трохимович.—Ну... скажім з такої, громада — великий чоловік. Вірно я говорю? Вірно! О, тепер я вас і питаю: що краще—громада чи отак, як без громади жити?

— Та ви мені про це не говоріть,—махнув рукою Корольчук.—Я цю практику давно пройшов. Тут діло

не в тім... От подивіться на оцей степ,— і Корольчук тикнув пальцем у просторінь.

Степан Трохимович повернувся у той бік, куди вказував його співбесідник, й на жаль нічого там особливого не побачив. Степ, як степ. Над степом стояла сіра мряка найглибшої осени, по степу пливли брудні осінні дороги, але щоб степ міг зупинити на чомусь око,— цього сказати не можна було.

— Що ж там таке?—спитав нарешті старий коваль, здивовано позираючи на співбесідника.

— А таке діло, Степане Трохимовичу,—сказав Корольчук,— що як не крутись, як не вертись, а з шматка нічого путнього не дістанеш, і знову будеш ти без інтересу.

— От бачите!—зрадів Степан Трохимович!—А я хіба не теж саме кажу? Виходить, треба щось думати. Обов'язково треба думати!

— Правильно, думати треба!—погодився Корольчук.— Але тут от в чім вопрос. Вопрос в розриві нашого життя. К приміру так: один каже—йди в колектив, а лругий—боже тебе борони! Один тієї, а другий цієї, а ти стоїш, як овечка, й нічого не розумієш.

— Ну, коли вже така справа,—зрадівши сказав Степан Трохимович,—так тут нічого й говорити. Хто, скажім, агітує за колектив? Га? Ну,кажіть, хто? А, хто тепер говорить проти колективу? Ну?.. Кого ж вам слухати: тих чи цих?

— Це ви правильно поясняєте!—погодився Корольчук, знову забравши мішок на спину й заступавши до села.—Цілком правильно! Но ви, припустім, присоглашаєте до колективу, а от Мотузка співає зовсім іншої. А тепер і розберіться.

Степан Трохимович трохи зніяковів. Що Мотузка був проти колективу—це від коваля не сковалося, але, що його громадська діяльність одразу ж наскочить на непоборні перешкоди—цього Степан Тро-

химович не передбачав. Він передбачав, що треба якось поєднати Мотузчині думки з колективістичною агітацією, але він не передбачав, що іх так важко поєднувати і що їх прийдеться поєднувати на першому ж кроці його шефської роботи.

— А ви його не дуже слухайте! — ризикнув порадити Степан Трохимович. — З його, знаєте, людина хоч і добра, але, знаєте, іноді він таке говорить, що й сам тому не вірить.

— Не кажіть, Степане Трохимовичу, — заперечив Корольчук. — Він решительно настоює на своєму... Що він каже? А каже він, що як підемо в колектив, то вроді як в кріпаки запишемось. Розумієте, на що він натякає?

— Та то він, мабуть, жартує! — уже безпорадним голосом сказав Степан Трохимович: він і сам не вірив в те, що говорив.

— Кажете жартує? — сказав Корольчук. — Навряд! Бо як, ото, вас настановили шефом, то він і говорить: „тепер, говорить, практика не та буде: як сяде свій чоловік до незаможників (це він вас має на увазі), то ми враз знищемо цю пропаганду“. Послухав я його та й думаю: могло бути! Ми люди тьомні!

Корольчук зупинився: вони вже стояли біля Корольчукового двора. З неба почали зриватися вогкі сніжинки: впавши на землю, вони вразтанули й робили ще більше багно. Селом посувався короткий сірий напівзимний день (Степан Трохимович був на останній зміні). До воріт підійшла худа кобила й, перекинувши писок на вулицю, тупо дивилася своїми сумними очима. З хвіртки вийшла молодиця з відрами й, зиркнувши на коваля, сказала Корольчукові:

— Ну, чого ж ти зупинився! Може знову в комуну збираєшся? Іди-но до сіней, треба свиней нагодувати.

Степан Трохимович, що так і не зумів щось сказати Корольчукові й що досі обмірковував, як би йому

викрутитись із того ніякового становища, в яке він допіру попав, почувши молодиціне казання й чіпляючись за нього, як за визволення від неможливої ваги, сказав:

— До якої ж це комуни твій чоловік збирається?

— Та до Кліщової ж! — відповіла молодиця, не повертаючись і йдучи до колодязя — Та хоч би вже збирався, чи що? А то ні туди Микита, ні сюди Андрій. Тільки голову морочить і собі й людям... Тьфу! — сплюнула молодиця й зникла за рогом.

— Виходить ви вже й до комуни ходите? — зрадів Степан Трохимович. — Так чого ж ви? Чого ж ви вагаєтесь? Треба ж нарешті кулись вирішати: або сюди, або туди. Може ви й справді думаете, що я щось там серед незаможників? Та, боже борони! То Мотузка так, між іншим, говорить, ви йому не дуже довіряйте.

— Могло бути! Могло бути, Степане Трохимовичу, — погодився Корольчук. — Я й сам так думав, слухаючи Мотузку. Думаю: говори, говори, але все таки брешеш! Городський чоловік та ще й старий робочий не піде проти колективу... Але, з другого боку, й боязко: тільки-но націлишся, а тут, гляди, нове розпорядження прислали.

— Та яке там розпорядження! Що ви кажете?! Ніякого розпорядження не буде!

Степан Трохимович знову відчув себе в добром настрої. Поперше, йому подобалось, що Корольчук збирається щось робити, і це бажання Корольчукове він уже готовий був (принаймні позасвідомо) приймати, як продукт його шефської роботи, подруге, не-приємна справа з Мотузкою відходила нібито на другий плян.

— Обов'язково йдіть кудись: або сюди або туди, — продовжував Степан Трохимович. — Обов'язково! Це я вам раджу як... можна сказати, ваш добрий приятель.

— Могло бути, Степане Трохимовичу,—не заперечував Корольчук.—Тільки от в чім вопрос: як би ж власть видала якогось маніфеста чи що. Треба, Степане Трохимовичу, всією громадою йти, бо бально дивитись, як народ страждає на шматочках, от котрих ніякого йому інтересу.

— Ви не турбуйтесь!—заспокоював старий коваль.—Зачім турбуватись? Власть знає, що зробити. А ви, головне діло, не вагайтесь. Не можна припустити, щоб в нашій страні були вагання.

Ковалева агітація, звичайно, не дуже переконала Корольчука, не переконала хоч би й тому, що Степан Трохимович так і не наважився рішуче відмежуватися від Мотузки. Але сам Степан Трохимович зі своєї агітації був цілком задоволений: він уже уявно розповідав Кліщеві, як він ловко агітував Корольчука і уже певний був, що Кліщ (а значить і всі незаможники) будуть дуже дякувати йому за це. Словом, він тепер ще з більшим нетерпінням чекав побачення з Кліщем.

Назустріч ковалеві йшов місцевий піп. В бога Степан Трохимович давно вже не вірив. Що ж до місцевого попа, то його Степан Трохимович вважав за людину досить не погану, й тому, порівнявшись з ним, він члено зняв капелюха й сказав:

— Здоровенькі були, батюшко! Мабуть до базару йдетe?

— Драстуйте, Степане Трохимовичу,—проходючи, кинув батюшка.—До базару йду!

Степан Трохимович зовсім не думав про те, що йому не слід так члено поводитись з „батюшкою“: почуваючи себе перевтомленим, він міг думати тільки про постіль, і Степан Трохимович не припускав, що за якийсь час він цього робити ніколи не буде.

ПОДОРОЖ ДО КЛІЩЕВОГО ДВОРУ. ЯКІ ПЕРЕШКОДИ ЗУСТРИЛИ СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА. РОЗМОВА З ЖІНКОЮ. КУ ЦІ ПОТРАПИВ СТАРИЙ КОВАЛЬ ЗУСТРІЧ З МІСЦЕВИМИ ВЧИТЕЛЯМИ: З ГЛУШКОМ І МИТРОСЕНКОМ.

Слав старий коваль не дуже багато. Прокинувшись, він негайно поспішив до Кліща. Поспішати треба було ще й з тієї причини, що Кліщ жив аж на другому кінці досить таки довгенької (верстов на шість) Карамазинівки. Підходячи до Кліщевого двору, Степан Трохимович почував, що йому серце мало не розривається. Воно прискорено функціонувало і тому, що він швидко йшов, але й тому, що це побачення його дуже хвилювало.

Біля хвіртки його зустрів кудлатий пес: пес лежав біля колоди й не зовсім привітливо позиряв на Степана Трохимовича, що, витянувши ногу із багна, нарешті зупинився. Як на гріх, не тільки біля двору, але й на вулиці нікого не було. Перед Степаном Трохимовичем повстала ділема: або підняти свій посошок й відважно запропонувати псові дати йому дорогу, або цього не робити й чекати у моря погоди, себто чекати того щасливого моменту, коли хтось випадково вийде із хати. Чекати Степан Трохимович не мав часу, бо міг спізнатись на поїзд, але й рушати на собаку він теж не ризикував.

— Та пішов... бодай тобі! — обережно запропонував Степан Трохимович псові.

Але пес подивився на коваля тими ж непривітливими очима й не рухався.

„От морока!“ подумав Степан Трохимович. „Був би такий, як мій Жучок, то ризикнув би сяк-так позмагатися, а такого кудланя небезпечно зачіпати“.

— Та пішов... бодай тобі! — знову запропонував псові Степан Трохимович: не відважаючись підняти посошка,

він вийняв з кишені хустку й витер нею свою спітнілу лисину.—Та пішов... бодай тобі.

Пес і на цей раз тільки зиркнув на коваля й, не виявляючи найменшого бажання дати йому дорогу, почухався.

Коваль озирнувся. Брудна напівзимня вулиця й тепер була порожня. Може там, в кінці її хтось і проходив, але сніг, що почав зриватися з неба великими вогкими шматтями, засліплював очі, й далі, як за чотири хати, нічого не видно було.

Становище і справді не справляло враження одного із веселих, особливо ж сумно було тому, що перешкоджала дрібниця—такий собі кудлатий і, можливо навіть, нікчемний собака. Нарешті Степан Трохимович вирішив кричати на всі груди, і він закричав своїм старечим баритональним басом: мовляв, та вийдіть же хто небудь за ворота!

Степан Трохимович стояв мало не посередні вузенької вулиці, і його виклик могли прийняти на свою адресу одразу кілька дворів, себто, за звичайною старовинною звичкою жодний із них міг би не відгукнутись, але тут фортуна сжалілась над старим ковалем: раптом рипнули двері Кліщевих сіней й на вулицю вибігла якась жінка.

— Чого це ви тут кричите?—спитала вона, звертаючись до Степана Трохимовича.

— Та оце хотів до вас зайти, та от клятий пес ліг посеред дороги й не пускає.

— Хіба ж це пес?—з презирством сказала жінка і, штовхнувши ногою собаку, кинула:

— Пішов, бодай би ти йому здох!—і, скрикнувши, вона поінформувала коваля.—Йому вже, ма'ть, років з двадцять, воно, стерво глухе й вже не має жодного зубу.

— От бач!—засоромився Степан Трохимович, позираючи на собаку, що ледве підвівши, зашкутильгав у двір.—А я думав... От бач!..

І тут же Степанові Трохимовичу метнулося в голові:
„отак і в житті буває—ти його боїшся, а воно зовсім
не страшне“.

— Так ви, ма'ть, прийшли до Кліща?—запитала
жінка.—Ви, ма'ть, будете отою робочий, що ми його
обрали за шефа?

— А як же! А як же!—заметувшися Степан Трохимович, дуже зрадівши, що його й на цім краю Кармазинівки знають:—Отою самий!

— Та чула,—сказала жінка.—В комуні говорили
про вас... Ви будете з Нестеренків?.. Це не ваш дядько
тепер на Сулимівці проживає?

— Ні, це не мій дядько! То мабуть інших Нестеренків,—сказав Степан Трохимович.—Мої дядьки всі
померли.

— А я думала з цих Нестеренків,—промовила жінка.—Тепер село так розрослося, що всіх і незнаєш.

Жінка, як виявилося, була не із мовчазних, й почала
далі розпитувати коваля. Степан Трохимович відповідав: відповів на одне запитання, відповів і на друге.
Нарешті йому захотілося й до хати й, головне, захотілося поговорити з Кліщем.

— Так може ви покличите свого чоловіка?—сказав
він.—Я маю з ним де про що побалакати.

— А ви до якого Кліща?—запитала жінка, поправляючи на голові хустку.—До того ж, ма'ть, що комуною править?

— Та до того ж!—сказав Степан Трохимович.—До Андрія.

— Е,—відказала жінка,—так ви ж не туди попали:
тут живе Грицько Кліщ, батько його. Андрій Кліщ
уже пішов з батьківського дворища й тепер проживає
біля Бугаївської криниці. Знаєте?.. Ото як дійдете
до церкви, то потім звернете на Турханівську леваду.
На леваді когось розпитаєте, де Сухані живуть,—там
Андрія й найдете.

Ця новина прямо таки ножем різнула по ковалевому серцю: як же це так? Чого ж він за кілька верств тіліпався сюди? Він же ясно розпитував? Невже не можна було поцікавитись, якого йому Кліща треба? Чи може не знали, що Кліщ пішов з батьківського дворища? Досада брала й на жінку: мабуть, з півгодини (гіпербола) затримала його і, головне, затримала без діла, по-бабському. Гнівався він і на беззубого глухого пса, що теж мабуть хвилин з двадцять (теж гіпербола!) примусив його топтатися в багні.

„Не дарма приказка приказує“, подумав Степан Трохимович, „де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш... Та навіть і не в цьому діло,—перебив сам себе старий коваль. Діло в тому, що так і в житті буває: зібрався в дорогу—йдеш. Прийшов куди йшов, а виходить, що там і нема, чого шукаєш: виходить, що не так розпитав та й не тих, кого треба“.

Рушивши від воріт непотрібного йому Кліща, Степан Трохимович уже й не знав, куди він піде: додому чи шукати вищезгаданої левади. Хоч і важко було місити напівзимне багно, але й не легше було залишатися з думкою, що він сьогодні так і не побачить незаможницького проводиря. І не відомо доки б він вагався, коли б не почув за собою жіночого голосу (від дво-ру Грицька Кліща він уже був кроків на п'ягдесят):

— Слухайте, діду! — кричала жінка, що він з нею допіру розмовляв.—Сьогодні до Андрія Кліща не йдіть, бо його дома не застанете. Чуєте? Він поїхав до городу по камунівських справах.

— Оттакої! — сказав до себе Степан Трохимович і тут же знову подумав: „спасибі, хоч попередила, а то б ще кілька верстов прийшлося тіліпатися.“

Повертається Степан Трохимович спершу мало не в гнітючому настрої: раз те, що він дуже перевтомився, подруге—йому так і невдалося похвалитися своїми перемогами. Але потім настрій йому змінився, і змі-

нився от з яких причин: звичайно, Кліщеві треба якомога скоріш розповісти, розповісти, що він вже приступив до своєї шефської роботи, та справа ж не в тому—річ у тім, що тепер він уже не боїться попасті в ніякове становище, ніхто вже й не наважиться сказати йому, що він нічого не робить. От в чому річ—оце й головне! Словом, Кліша він встигне поінформувати. Навіть краще буде, коли він завітає донього зі своїм помічником.

Біля школи Степан Трохимович зустрів двох кармазинівських вчителів: Глушка і Митросенка. З Глушком він давно був знайомий і не раз бачив його в Онучки, Митросенка він мало знов, але з нім він не раз зустрічався в сільраді й навіть розмовляв.

— Куди це ви ходили, Степане Трохимовичу?—зупинив коваля вчитель Глушко.—Чи не до сельбуду, бува.

— Та ні!—кинув Степан Трохимович.—Ходив тут по деяких справах.

Правду кажучи, Степанові Трохимовичу дуже хотілося дещо розповісти про своє шефство й—особливо—про помічника, і зустрівшись, скажім, з Митросенком, коваль і розповів би. Але інформувати про свої успіхи Глушка Степан Трохимович не наважувався.

І він мав рацію. Молодий Митросенко належав до того типу радянських вчителів, що їх уже нічим не відріжниш від найкращих активістів села. Митросенка всюди можна було бачити: він і в школі, але він і в сільраді, він у лікнепі, але він і в сельбуді, він збирає з учнями утильсировину, але він і виконує роль рахівника... покищо, правда, нещасливих колективів: розпадались. Він читав лекції з політграмоти й про виховання дітей, але він не пропускав й жодного сільського зібрання, і всюди виступав з діловими пропозиціями. Митросенко був завжди заклопотаний і завжди кудись поспішав.

Про досить літнього Глушка цього не можна було сказати. І не тому, що він був літній (в сусідньому, скажім, селі літній, навіть старіший за Глушка вчитель мало чим відріжнявся від Митросенка). Не подібний був Глушко до Митросенка тому, що, м'ягко висловлюючись, пройнятий був духом старого часу. Знав він тільки свою школу (себто для радянської держави) і більше знати нічого не хотів. Правда, він був теж симпатичною людиною, і все таки подобався ковалеві. Але головним чином за те подобався, що любив, „як і Тарас Григорович Шевченко,” дорогу неньку Україну. Як почне, бувало, розповідати про гайдамаччину та про Хмільницького тощо, так і не хотів би, а заплачеш. Слухаючи Глушка, Степан Трохимович і справді часто втирав очі хусткою.

Коли Митросенко залишив їх на самоті, Глушко сказав:

— От, як бачите: теж українець! А який з нього українець? Тільки й того, що говорить українською мовою.

— Це ви про товариша Митросенка? — спитав Степан Трохимович.

— Та про нього-ж! Про нього! — Глушко глибоко зітхнув. — Ех, Степане Трохимовичу! Нема теде старих часів — і не буде! Боляче, знаєте, що так воно виходить. Дуже. Хіба я, скажім проти радянської України? Та я вам яку завгодно прийму Україну, лиш би була це Україна... Себто буржуазної я не хочу, але я й не хочу такої, щоб... Та що там говорити, ви мене й без пояснень розумієте!

Глушко безперечно помилявся: Степан Трохимович буквально нічого не розумів. Але будучи людиною дуже чесною й до того ж симпатизуючи цьому вчителеві хоч би за його цікаві й жалісні оповідання про минуле України, вважав за неделікатне зізнатися в своїй темноті й невмінні одразу розбиратися в думках свого співбесідника.

— Та а як же! Як же! Звичайно розумію! — поспішив підтвердити Степан Трохимович.

— Оце тільки з вами та з Онучкою й одв'єдеш душу — сказав Глушко, натягуючи на вуха свою сиву козацьку шапку й закладаючи руки в кишені свої, хоч правда й досить потертой, але все таки синьої чумарки. — Час такий настав, що вже й не знаю, чого від мене хочуть Заганяли нашого брата — вчителя!

Степан Трохимович не зовсім певний був, що Глушко має рацію так говорити (скоріше міг би так говорити хоч би той же Митросенко, який, до речі, ніколи не жалівся й навіть не долюбляв Глушка за такі слова), але й на цей раз не ризикнув заперечити.

— Скрутний час! Це ви вірно говорите! — погодився Степан Трохимович і тут же, згадавши, що він може з цими розмовами спізнатись на поїзд, зітхнув: — Постояв би ще з вами, та бачите, на полустанок треба.

Тоді Глушко, що досі стояв кроків на два від ковала, раптом щільно притулився до Степана Трохимовича й тихим голосом промовив:

— Так кажете, вас шефом обрали? Га? Ну, нічого сідайте на місце Кліща і починайте діяти. Коли вже не можна без цього, то хай вже хоч наші люди сидять. Бо як ми з вами, Степане Трохимовичу, не збережемо України, повірте мені, що їй уже ніколи не воскресати. Словом, благословлюмо вас на цей по-двиг: йдіть, правте, прибирайте до своїх рук кого треба й — головне — не давайте цій хоробі далі розповсюджуватись. Не забувайте до того ж, Степане Трохимовичу, слова нашого великого революціонера Тараса Григоровича Шевченка: „я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого бога, за неї душу погублю”. — Вчитель помовчав і раптом додав: — Та що там вам говорити — ви й самі розумієте!

Глушко й тепер помилявся. Степан Трохимович

І тепер буквально нічого не розумів, крім того, що він мусить щось чи когось затримувати і що його певні кола кармазинівського суспільства мислять як, людину, яка мусить скинути Кліща й сісти на Кліщеве місце. І все таки Степан Трохимович і тепер не зміг не підтвердити:

— Та, а як же! Як же! Звичайно розумію!

Попрошавшись з Глушком, Степан Трохимович поспішно заступав до свого двору. Степан Трохимович знову був збентежений. І вже на тому збентежений, що, скажім, не зміг толком пояснити Корольчукові, чого йому, Корольчукові не треба робити, не тому, що не поговорив сьогодні з Кліщем, а саме тому він був збентежений, що на нього покладали великі надії не тільки незаможники, але й ворожий ім Мотузка, але й не менш ворожий Глушко, але й ще мабуть багато подібних людей. Тому нарешті був збентежений, що ці, останні люди, не мислять його, Степана Трохимовича, в співробітництві з Кліщем.

Степан Трохимович ламав голову, Степан Трохимович напружено думав. Але Степан Трохимович все таки нічого не міг собі порадити. Тоді Степан Трохимович взявся себе підбальзорювати: мовляв, „на те піп і посвятився, щоб у церкві крутився“. Але із цього теж нічого не вийшло. Коваль був всетаки знову збентежений.

13

ЗУСТРІЧ З ОНУЧКОЮ. ОНУЧКА ІНТРИГУЄ СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА. ЧОГО ГРОМАДЯНИН ОНУЧКА ЗАХОТІВ ДО КОМУНІ? СТЕПАН ТРОХИМОВИЧ ЗАЖУРИВСЯ.

Дальші невдачі були такі: перша—на протязі 10 днів він ніяк не міг зустрітися з Кліщем, друга на протязі тих же днів він жодного разу не здібав секретаря осередку, і нарешті, третя—Таня й Матвій хоч досі і не обмовились жодним словом про шефську комісію

(це добре), але чомусь не виявляли й бажання говорити з ним.

Колись, це вже було в кінці листопада, перестрів його йоркшироподібний Онучка й, затягнувши до себе, сказав:

— Здається, будуть діла, Степане Трохимовичу!.. Так що ж ви мені скажете відносно пленуму?

— Про що ви говорите, Пилипе Гордієвичу?—спитав трохи незадоволений Степан Трохимович: ковалеві спало на думку, що Кліщ, нічого не знаючи про його розмову в комосередкові, щось йому знову підстроїв. Ви щось з приводу незаможників?... Так ніби ж то... там (Степан Трохимович мало не сказав: „у нас“) нічого не було.

— Та я не про це!—махнув рукою громадянин Онучка.—То діло ваше: працюйте собі на здоровля, шефствуйте. Я за тим не турбууюсь! Скажете десь за мене слово—спасибі, не скажете—і за це буду дякувати. Отож робіть по-божому, по совісті... Тут, Степане Трохимовичу, більш сурйозне діло! От почекайте, я вам зараз розповім.

Онучка заметувшився. Покликавши свого сина Йоську (жінка його поїхала до родичів), Пилип Гордієвич запропонував йому негайно ж подати самовар й миттю збігати по „медок“.

— Откушаєте зараз, Степане Трохимовичу, свіжень кого медку,—сказав він, потираючи свої пухкі руки.—В цьому році, скажу по правді, підвезло. Бджілка божа, спасибі їй, постаралася для совітської влади.

— Виходить здали державі багатенько?—спитав між іншим Степан Трохимович: спитав щоб щось сказати, бо його власне більш інтригував загадковий „пленум“, і саме про цей „пленум“ він і думав зараз.

— А як же! Як же! Все здав. Тільки на сім'ю й залишив собі!—І так відказавши, Онучка посміхнувся своїми йоркширськими очима.—Усьо здав, Степане

Трохимовичу, усьо, що слід було. На мене не буде нарікань—будьте благонадійожні!

Старий коваль і без Онучки знат, що на Онучку ніколи не буде нарікань: Пилип Гордієвич і справді був надзвичайно акуратною людиною, і тому, зиркнувши на широку спину восьмипудової бухті (Пилип Гордієвич побіг по посуд), подумав: „воно хоч він і колишній крамар, але даремно все таки Кліщ не долюбляє його“. І подумавши так, Степан Трохимович став розглядати малюнки на біленьких стінах Онуччиної іdalyni.

Жив Онучка в досить таки шикарному будинкові, принаймні кращого в Кармазинівці не було. За військового комунізму Пилип Гордієвич не брав участі в жодній із контрреволюційних організацій, навпаки, як людина далекозора, трохи навіть ніби-то співчував радянському ладові й, де треба було, цез охотою підкреслював. З початку відбудовчого періоду він запропонував свої послуги хлібозаготовчому апарату й, будучи не поганим комерсантом та ініціативною людиною, зумів з часом в цьому апараті і сам закріпитись й тут же закріпити свою крамницю, що її досі було забито, як непотрібне помешкання: за ініціативою Онучки з Онучкиної крамниці зробили хлібозаготовчу контору. Все це в купі дало можливість Пилипу Гордієвичу залишити за собою дуже непоганий кам'яний будинок під бляхою й не погане дворище. Власне ніхто на це згоди не давав, але воно якось само собою вийшло: місцева влада почала дивитись на Онучку, як на службовця й тому не чіпала його, кармазинівська громадськість, за виключенням таких активістів, як Кліщ, теж ніде не підносила свого голосу й не протестувала, що Пилип Гордієвич живе в шикарному палаці в той час, як, скажімо, школа чи то медичний пункт примостилися в хатках на курячих ніжках.

Які ж такі сили стримували громадськість від протестів? Стримувала громадськість від протестів Онучкина репутація, репутація людини скромної, незлобивої і, можна сказати, веселої.

Коли ж Онучка придбав цю репутацію? Він придбав її ще далеко до революції, саме тоді, коли був він крамарем.

Та й справді: здирствуває колинебудь Пилип Гордієвич? Нічого подібного! На свою користь свого часу він накидав малюсенькі копієчки—і тільки; і коли потім ці копієчки виростали в карбованці і сотні карбованців, то поперше, ніхто цього не помічав, а подруге, ніхто б і не наважився обвинувачувати за це лагідного Пилипа Гордієвича. Тим паче ніхто б не наважився це зробити, що в дореволюційний час Онучкина крамниця була єдиним місцем, так би мовити, культурного відпочинку для малокультурних кармазинівських селян. Вже з найранішого ранку можна було бачити біля неї щілі натовпи парубків, дівчат і бородачів. Зі своєї крамниці Пилип Гордієвич зробив своєрідний кармазинівський „пратер“.

Для спортсменів і аматорів ріжних вигадок тут було необмежене поле. Парубки, скажім, випробовували ребра своїх долонь, що ними, положивши на кінець прилавку штук 8—10 довгих цукерок, били („об заклад“—хто краще переб’є) ці ж таки цукерки, як і той же таки прилавок. Бородачі змагалися один з одним на „краще випити пляшку пива без передишкій не держучи її руками“, дівчата хоч і не змагалися, але підбадьорували ту ж таки чоловічу стать. Тоді всі сміялися, всі реготали і всім було весело. Реготав, звичайно, й Пилип Гордієвич, і йому теж було радісно: і канфети, і пиво, і стрічки і т. д.—все це без всякої реклами вилітало до покупців, і, головне, вилітало так, що рішуче всі були задоволені. Цей „пратер“ і досі згадували кармазинівські староживи, і тому нічого

нема дивного, що Кармазинівка зовсім не зазіхала на шикарний Огучин палац: вони йому, очевидно, віддачувала за веселі дореволюційні розваги.

— Ну й медок, скажу я вам, Степане Трохимовичу,— промовив Онучка, заходячи до кімнати з вазою янтарної рідини.—Прямо тобі старорежимний!

— Медок і справді не поганий,—погодився старий коваль й тут же поцікавився:—Так про який там „пле-num“ ви говорите?

— Почекайте, Степане Трохимовичу, почекай ти!—, знову йдучи з хати, сказав восьмипудовий Онучка.— За чайком поговоримо!

„Пленум“ рішуче заінтригував коваля. Але, не маючи можливості негайно ж довідатись, в чому річ, він примушений був чекати, поки його поінформує Пилип Гордієвич. Степан Трохимович підвівся з стільця, підійшов до вікна, й став розглядати дво-рище.

Під повіткою лежала велика йоркширська свиня з такими ж йоркширськими поросятами. Коней, скажім, Онучка не мав, але свинею обзвавівся: поперше, він міг похвалитися, що постачає державі не поганих свиней, подруге, за допомогою того ж таки сальця він і себе ніколи не обходив (свиней він до речі, вхитрявся вигодовувати якимсь „негодячим зерном“. роздобути за дешеву ціну від якихось невідомих селян). Поруч повітки стояла комора, у коморі була велика яма, що в ній Онучка й держав свої рамочні вулики. Улітку рамочні вулики стояли в садку найближчого радгоспу, за що Онучка давав радгоспові певну ча-стину меду.

... Нарешті Йосська, шістнадцятилітній синок Пилипа Гордієвича, вніс самовара, а за ним увійшов і сам йоркшироподібний господар.

— Біда з цим молодим поколінням!—сахаринно по-сміхнувся Онучка.—Як ото трохи підросло, так вже й

заріз до комсомоту... Йосько,—звернувся він до сина —Прийняли вже, чи ще?

— Та ще!—буркнув Йоська, ковиряючи пальцем у носі.—Кажуть, що спершу кандидатом приймуть.

— Це нічого!—лідбадьорив Онучка.—Всно так і треба: спершу треба перевірити людину!—і звертаючись до того ж таки Йоськи, Онучка сказав:

— Тепер можеш іти! Піди поштатай курей, перевір чи не задавив тхір і сьогодні якоїсь.

Коли Йоська вийшов із кімнати, Пилип Гордієвич підсунувся ближче до Степана Трохимовича й промовив:

— А тепер я взам, Степане Трохимовичу, розкажу й про пленум... Ви й справді на заводі нічого не чули? .

Збагнувши нарешті, що річ йде про пленум ЦК партії, й на цей раз (так же завжди було) відчувши себе трохи ніяково (мовляв, він знову менш за Онучку поінформований в партійних справах), Степан Трохимович, проте, мусів зізнатися:

— Та нібіто не чув... А що таке?

— Таке діло, Степане Трохимовичу, що розговор пішов у сурйоз! Виходить діло таке, що пленум ЦК вже заговорив про суцільну колективізацію. Ви розумієте, в чім тут загвоздка?

Степан Трохимович хотів був сказати, що він нічого вій справі не розуміє, але не бажаючи показувати себе перед Онучкою невігласом, обсмоктавши вуса (він пив чай), промовив:

— Як же, Пилипе Гордієвичу, звичайно розумію!.. В нас на заводі це давно проходили. З приводу колективізації у нас кожного дня говорять.

— Значить помилки нема!—енергійно відзначив Онучка.—Правда, не знаю до чого все це приведе, але, з увіренностю можу сказати, що партія для бєдного народу тільки краще може зробити!—і Онучка ткнув

пальцем у скло вази: — Будь ласка, беріть ще медку!

— Та спасибі, я його багато не вживаю! — подякував Степан Трохимович.

— Як хочете, діло ваше... но тільки майте на увазі, Степане Трохимовичу: ніколи я для вас нічого не жалів, не жалію й зараз.

Помовчали. Старий коваль мовчав тому, що не знат, про що йому говорити. Пилип Гордієвич очевидно щось обмірковував.

Нарешті Онучка стрепенувся, й похукавши у свої пухкі долоні, сказав таємничим голосом:

— Ну, а тепер, Степане Трохимовичу, сознаюсь вам, — він на мент спинився й раптом поінформував. — Подав я оце заяву про вступ до комуни, та й не знаю, що буде: возможно краще буде, а, могло бути, і гірше, — хто його знає!

— А чого вам подавати до комуни? — здивувався коваль: — Чого це ви таке придумали?

— Знаєте, Степане Трохимовичу, — почав громадянин Онучка. — Скажу вам по совісті й по широті: жалко мені наших граjdan — темнота, знаєте, невозможна, і треба ім все таки допомогнути. Уп'ять же й партія за цим настоює, треба й партії допомогнути. Так ото я й подумав: як сидіти мені без всяких результатів й чекати поки мене присоглашатимуть, чому мені самому не піти назустріч?

— Воно вірно, Пилипе Гордієвичу! — сказав збентежений старий коваль — він і справді не знат, що йому говорити. — Це ви вірно зазначаєте: назустріч обов'язково треба йти.

— От, от! — підхопив Онучка. — А я хіба що кажу? Та я не те, що в комуну — куди завгодно піду! Хіба для мене партейний наказ не закон? Боюсь тільки, Степане Трохимовичу, — додав він, — що поставляться до мене по-бюрократичному. Коли б ви там кинули

за мене слівничко, то тоді б може й живо розібрали мою справу, а так хто й зна!

— Гм! — здивув плечима Степан Трохимович. — Діло й справді сурйозне... Ну, та добре! Я якось там поговорю з Кліщем.

Після цього побачення Степан Трохимович, що нещодавно був підбадьорений секретаревою обіцянкою прикомандирувати до нього помічника, тільки й зміг промовити:

— Хоч кров з носа, а помічника я мушу мати негайно! — промовив Степан Трохимович й, відштовхнувши від себе Жучка (він був уже у дворі), зайшов до хати.

14

КОГО ЗАЧЕПИВ СТЕПАН ТРОХИМОВІЧ У ІДАЛЬНІ. ЯК ЗРОЗУМІЛА ТАНЯ-КОМСОМОЛКА СТЕПАНА ТРОХИМОВІЧА. ЩО СКАЗАВ СИВЕНЬКИЙ РОБІТНИК САМУСЬ. ЗУСТРІЧ З СЕКРЕТАРЕМ КОМОСЕРЕДКУ.

На другий день, себто після побачення з Пилипом Гордієвичем, Степан Трохимович зустрівся у заводській Ідальні зі своєю машиністкою Танею. Нагадувати про змагання й шефську комісію він, звичайно, не мав охоти (хоч його й турбувало, що Таня і Матвій ні з того, ні з цього замовчали цю справу), але й не зачепити когось із них він теж не міг: Степан Трохимович вирішив саме за допомогою Таші (краще Тані) чи то Матвія зробити побачення з секретарем комсередку.

— Слухай, Таньо! — сказав Степан Трохимович, беручи дівчину за лікоть. — Що ж це ви... мовчите?

Таня-комсомолка подивилася на коваля здивованими очима й промовила:

— З привду чого це ви, Степане Трохимовичу, говорите?

— Та хіба ж ти ... той... — Степан Трохимович власне хотів говорити про секретаря комсередку, але, давно

вже заінтригований мовчанкою підручних, мимоволі з'їхав на шефську комісію.—Та... з приводу ж змагання!

— Виходить, ви ще не забули?—здивувалася Таня-комсомолка.—А я думала, що ви вже забули.

От тобі й маєш! Чого ж це він мусить забути? Змагання ж було? Було! Він побився об заклад? (Степан Трохимович дуже хотів замовчати зараз цей „заклад“) Побився! Що ж „виходить“? Виходить, що вони програли?

— Бачите!—сказала Таня-комсомолка, сідаючи на лаву й пропонуючи Степанові Трохимовичу теж саме зробити.—Ми думали, що ви погарячились, і тому не хотіли вас перевантажувати. Ви ж шефствуете зараз над своїм селом Кармазинівкою?

— Звичайно, шефствую!—зрадів Степан Трохимович такій постановці питання.—Але чого ж ви на мене начебто гніваєтесь і... завжди мовчите?

— Оттакої!—засміялася дівчина й зняла з голови свою червону хустку.—Та ви ж самі з нами не говорите! Ви не говорите,—і ми не говоримо. Ви ж головний у нас, а не ми... І потім, чого це ви так захотіли розмовляти з нами? Ви може чимсь цікавитесь, то питайте: я вам розкажу.

Танчина самовпевненість не дуже подобалась ковалеві, але й негайно ж не признається, що він чимсь цікавиться, теж було небезпечно: дівчина могла, скажім, підвістися з лави й піти до піаніно, що на ньому зараз хтось із молоді набринькував, а що тоді мусів робити Степан Трохимович?

— Та, бачиш, діло таке, що цікавлюся побалакати з секретарем ячейки, а його ніяк не здибаєш!—Степан Трохимович покрутів свого сивого вуса, зиркнув десь на стелю й сказав.—Чи не допомогла б ти мені зустрітись з ним? Га?

— Он бач що!—промовила Таня-комсомолка й за-

мислилась. Мовчав і Степан Трохимович. Тоді раптом у двері рвонувся вітер, смикнув скатертину, пролетів над головами робітників, що сиділи й обідали за столами,—і тоді Таня-комсомолка сказала:

— Побачення з секретарем я вам улаштую. Обов'язково! Але... побачення побаченням, а заява заявою. Побачення я можу сьогодні й не улаштувати, а заяву я й сьогодні однесу.—І вийнявши з кишені бльокнот та олівця, Таня-комсомолка подала їх Степанові Трохимовичу.—Пишіть! Пишіть заяву!

— Яку заяву?—не зрозумів Степан Трохимович.

— Ви ж в партію хочете, чи що?—і не чекаючи відповіді, Таня-комсомолка зупинила сивенького робітника, що в цей момент проходив повз них.—Товаришу Самусь, а ну йдіть сюди на хвилинку!

І не встиг Степан Трохимович опам'ятатись, як сивенький робітник сидів уже на тій же лаві, що на ній сидів і коваль зі своєю машиністкою.

— Товаришу Самусь,—сказала Таня-комсомолка, не дзючи Степанові Трохимовичу очутитись.—Вам років з 60 єсть?

— З гаком, моя красуню! З гаком!—відповів старенький Самусь.—А що таке?

— Так от і Степан Трохимович теж вступає до партії. Йому, правда, трохи менш, ніж зам, але це ж вашого полку прибуває. Він вступає...

— Почекай, дівчина!—опам'ятався нарешті Степан Трохимович.—Я з секретарем зовсім не в цій справі думав говорити.

Не в цій справі? От тобі й маєш! Таня-комсомолка зробила розчароване обличчя, зітхнула трошки й, трошки зітхнувши, сказала:

— А я думала, що ви до партії хочете вступити?

— Не хочеш до партії?—здивувався й сивенький Самусь.—Так ти проти партії, чи що?

Сивенький Самусь (він працював у штампувальному

відділі) мав рацію дивуватися: вступивши півроку тому до КП(б)У, він уже не мислив собі чесних робітників поза комосередком.

— Хто тобі говорить, що я проти партії?—сказав незадоволений Степан Трохимович.

— Так в чому тоді річ? Ну, кажи, в чому тоді річ?

Але Степан Трохимович відповісти не міг... Та й як він відповів би, коли він про це й не думав зараз? Хіба він про це думав?

— Чого це я обов'язково зараз мушу йти до партії?—сказав нарешті схвильований коваль.—А може я піду за три місяці?.. А може мої діти вже по 6 по 7 років у КП(б)У?

— Так ти, братухо, може підеш за чотири?—усміхнувся сивенький Самусь.—А з приводу твоїх дітей я тобі от що скажу...

Сивенький Самусь вийняв з кишені пачку з цигарками й, запропонувавши одну цигарку Степанові Трохимовичу, запалив сірника. Степан Трохимович взяв цигарку, й поки Самусь мовчав і обмірковував свою, так би мовити, промову, й собі обмірковував, як йому вискочити („знову вискочив”—думав старий коваль) з ніякової розмови.

— З приводу дітей,—розпочав сивенький Самусь,—скажу тобі так: стороною дощик іде-поливає, а на мою роженьку й немає. Діти дітьми, а ти хіба свого розуму позбувся, братухо? Га?—Самусь цвіркнув крізь зуби й бачучи, що Степан Трохимович не має охоти з ним сперечатися, сказав:—Чого ж ти мовчиш, га? Чи може тобі мої речі не до вподоби?

— Степан Трохимович, мабуть, не довіряє партії!—зробила припущення Таня-комсомолка.

— Хто тобі говорить, що я не довірю?—промовив уже темний, як ніч, Степан Трохимович.

— Ну, як довіряєш, так в чому ж зупинка?—Сивенький Самусь зітхнув і сказав:—А з приводу ді-

тей, то що скажу тобі так: почім я знаю, що твої діти від тебе не відцуралися?

Це вже припущення Степана Трохимовича зовсім розхвилювало. Річ у тому, що (будемо таки правду говорити до кінця) Ванько й Мар'янка не здря без охоти листувалися з ним й не виявляли жодного бажання приїхати до нього. Ванько й Мар'янка безперечно трохи соромились мати такого (себто не зовсім такого, як ім би хотілося) батька. Живучи в Кармазинівці (а вони були в Кармазинівці багато років тому), Ванько й Мар'янка по суті не так вже й мирно жили з ним. Ванько й Мар'янка теж гнівались на нього, що він не хоче вступати до партії і навіть гнівалися, що він не хоче нічим відрізнятися від невдахи - одноосібника. Правда, це було давно, й про це тепер вони не згадують, бо їх нема під боком, але сивенький Самусь все таки поцілив у точку.

А втім, ця неприємна розмова швидко увірвалась: закричав гудок, і треба було рушати до молота.

І Степан Трохимович рушив. Рушив і сивенький Самусь, рушила й Таня-комсомолка.

— Добре, — рушивши, все таки сказала Таня-комсомолка.— Я вам улаштую побачення з секретарем.

Таня-комсомолка не збрехала: вона улаштувала побачення, і Степан Трохимович нарешті зустрівся з секретарем комсередку.

— Ви досі не маєте помічника? — скрикнув секретар, почувши від Степана Трохимовича скаргу, що він, секретар, і досі не призначив йому помічника.— Та я ж цю справу доручив завкультпропом. Чого ж ви до нього не звернулись?

— А я ж почім знат, що саме до нього й треба звертатися? — сказав Степан Трохимович.

— Ну, звернулись би до когось іншого. Помічника

вам давно вже призначено... Це здається робітник з вашої Кармазинівки?

—Хто ж це такий?—дуже зацікавився старий коваль.—Може згадаєте прізвище?

Прізвища секретар не згадав, а бігти треба було негайно: треба було поспішати на поїзд.

„Хто ж це такий?” уже сам себе розпитував Степан Трохимович, повертаючись додому. „Кого ж це з кармазинівців приставили до мене в помічники?.. Не інакше, як Митька-комсомольця”, тут же вирішив він.

Такий помічник Степана Трохимовича цілком задовльняв, і тому він, прийшовши додому, з великою охотою з'їв миску борщу й з не меншим задоволенням лішов до ліжка.

Осінь, що засипала колись дощами, і в такому своєму вигляді й досі ніяк не здавалася (дощі, з'єднавшись з вогкими снігами, зробили собі безперервку, так що всюди стояло таке неможливе болото, що від нього зовсім не було порятунку),—ця осінь поїздникам, які, щоб дійти до полустанку, мусіли кожного дня покривати досить таки величеньке віддалення по степовій черноземлі,—ця осінь таки добре далася в знаки.

Особливо ж її відчував Степан Трохимович, що йому за кілька десятків літ, ноги добре підтопталися. Відчував Степан Трохимович її й зараз, лягаючи після вечері на постіль і навіть не думаючи про свою шестиструнну гітару.

15

ХТО ЗАХОДИВ ДО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА. РОЗМОВА З МОТУЗКОЮ. ЧИМ ЗДИВУВАВ РОБІТНИК ЗАБАРА. ІДИЛІЧНИЙ ЖУЧОК ЗАГАВКАВ І—РАПТОМ ЗМОВК

— Стьопо!—сказала Явдоха Гарасимівна, як тільки Степан Трохимович підвісся з постелі й зібрався був до білоногої Маньки.—От пам'ять... Приходив до тебе...

— Кліщ?—стривожено підхопив Степан Трохимович, попихуючи з люльки в щілину дверей: він дуже

шкодував, що досі так і не спромігся побачитись з Кліщем і саме з своєї ініціативи.

— Та ні! — сказала Явдоха Гарасимівна. — Приходить Забара.

Забара? Гм! Навіщо Забарі Степан Трохимович?.. І потім, які можуть бути спільні інтереси унього з Забарою, саме з тим робітником, що й досі дивиться на завод, як на місце приробітку?

А втім Степан Трохимович тут же викинув його з голови. Робітник Забара старого коваля зовсім не хвилював, і Степан Трохимович спокійнісенько собі пішов до білоногої Маньки.

В цей день коваль був вихідний. Порався одже він біля свого господарства (саме цього дня) не поспішаючи. О 12-й годині зайшов донього Мотузка.

— Так що ж це ви про мене Корольчукові говорили? — спитав Мотузка.

— Що ж я про тебе говорив? — сказав трохи збентежений Степан Трохимович.

Мотузка сів на прильбу, подивився питливими очима на Степана Трохимовича й промовив:

— Таке говорили, що я вроді б то на вас набріхую? — Мотузка помовчав і додав: — Чи може ви в сурйоз думаете провадити партійну пропаганду относительно колективізації?

— А що таке? — спробував був крутнутися Степан Трохимович.

— А таке, — сказав Мотузка, — що треба вияснити окончательно. Коли ви стоїте за Кліща і за тих, що дурять народ — ідіть до Кліща. Це ваше діло. Но тоді я з вами в супрязі ходити не буду, і це я вам говорю без жартів... Так, отож, і відповідайте: брехав я Корольчукові, чи не брехав?

— Про що ти говориш? — знову спробував був крутнуться Степан Трохимович.

Але Мотузка не скильний був гратися в піжмурки.

— Не втирайте мені очків! — сказав він. — Говоріть окончательно.

— Та що ж я тобі скажу? — мало не з розpacем промовив Степан Трохимович. — Хіба ти не знаєш моїх думок?

— А які ж ваші думки? — далі провадив допит Мотузка.

Тут уже Степан Трохимович не витримав.

— Знаєш що, Мотузко, — сказав він. — Давай... припинімо цю розмову... Ходім краще посидьмо! Я... самовара замовлю.

Ну, як справа йде про самовар, то піти, звичайно, можна!.. І Мотузка пішов за Степаном Трохимовичем.

І саме тоді, коли вони сиділи за самоваром і попивали чайок, саме тоді, коли Степан Трохимович не знав, як йому поєднати агітацію за колектив з Мотузчиним світоглядом і з тоскою думав про свого помічника, себто про те, щоб можна було говорити, що він і радий би, так помічник іншої співає, — саме тоді й викликав Степана Трохимовича на вулицю робітник Забара.

— Що ти мені хочеш сказати? — спитав Степан Трохимович, причиняючи за собою хвіртку. — Яке таке маєш діло?

— Та діло, бачите, Степане Трохимовичу, таке, — пошепки сказав робітник Забара й озирнувся. — Таке діло, бачите, що ячейка призначила мене до вас у помічники.

— В які це помічники? — спершу був не зрозумів Степан Трохимович.

— Та ви ж проходили собі на допомогу. Себто... по шефській лінії...

Степан Трохимович нарешті збагнув: так он кого йому призначили в помічники. І збагнувши, Степан Трохимович мало не скрикнув:

— Я ж проходив собі партійного?

Забара закліпав очима, подивився на сіре захмарене мібо й тільки тоді винувато промовив:

— Хіба ж ви не знаєте, що я партейний?

— Ти... партейний?.. Коли ж це ти став партейним?

— Та хіба ж ви не чули,—знову закліпав очима робітник Забара.—Уже з півроку, як партейний...

— Гм!—сказав приголомшений Степан Трохимович й замислився: що ж це виходить? Виходить, що на селі Забара соромиться своєї партійності і виходить... що Степан Трохимович мусить ще й виховувати Забару?

Тоді у сусідів загавкав собака й до нього дзвінко обізвався ідилічний Жучок. Рипнули двері й на порозі стала (з їжою для підсвинка) Явдоха Гарасимівна. З неба знову почали зриватися шмаття вогкого снігу.

— Гм!—ще раз сказав Степан Трохимович, і ніяк не міг прокинутись від задуми.

Ідилічний Жучок підскочив до воріт і, забувши, що за ворітьми стоїть його господар, забрехав на господаря. З Мотузчиного двору чути було романсь: „Не искушай меня без нужды“: чорноброда Одарка, очевидно, пішла по воду.

— Тьфу!— нарешті сплюнув з обуренням (обурення проти Забара) Степан Трохимович і, сплюнувши, пішов до хати.

І залишився соромливий Забара самотній біля хвіртки й довго не зінав, що йому робити. Тоді він вирішив піти до дому, і рушив він праворуч. Тоді знову дзвінко загавкав ідилічний Жучок. Жучок загавкав і— раптом змовк...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Отже Степан Трохимович придбав собі помічника. І придбавши собі помічника в особі нєвідомого кармазинівській громадськості робітника Забари, старий

коваль раптом цілком усвідомив свої обов'язки перед революцією. Для нього цілком ясно стало, що хитатися між Мотузками, з одного боку, і Кліщем—з другого—не можна, не слід і навіть злочинно. І зрозумівши це, Степан Трохимович розпочав нове життя.

Пройшло мало не три місяці. Кармазинівку не можна було піznати. В Кармазинівці уже було шість великих колективів, і найбільшим із них керував той же таки невгамовний Кліщ. Йшов 1930 історичний рік. Мотузку біднота розкуркулила й вислава з Кармазинівки, бо, як виявилося, був Мотузка не міцний середняк, а найсправжнісенький куркуль, і у всякому разі злісний пляновик: в Мотузки нашли 900 пудів схованої пшениці.

Виселили з шикарного будинку й Онучку, і тільки тоді, як виселяли, Степан Трохимович зрозумів, чого Онучка дуже і дуже хотів до комуни. Степан Трохимович свої півтори десятини передав до колективу і навіть передав туди ж таки свою білоногу Маньку. І все це передавши до колективу, Степан Трохимович відчув раптом, що з нього не поганий агітатор і що йому зовсім не потрібний помічник. Степан Трохимович вступив до партії і відніс на горище свою шестиструнну гітару: чорнобрової Одарки в Кармазинівці уже не було, але коли б вона й була, то тепер не приваблювала б до себе, бо тепер Степан Трохимович дивився б на неї не як на Одарку, а як на куркульку.

Кліща Степан Трохимович уже не боявся, і навіть переконаний був, що не Кліщ, а він, старий робітник і революціонер, веде перед у Кармазинівці.

Робітник Забара теж змінився. Раніше, як це видно з останнього розділу, Забара приховував свій партквиток, навіть від Степана Трохимовича (мовляв, на заводі і справді краще бути партійцем, але на селі—позапартійним нібито вигідніш), тепер вже вся Кар-

мазинівка знала, що він член КП(б)У, і він з того, що він член КП(б)У, тепер навіть пишався.

В кінці другого місяця Степан Трохимович одержав від Ванька листа: Ванько був дуже радий, що батько його цілком змінився, і саме відповідно вимогам доби. Ванько обіцяв приїхати до Кармазинівки.

Теж саме писала й Мар'янка.

Зараз в Кармазинівці весна. Всюди весна. Весна й біля хати Степана Трохимовича. Біля воріт дзвінко заливається Жучок, і лесь весело рипить журавель. До колодязного журавля відгукуються справжні журавлі. Справжні журавлі летять і курликають із далеких південних країн. Над Кармазинівкою (з того боку, де стоїть великий завод) зайнялася заря, і вже над Кармазинівкою підводиться сонце. По порожній вулиці пройшла молодиця з відрами (коромисло на плечі) і чомусь посміхнулася до себе... І знову дзвінко і весело загавкав Жучок.

Степан Трохимович вийшов на ганок, примружив очі (сонце) й раптом побіг до полустанку.

„Сьогодні партзбори!—подумав він.

І думав Степан Трохимович, що сьогодні він обов'язково мусить виступити й трохи підтягнути Самуся: тепер Самусь нібито опинився позаду Степана Трохимовича.

... Глушко, як і треба було чекати, в 1930 історичному році спробував був зорганізувати контрреволюційний повстанський загін. Спроба, звичайно, скінчилася фіяском. Як потім виявилося, Глушко був і справді „щирим Українцем“: один час був у петлюровській армії, два місяці—в гетьманській, але найбільше прислужився він армії Денікіна: в цій армії він був начальником карного загону.

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

Остапові Вишні

1

Це не має ніякого значення для особистого щастя що на одному місці не приходиться довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на кватирі, припустім товариша N, що партія раз-у-раз перекидає його із одного району в другий на ту чи іншу відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаете: „і все таки міщанства я тут не бачу“.

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного района, але й не було в цьому жодної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив, й район відчував сильну потребу в добром організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справи на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають в його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли у Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодою високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товарищеві Старкові мати досить таки величенький партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був жонатий й мав чотирилітнього хлопчика Вову,—надзвичайно симпатичну й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась своєю любов'ю до сина. В особистому житті для товариша Старка існував тільки кучерявий „сміхунчик“ (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то пойде до центру, то сидить в глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своїм Вовою мало не на півтора місяця. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була покищо жити на старому місці й покищо чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з жінкою вплинула на Старка (звичайно в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно. Іноди, сидячи в автомобілі, що ним він поспішав на якусь невдалу шахту, товариш Старк раптом замислювався, і перед його очима повставав такий мілій йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів й, потираючи руки, замріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був не заклопотаний суворий організатор,—це був звичайнісенький собі схильований молодий батько. Коли б в цей момент його побачив хтось із обицателів, скажім, що правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував ні кому жодної розхлябаности), він би, звичайно, страшенно здивувався й вже не думав би про нього, як про машинізовану людину. Проте секретар добре зізнав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хіба що в дорозі, чи то лягаючи спати.

2

Спати по суті багато не приходилося: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було тут бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюра), але за те на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найбезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенку в районі, який би не пропустив в шахтне поле його здорове, молоде тіло. Він уже сальтоморталів по кріпах так, як може сальтоморталити хіба що заправський шахтар. Коли його спускали на 500–600 метрів „з вітерцем“, він тільки посміхався з наївности місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка ні кому не вдастся! Про нього вже так говорили шахтарі:

— Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товарищ Старк уже добре володів навіть відбійним молотком і коли брав його до рук, то він йому безповоротно не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім ногам.

— От щаслива людина!—говорили всюди про ньо-

го.—За що не візьметься,—вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило нарешті товаришеві Старкові найти й відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось в кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до ідаліні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Щож до кладової, то з неї вийшла непогана вбиральна з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав все своє „барахло“ з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраною меблею й вирішив, що вже час викликати жінку з дитиною. І вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два-три дні, й саме сьогодні нічним поїздом, вона й мусила приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею й особливо з сином, звичайно, дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне бажання поділитися з кимсь із партійців своєю особистою радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й, як хлопчишко, закричати на всю горлянку:

— Дивиться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря—і в громадському і в особистому житті—нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власно він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахтою чи то секретар шахтного осередку мусів його негайно ж інформувати про ту чи іншу неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4.

Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робив його тіло пружким, еластичним і працездатним, а голову—свіжою й здібною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши по телефону автомобіль, що ним він мусив їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт й став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря. Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. Навіть гіганський терикон, охоплений соняшною пожежою вранішніх промінів, виблискував якось по-святковому. Пройшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним й зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припустити, що соняшний секретарів настрій відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею й його незрівняний, такий мілій і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримати на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі—дитячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах...

Розлучений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хви-

лину сентиментального піднесення) одним із вождів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом метнулась така думка: сам то він може вмерти, а от як з сином? Принес би він в офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажім, в найсерйознішу, в найнесподіванішу? І принесши в офіру сина—був би він і далі такий щасливий, як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось з ним сперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання, і хоч впіймав себе на тому, що не розв'язав, все ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була пілком ясна.

З-за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталої шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

3

Як приємно поверратися додому після важкої, але продуктивної праці, повернатися літнім степом на „форді“ й, виставивши руку у вікно під стрівожене повітря (автомобіль мчався) думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяця. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин з шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрым шофером, не стимував ходу навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішоходів й

вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнено радістю.

— Товаришу Крайко! — звернувся Старк до шофера.— Ви маєте дітей?

— Аж двох! — не повертуючись, сказав шофер.

— Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши надхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

— А як же!

— Ну, звичайно,— сказав товариш Старк й подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

— Син і донька у мене,— інформував зворушений Крайко.— Синові вісім років і він уже вчиться. Доньці чотири.

— Моєму синові теж чотири, — з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитися з кимсь своєю радістю.

— Хіба ви жонаті? — здивувався шофер.

— А якже! Сьогодні жінка і син приїздять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці й дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десять безумствувала гармошка і десь співала невгамовна молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десять дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю собачою радістю. Щасливий

був навіть палац культури: ввесь взятий вогні, наче ілюмінований, він витанцював на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положе їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того, ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді, вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну мисль, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швайцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швайцар відповів, що в райкомі, крім його, нікого нема.

— Як так нема?—чомусь здивувався секретар: вже було досить пізно, значить райком і мусів бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей і підсвідомо він не мислив себе на самоті.

І те, що він не найшов нікого в райкомі, і те, що райкомівські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету, товариш Старк весь час відчував за спиною глуху порожнечу),—все це раптом зіпсуvalо йому настрій і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку, і, засвистівши, промовив:

— От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту: „негайно виїздіть до Харкова. Дістаєте нове призначення“.

— От тобі й маєш,—підсвистував товариш Старк.— Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу

„бліскавку” й прочитав її, руки йому затримали й він раптом зблід.

Друга телеграма була од дружини й такого змісту: „негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль”.

... Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно іхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає його єдиний, неповторний син.

Блідий товариш Старк взяв ручку, забрав в перо атраменту й написав:

— Приїхати не можу, іду до Харкова, міцно поцілуй моого голубоокого сміхунчика.

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швайцара (швайцар подумав, що геройчний секретар підвипив) й вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч й раптом звернув у провулок до поштамту.

О С Т А Н Н И І Д Е Н Ъ

1

Таких, як Кравчук на шахті було чимало. Такий був, скажім, вибійник Коробка, такий був до певної міри й коногон Остапенко. Всі вони, як то кажуть, працювали не за страх, а за совість, і тому, проходячи повз дошки досягнень, мало не кожний із них на мить затримувався й з тривогою дивився на криву добичі.

Відріжнявся Кравчук від багатьох інших шахтарів хіба що своєю ненавистю до зайвих балачок. Ненавість ця була і справді не абияка, і в цьому сенсі він себе ніде не зраджував: ні в гуртожиткові, ні у вибої, ні за їжею. Навіть на партзборах, зірвавшись у відповідному місці з стільця, він частенько припиняв на слові того чи іншого оратора, і радив йому не ломитися в одчинені двері. І коли йому пробачили цю його виняткову ненавість, то, поперше, тому, що був він одним із кращих вибійників, подруге, його нечасті й наподив коротенькі пропозиції та репліки варти були великих промов.

Потрапив на шахту Кравчук, 17 років, так, що відсутність зморшок літньої людини зовсім не заважала йому мати восьмирічний виробничий стаж. Жив він у гуртожиткові: в ізольованих кватирах новеньких чепурних домиків, що посіли місце старих підсліпуватих капіталістичних халуп, мешкали шахтарі сім'ові, а Кравчук був нежонатий. Життя Кравчукове було просте й звичайне: шість годин на роботі, дві-три на тому чи

Іншому зібранні, решта годин йшла на навчання, на розваги й на сон. З розваг Кравчукові більш за все подобався футбол і його навіть вважали за зразкового голкіпера місцевої команди.

Гуртожиток стояв на краю шахтарського виселку. З вікна кімнати, що в ній мешкав Кравчук, видно було широкий донецький степ. Степ розпочинався від гуртожитку й кінчався за кілька кілометрів димарем сусідньої шахти: ясного голубого ранку цей димар рельєфно вирисовувався з синього марева задумливої далени. Степом гадючилась добре утрамбована дорога, і на цю дорогу виселкові дівчата й парубки, за браком іншого місця, виходили увечері на гулянки. Ходив сюди й Кравчук, але ходив саме тоді, коли на ній було порожньо: його, досить таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюблював.

Про що думав Кравчук на цій дорозі? Думав про те, що він один із найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, думаючи про це, він уявляв себе саме тим довгожданним лікарем, що його так бракує виселкові.

„По суті ж все є“, міркував Кравчук, „є ентузіазм, є добре побутові умови для шахтарів, є чимало знавців справи... Чого ж нема? Нема вміння організувати працю. Сьогодні невчасно ліс подали, завтра не так закріпили, як треба, позавтра вагонетки стоять, бо щось з кліттю не ладно“.

Кравчук обурювався з цього невміння й тоді ж уявляв себе завшахтою. О, він не так би організував працю! Він навіть певний, що й прогули роблять шахтарі з вини керівників: за доброго керівництва прогулів не може бути.

Думки його залітали дуже далеко. Він нарешті уявляв себе кавалером ордена Леніна й навіть читав

уявного листа Сталіна до нього, що в ньому вождь партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в „Правді“ за зразок перед всією 150-мільйонною країною.

На цьому мрії кінчалися, й Кравчук, почухавши потилицю, повертається до дійсності. І, повернувшись до дійсності, він з болем згадував, що й сьогодні видобуток вугілля на вищий за 70 відсотків.

Була у Кравчука ще одна неприємність: він був безнадійно закоханий. Саме це кохання й відштовхувало його від виселкових дівчат.

Працював на шахті техруком старий спец. У цього спеця була дружина. Звали її Олена Олександрівна. Була вона молода, вродлива: їй було років 22. Побачив її колись Кравчук і закохався. Якось так трапилося, що закохався він в неї з першого ж позначення. Олена Олександрівна, можливо, теж нічого не мала проти вибійника, можливо навіть, що, зайдись вони ближче, вона б чи то начіпила ріжки своєму чоловікові чи то просто розійшлася б з ним, щоб зійтися з Кравчуком, та біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже соромливою людиною. Вони не раз зустрічалися, не раз розмовляли наодинці, не раз Кравчук посылав навзdogін жінці пристрастні погляди, але далі цих поглядів справа не посувалася, і він ніяк не міг ризикнути й сказати те, що вже давно треба було б сказати. Саме й про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі.

Крім вибійника Коробки, коногона Осташенка та Кравчука в кімнаті згаданого гуртожитку мешкав ще шахтар Шруб. Працював цей кремезний чолов'яга тільки один рік на шахті. Потрапив він сюди із якогось південного заводу з відповідним посвідченням, в якому зазначалося, що „робітник Шруб самомобілізувався на вугільний фронт“. З першого ж дня він показав себе

з поганої сторони. Задерикуватий, самовпевнений і надзвичайно нахабний, він до того ж був одним із ініціаторів п'янок з бійками. Коли до цього додати, що більш „зразкового“ прогульника, як цей пикатий „самомобілізований фронтовик“ (так його величав Коробка) на шахті не було, то про Шруба нічого більше й сказати. Попереджень він мав безліч, і терпіли його тільки тому, що був він присланий з заводу й судячи по літах,—старий робітник: Шрубові було за сорок. З вибійником Коробкою він завжди не ладив, з коногоном Остапенком сперечався не часто, іноді навіть брав його під свій вплив. Що ж до Кравчука, то хоч цей, останній, проти його хуліганських вчинків протестував лише тоді, коли ці вчинки мали місце в кімнаті гуртожитку, все ж між ними йшла мовчазна запекла боротьба, й Шруб ненавидив молодого вибійника. „Самомобілізований фронтовик“ знов, що Кравчук не раз і в професійній і в партійній організації ставив питання про нього і, звичайно, подарувати йому цього не міг.

2

Місяць тому розпочалося соцзмагання між двома шахтами: Кравчуковою й сусідньою. До фінішу залишалось небагато—всього два дні. Сусіди мали чимало шансів прийти з стопроцентним видобутком, але, сусідам, поперше, бракувало на 4, а 11 відсотків (за останню добу Кравчукова шахта виконала програму на 96), подруге, кінське поповнення, що його нещодавно дістали (покищо) кращі, красномовно свідчило про те, що програма буде виконано не на 100, а на 115 і можливо на 120 процентів. І все ж тривога не залишала свідомих шахтарів. І справді: там, гляди, підкузьмить обвал, тут, дивись, кліть підгуляє все може трапитись!

„Коли ми до фінішу не прийдемо першими“, думав Кравчук, „тоді нам прийдеться не інакше як позичати очі у якогось сірка“.

Перемога противника у футбольному змаганні завжди неприємно впливало на нього. Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника в соцзмаганні мусіла на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої чести.

Сьогодні, саме в передостанній день, Кравчук прокинувся в доброму настрої. Розплющивши очі, він зустрівся з очима Шруба: той сидів за столом і лузгав насіння. Коногона Остапенка не було, вибійник Коробка ще спав: Коробка й Кравчук були на нічній зміні.

— Так що значить, сьогодні конференція,—сказав Шруб і, пересмикнувши обличчя, накинув на свої маленькі мишачі очі руді коротенькі вії.

Кравчук мовчки підвівся з ліжка, натягнув штані і поліз до чемодана по мило й зубну щітку.

— Кажу, сьогодні конференція!.. Чи може нечув?

— Чого там нечув!.. А що таке?

Шруб висякався, поляпав себе долонею по волов'ячій шії й, підкотивши очі під лоба, сказав:

— А таке значить, що будуть видавати премію... Ти, стало бути, так одержуєш? — додав він.

— А чому ж мені не одержати... Хіба не гідний я? — Кравчук повернувся до Шруба й знову зустрівся з бистрими, трохи зеленуватими очима співбесідника.

— Чом там не гідний! — сказав Шруб й неприродно посміхнувся.—Не нам же, прогульникам, давати премії—хай іх одержують достойні!.. у нас на заводі теж цього притримувались.

Кравчук повісив на шию рушника й, йдучі до вмівальника, кинув:

— І добре робили! Саме цього й треба притримуватись.

— Чом там погано? Конешно добре,—сказав Шруб.— Тільки от рахуба з достойними. Одні й справді достойні, а інші так, тільки задницю начальству лижуть... за це їм і премія.

Кравчук зупинився: Шрубове нахабство його завжди нерувало, зараз воно його обурило. Ясно ж на що натякає „самомобілізований фронтовик“: мовляв, і він, Кравчук, не по заслугі дістає премію. Проте він нічого не сказав і тільки похитав головою.

Ця невеличка сутичка (коли цю розмову можна так назвати) зіпсувала йому настрій лише на кілька хвилин і вже за сніданком голова йому працювала зовсім іншим напрямком.

Вчора він бачив Олену Олександровну. Зустрівшись з ним біля контори, вона так тепло з ним поздоровкалась, що він і зараз не міг цього забути. Вона була в чорній спідниці й білій блузці і була така мила, як ніколи. Особливо вразили Кравчука її теплі очі: йому здалося, що тільки сьогодні вони так інтимно подивились на нього. Розмова, як і завжди, була коротенька, але розмова, можна сказати, незвичайна. Сьогодні Олена Олександровна не питала, як далеко випередив його участок інші участки шахти, не питала про добич,—вона раптом поцікавилась, коли ж, нарешті, він ожениться.

„Навіщо це їй знати? Хіба їй не все єдно?“ і тут же Кравчук думав, що можливо їй і не все єдно. Але коли він хотів пояснити собі, чому вона цікавиться його особистим життям, нічого пояснити не міг, і лише зітхав тим красномовним зітханням, що ним зітхають всі закохані.

За обідом він мав розмову з сухим і низеньким Коробкою.

— Побалакай з Остапенком,—сказав Коробка.—Шруб і сьогодні, здається, улаштовує п'янку.

— Думаєш, що я коногона спокусити? — спітав Кравчук.

— Як тут не думати, коли вже вдвох ходять!

Вирішили поговорити з Остапенком, бо хоч він і обіцяв ніколи не зв'язуватись зі Шрубом,—слова свого міг не додержати: Остапенко був надзвичайно безвільною людиною.

Покінчивши з коногоном, товариші перекинулись думками про добич, про неполадки тощо, і натрапили на зовсім несподівану тему.

— Чув новину? — раптом сказав Коробка.—Техрука переводять в інший район.

— Якого це?... Нашого? — спітав Кравчук і відчув, як йому зупинилося серце.

— Та нашого ж! Спеця нашого!

Кравчук навіть покинув їсти: так приголомшила його ця новина. „Чоловіка Олени Олександрівни переводять в інший район? Себто Олена Олександрівна виїздить із виселку? Іншими словами, він днями мусить з нею розлучитися... навіки?“

— Хто тобі сказав? — ледве стримуючи своє хвилювання спітав, Кравчук.

— Чув я від завшахтою! — вибійник положив ложку біля тарілки, підсунув до себе карафку з водою й, витерши вуса, додав: — Хіба гадаєш, що багато загубимо? На мій погляд таких, як цей спец, чимало найдеться.

Хоч Кравчук і давно вже кохав Олену Олександрівну, але про це кохання ніхто з виселку не знав і навіть не догадувався (могла догадатись хіба що техрукова дружина і то лише за допомогою жіночого чуття), і тому не дивно, що Коробка буквально нічого не помітив у схвильованому голосі свого товариша.

— Безперечно багато найдеться, — сказав Кравчук і, підвівши з стільця, кинув коротко: — Ну, бувай! Маю справи в осередкові.

З Ідаліні він вийшов у гнітючому настрої, але перерізаючи степову дорогоу й зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що маячив у синьому мареві далени, він раптом згадав вчорашиє запитання Олени Олександрівни: саме в той момент, коли він дивився на цей терикон, вона поцікалася, коли ж він, нарешті, ожениться. Ця згадка його підбадьорила. Незрозуміле запитання набрало якоїсь незвичайної прозорости.

„Он воно що“? думав Кравчук. „І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду“.

І він проклинов свою соромливість і дуже шкодував, що досі не відкрився їй. Проте, уявивши кінець-кінцем, що й вона його кохає, він вирішив: справу не загублено! Що можна зробити, щоб не розлучатися з Оленою Олександрівною—він не знат, але він уже знат, що вона можливо до нього теж не байдужа. Свідомість цього не лише підбадьорила його, але й дозволила йому навіть будувати уявні палаці майбутнього особистого щастя.

Ці думки не тільки заспокоїли його, але й поліпшили йому той гарний настрій, що з ним він прокинувся вранці. Одним словом, Кравчук вирішив за всяку ціну й як мога скоріше (коли можна, то навіть сьогодні) одверто поговорити з Оленою Олександрівною.

3

Конференція розпочалася о сьомій годині. Вона викликала тим більший інтерес до себе, що після неї мусили роздавати премії, а роздача премій завершувалася демонстрацією нового фільму. У виселковий театр набилося чимало народу: були тут шахтарі, відкатчиці, жінки шахтарів, тощо, і місцеве шахтне керівництво: завшахтою, секретар осередку, голова шахтному й т. д. Конференцію одкрив голова шахтному й дав слово завшахтою. Поки завшахтою говорив про

прориви на окремих участках й темпераментно закликав ці прориви ліквідувати, шахтарі мовчали. Але, коли він перейшов до соцзмагання й, з метою перевірити настрій, висловив думку, що з цього соцзмагання шахта може вийти переможеною, звідусіль поспались репліки:

— Брось, Стъопа, наливать!

Завшахтою, сам недавній шахтар, не тільки не ображався, а і поспішив скористатися з цієї самовпевненості. Він тут же запропонував скласти новий виклик на соцзмагання шахті третій: мовляв, одне соцзмагання кінчається, треба вступити в друге. Пропозицію було прийнято й розпочалися дебати по доповіді.

Кравчук був у перших рядах й уважно слухав шахтарів промовців. Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приемним лоскотом. Щождо думок, то всі вони належали соцзмаганню. Він знов, що незабаром почнеться останній вирішальний день, і значить тут, на цьому зібранні, лише про нього можна думати та говорити.

— Бачив Остапенка? — шопотом спитав його Коробка, що поруч сидів з ним.

— Ні, сказав Кравчук, — затримали в осередку, так я й не поговорив.

— Шкода! — зітхнув вибійник й махнув рукою: — Вже п'є горілку з Шрубом.

Ця новина не могла не обурити Кравчука: ну, куди це годиться! Іде останній день, треба напружити всі сили, а Шруб не тільки сам не виходить на роботу, а ще й інших на прогули спокушає. Він навіть вирішив був в своєму виступі (він мусів за кілька хвилин виступати) знову поставити питання про Шруба, але, згадка про сьогоднішню розмову з „самомобілізованим фронтовиком“ стримала його від цього кроку й він про Шруба так нічого й не сказав: мовляв, сьогодні ж будуть роздавати премії і, значить, такий

виступ дехто може оцінити, як бажання вислужитися перед начальством.

Вищою премією було демісезонне пальто. Цю вищу премію дістав не тільки Кравчук, але й Коробка. Коли вони йшли з новенькими пальтами на плечі в супроводі бадьорого маршу, що його грав місцевий духовий оркестр, на них дивилися сотні дві очей: дехто з заздрістю, дехто з цікавістю, дехто ще якось. Прходячи повз останні стільці, Кравчук почув неприємний голос Шруба:

— Пальтишко підходяще! Що значить бути ударником!.. Гм!..

Кравчук подивився в той бік, відкіля зірвався вигук й знову зустрівся з очима „самомобілізованного“: в п'яних віях останнього він побачив стільки ненавісти, що навіть не витримав цього погляду й одвернувся.

— На конференцію притіліпався,—сказав Коробка, вибивши нарешті з натовпу й опинившись на вільному повітрі.

— Ти про Шруба?

— Та про кого ж, як не про нього!—Коробка подивився кудись у бік й додав:—Не розумію, чого ми з ним так панькаємося. Як на мене, так я б його й близько не підпустив до шахти... Заводський! Подумаєш; чим пишається! Наче на шахті лекше робити, як на заводі!

Кравчук хотів був щось сказати на ці слова Коробчини, але в цей момент побачив самотню фігуру, що маячила крізь темряву літньої синьої ночі й одразу ж впізнав у ній Олену Олександровну.

— От що, браток!—поспішно сказав він звертаючись до Коробки.—Чи не потрудишся ти для мене?.. Візьми, голубе, і мое пальто.

— А ти куди?

— Та я тут маю одну справу,—і Кравчук передав свою премію товаришеві.—Поки що заховай його,

будь ласка, з своїм, а то знаєш літунів: як промюхають, так тільки й бачили!

Коробка, звичайно, не звернув уваги на самотню фігуру в темряві й тому, не розпитуючи й не цікавлючись справами товариша, помандрував до гуртожитку.

Щодо Кравчука, то він упевненим кроком рушив до Олени Олександрівни. Думки й припущення, що він жив ними кілька годин тому, знову заметушились йому в голові.

„Сьогодні буду хоробрим”, подумав він. „Обов'язково буду хоробрим. Скажу їй все. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає—моя відвертість може стати початком нашого нового життя, не кохає—хай хоч від'їджаючи знає, що я її кохаю“.

Кравчук не помилувся: підійшовши до самотньої постаті, він упізнав в ній Олену Олександрівну.

— Доброго вечора!—сказав Кравчук, знімаючи кашкета.

— Драстуйте!—відповіла Олена Олександрівна й раптом подала йому руку: до цього часу, як і він, вона ніколи руки не подавала.

Кравчук стиснув жіночу долоню й відчув, як йому ще швидче забилося серце: він в перший раз приторкнувся до цього любого йому тіла.

— Куди це ви йдете?—спитав він.—Чи не в кіношку?

— Ні, в кіношку я не збираюсь,—сказала Олена Олександрівна й, усміхнувшись, блиснула своїми білимі зубами.

— А я думав в кіношку!—Кравчук остаточно розгубився, хоч і обіцяв собі бути хоробрим. Несміливість, що завжди його тримала на певному віддаленні від дружини техрука, знову брала його в свої непримі обійми.

„Що я їй буду говорити далі?—думав він і уже почував, що далі він їй нічого не скаже і, як і завжди,

раптом відйде від неї незадоволений і розгніваний на свою несміливість. Навіть згадка про те, що вона днями може навіки покинути виселок, навіть ця згадка не підбадьорила його. І, очевидно, Кравчук так би й пішов ні з чим від Олени Олександрівни, коли б жінка на цей раз не виявила несподіваної відваги: на цей раз їй, мабуть, нічого було губити.

— Нікуди я не збираюся,—помовчавши, сказала Олена Олександрівна, і тут же, беручи різким рухом його під руку, додала:—Ходімте далі... Ну, хоч би на ту степову дорогу, що по ній ви шпаціруєте.

„Тепер я їй все розкажу“,—подумав Кравчук. „Все. Рішуче все. Нічого не сковаю... І справді, що це таке, доки я буду боягузом? Треба себе негайно прибрести до рук... Боже мій, як йому приємно з нею іти, як йому до солодкого болю радісно відчувати її плече, що ним вона притиснулась до нього“.

І все таки він весь час оцирався по сторонах і уважно оглядав кожного, хто проходив повз них, боючись (саме боючись!) зустріти знайомого.

— Чого ви так нервуетесь?—спитала Олена Олександрівна, коли вони залишили за собою останню будівлю і вийшли в степ.—Чи може бойтесь, щоб нас не зустрів мій чоловік?.. Не турбуйтесь: його зараз у виселкові нема.

— А де ж він?—мимоволі вирвалось Кравчукові.

Жінка засміялась.

— Й-богу? не думала що ви такий чудний!—сказала вона.—Я думала, що я тільки така дивачка, а виходить, що ви комічніший за мене. Шкода, що я цього не знала раніше.

Потім вона стала йому розповідати, якими вона собі уявляла шахтарів, коли їхала зі своїм чоловіком в цей виселок. На її тодішній погляд всі вони мусіли бути страшенними п'яницями жахливими крикунами і мало не звірюками (так вона, принаймні, чула про

них від тих, хто знова їх за часів імперії). Отже нічого нема неприродного в тому, що вона, побачивши нового шахтаря, що вміє не гірше за інших мислити, що від нього ніколи не почуєш брудної лайки, що знявши прозодяг, надягає навіть краватку й лакерки,— словом, побачивши сучасного культурного шахтаря, будівника соціалізму, вона розгубилась. Саме тому вона й була з ним досі такою соромливою... Але чого він так подіячому поводився з нею? Кравчук не відповідає?

— Ну, й не треба!

Над степами й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках й по далеких хлібах, що колосилися біля оточених відважними териконами сіл. В ніч влітали легенъкі вітерці й ніжними зідханнями ласкали обличчя подорожників. В кількох місцях булькали огні сусідніх шахт, і все це вивершувало синє зоряне небо.

— А все таки куди ж подівся ваш чоловік? — знову запитав Кравчук, прокидаючись від задуми.

— Він поїхав у той район, куди його призначено. Він тільки за три дні буде тут.

— Значить ви зовсім виїздите з нашого виселку, — з сумом сказав шахтар і зідхнув.

Олена Олександрівна уважно подивилася Кравчукові в очі й промовила:

— Хіба вам і справді неприємно, що я виїзжу?

— Дуже неприємно! — вирвалось шахтареві.

— Ну, як неприємно, то тоді... — Олена Олександрівна зупинилася й, помовчавши трохи, додала: — Знаєте, що, товаришу Кравчук: я бачу, що вам бракує доброї обстановки для нашої цілковитої одвертості й тому я вас запрошу до себе. Ви на якій зміні прагнєте?

— На нічній! — відловів шахтар й відчув як йому надзвичайно солодко стиснуло серце.

— Шкода... А втім, ви до мене зайдете завтра вранці. Добре? Як тільки вилізете з шахти—добре?

І тут же Олена Олександрівна заметушилась: мовляв, йому ж за годину йти до загадовні, а вона його затримує. Словом, до побачення. До скорого побачення... у неї! Він може вранці сміливо заходити, бо чоловік повернеться (вона ще раз повторює) тільки за три дні.. А втім, це не має ніякого значення, бо вона вже щось вирішила. Він розуміє її—вона щось вирішила! І нішо вже тепер її не стримає. Словом, завтра вирішальний день.

— У вас теж завтра вирішальний день?—спитала Олена Олександрівна, потискуючи руку шахтареві.

— Так. Завтра кінчається соцзмагання з сусідньою шахтою. Завтра останній день.

— Не говоріть так,—з трептінням в голосі сказала жінка.—День вирішальний, але не останній. Я хочу, щоб це був перший день. Добре? Хіба ж соцзмагання кінчається? Воно ж тільки-но починається—правда?

Олена Олександрівна ще раз стиснула руку шахтареві і, взявши з нього слово, що він обов'язково завтра зайде до неї,—раптово зникла в теплій темряві літньої зоряної ночі.

4

„Господи, боже мій“, думав Кравчук, йдучи до загадовні, „який я безвихідний дурень! Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима. Та невже не можна було хоч би цю біленьку ручку поцілувати? Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінський тобі бельбас!“

Гроте гнівався він на себе не довго, бо спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити: мовляв, не треба бути таким прожерливим. Правда, він проморгав декілька

щасливих хвилин, але хіба його завтра не чекають більш прекрасні години?

„Та все таки чим же скінчиться ця зустріч?“, думав він. „Що вона вирішила? Про що вона говорила?“

А втім, що б вона не вирішила, а йому турбуватись нічого, бо він певний, що всяке її вирішення піде йому лише на користь...

До загадовні вийшло сьогодні чимало робітників і тому шахтний двір зі всіх сторін блимав вогниками „Вольфа“, —лямпочками, що їх тримали шахтарі в руках. На естета ця підготовка до походу в глибокі підземні поля й штреки справила б надзвичайне враження, він би, очевидно, порівняв цю вогняну метушню на темному дворищі, скажімо, з так званими „страстними“ огнями, а шахтарів з якоюсь таємною і (обов'язково!) надзвичайно прекрасною ложею, але виселкові люди до всього цього звикли, і знали що всі ці вогники, як і їхні носії, за якісь кілька хвилин зникнуть під землею й стануть там на важку відповідальну й зовім прозаїчну працю і знали, що з цього „красиво“ захоплюватись не варт.

У загадовні Кравчук зустрівся з Коробкою.

— Хіба я не казав,—сказав Коробка.—Тепер будуть пиячити кілька день.

— Ти знову про Шруба з Остапенком?

— Та про кого ж, як не про них,—і Коробка сплюнув.—Оце так в останній день змагаються... сукини сини!

За п'ять хвилин клітъ забрала товаришів і з „вітерцем“ спустила їх на 400 з гаком метрів. Ще за мить вони вже йшли по штрекові, прислухаючись до дзвоників і даючи дорогу вагончикам з вугіллям, що випливали з вогкої темряви неясними силуетами. як і їхні возії: коні й коногони.

Коли Кравчук взяв до рук відбійного молотка і почав ним працювати в чорному закуткові штрека, від

образа Олени Олександрівни знову нічого не зосталось, крім того ж таки ніжного стиску в серці. Цей стиск до свідомості, можна сказати, не доходив і був як той, тимчасово прибитий вогкістю, вогник, що йому тільки за якийсь час дозволяє розгорітись і забушувати. У загодовні він зустрів завшахтою і узняв від нього, що передостанній день дав 104 проценти. Це його ще більше підбадьорило, бо коли передостанній вийшов переможцем, то останній, вирішальний, мусить його перевищити на кілька відсотків: йому відомо було, що сьогодні кліть забрала багато більше вибійників, ніж в цю зміну вона забрала вчора.

Відбійний молоток так легко врізався в пласт і такі великі глиби одривав вугілля, що Кравчукові здавалося, що не він працює, а хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками. Він працював без відпочинку і почував, що сьогодні його ніхто й ніщо не стомить. Деренчав відбійний молоток, шипіло повітря крізь шланг, але він цього нічого не чув: він тільки бачив пласт, що посувався вглиб під натиском його напружених м'язів. Він сьогодні взявся побити рекорд, дати стільки, скільки дає, принаймні у звичайні дні, весь участок. Він тільки тоді опам'ятався, коли його взяли за руку і сказали, що вже час подаватися „на-гора“. Тільки тоді він глибоко зітхнув і озирнувся навкруги.

— Ну, й нагатив! — сказав хтось позаду нього. — За тобою скоро цілий участок не вженеться.

Він уже й сам бачив, що рекорд побито, тому йому й приємно стало на душі, наче дивився він не в вогку темряву переможеного пласта, а на золоте проміння ніжного весняного сонця.

— Ну, так хто ж з вибійників береться вступити зі мною в соцзмагання? — задеркувато кинув Кравчук.

Його виклик спершу не нашов відгук: очевидно, ніхто не ризикував сперечатися з такою продуктив-

ністю праці, якої досяг Кравчук. Але потім обізвалося кілька голосів:

— Коли хочеш, беремося обігнати тебе парою. Ти один, а нас двоє. Згода?

— Я беруся сам обігнати! — самовшевненно заявив широкоплечий вибійник, підходячи до Кравчука.

Кравчук подивився на широкоплечого й впізнавши в ньому відомого старого вибійника, подумав: „саме тебе я й чекав“.

— Згода! Давай руку! — сказав він і додав: — На місяць. А там подивимось.

— Я брався обігнати тебе за день, — поліз був рачки широкоплечий й тут же засоромився: — А втім, добре: хай буде на місяць!

Свідки розняли їм руки й скоро Кравчук був на горі. І тільки тоді, коли він попав на гору й коли вже ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим промінєм, — тільки тоді він згадав про Олену Олександрівну й відчув, що зараз лише про неї він і може думати.

„І нічого тут поганого нема“, заспокоював він себе, виходячи з лазні. „Право думати зараз про неї я заслужив своєю вдарною винятковою роботою в цей вирішальний останній день“.

Кравчук ішов бадьорим кроком. Він зовсім не відчував утоми, наче залишав за собою не важку нічну роботу в шахті, а м'яке ліжко, що на ньому він пропав принаймні добрих сім годин. Ранок був ніжноголубий і надзвичайно запашний: з якогось садка долідав запах лили. Цвірінькали й пурхали горобці й десь торохкотів важкий грузовик. Ніколи Кравчук не був так переповнений радістю життя, як у цей день. І тому, коли вчора він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він остаточно розперезався: він уже

цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її, як свою дружину.

„Тепер я скажу тобі все й буду з тобою до кінця відвертий”, думав він: „тепер тобі прийдеться стрижувати мене. Сьогодні вирішальний день і під землею й на землі... Останній день!”

Вона сказала, що не можна цей день називати останнім. Кравчук пригадав, як її затремтів голос, коли вона заперечувала проти назви сьогоднішнього дня останнім, і несподівана тривога неприємно торкнула його серце.

„От тобі й маєш!” подумав він. „Не мала баба клопоту, так нате вам вигадку. Вона просто не хоче зі мною розлучатися—тут вся розгадка й ховається. А потім вона й справді має рацію: який же це останній день, коли він тільки вирішальний?”

Хоч Олена Олександрівна й пропонувала йому зайти до неї сьогодні прямо з шахти, але Кравчук вирішив спершу переодягтися і лише з гуртожитку піти до своєї коханої. Він, звичайно, дуже поспішав, йому і кожна хвилина була дорога, але не можна було іти в цьому брудному вбрани.

В гуртожиткові нікого не було: Коробка ще не прийшов, а Шруб та Остапенко, очевидно, десь пиячили. Кравчук хутко переодягся в новий костюм і затягнувши краватку та змахнувши порох з черевиків, вийшов на ганок.

— А, ударничок! Драстуйте! Драстуйте, ударничок! — перерізав йому дорогу п'яній Шруб. — Багато нарубали?

Остапенко, що теж ледве тримався на ногах і стояв тут же, взяв Шруба за руку й пробубонів п'яним голосом:

— Не чіпайте його, дядьку! Ходімте до казарми!

— Зачім до казарми? — висмікнув руку Шруб. — А що я хочу поговорити з товаришем Кравчуком?

— Чого тобі треба від мене? — спитав Кравчук і відступив на два крохи.

— А того мені треба, що ти мені жити не даєш! — Шруб блиснув своїми маленькими зеленуватими очима й Кравчук знову побачив в них звірячу ненависть.

— Ти сам собі жити не даєш своїми прогулами, — сказав він. — Як тобі не соромно, Шрубе, ти ж старий робітник! Невже в тобі ніколи не заговорить совість?

— Кажеш ударничку, совість? — і Шруб схватив Кравчука за рукав.

— Та не чіпайте його дядьку! Ходімте до казарми! — ще раз пробубонів Остапенко.

Але вже було пізно. Ненависть Шрубова, що він й сяк-так приховував, вийшла із штучних берегів, а п'яний чад відбив йому найменшу здібність мислити. Він раптом скопив у свої кам'яні обійми Кравчука й почав його валити. Назвати сили нерівними не можна було: Кравчук не поступався м'язами кремезному „самомобілізованому фронтовикові“, і треба було чекати, що Шруб тут же дорого розплатиться за свій вчинок. Але в останній момент, коли Кравчук, захоплений в несподіваний притиск, випростовувався й збирався перейти в контратаку, нога йому оступилась і він, як підкошений, з шумом і важко повалився на підлогу, грюкнувши головою об цемент.

І тоді ж перед його очима ранковий промінь блиснув в чомусь гостро тривожному, а біля серця почув він неможливий біль. І тоді ж на мить промайнув йому перед очима вогкий штрек, промайнули ті гори вугілля, що він його сьогодні, у вирішальний, останній день так багато нарубав, постало, нарешті, обличя Олени Олександровни: спершу воно було нормальної величини, потім стало зменшуватись і раптом зовсім зникло. Потім він остаточно й навіки згубив свідомість. Пірнувши ножем Кравчука, Шруб кинувся в степ і біля вбитого шахтаря залишився сам коногон Оста-

ненко. Він клипав переляканими очима й то поглядав на Кравчука, то дивився на ласкаве сонце, що, повагом, ледве помітно посугаючись по блакитному полю літнього вранішнього неба, байдуже обминало нерухоме тіло.

5

На другий день ховали ударника-шахтаря. За труною йшла й Олена Олексадрівна: вона сухими очима дивилась кудись поперед себе. За добу вона так змарніла, що її не можна було й пізнати.

...На четвертий день вловили Шруба, а на п'ятий дістали з „їого заводу“ такого термінового папірця:

„Цим доводимо до відома, що справжнє призвіще Шруба—Степанюк. На нашому заводі він працював всього з. ½ року. Степанюк-Шруб, як вияснилося, із розкуркулених куркулів і попав він на завод через юдогляд адміністрації“.

М А Й Б У Т Н I Ш А Х Т А Р I

1

Перша сутичка виникла саме в той момент, коли Швидкий, кинувши неохайний погляд на обшиту листовим залізом Чапчикову скриньку, іронічно запитав:

— А це чий чамайдан?

— Це моя скринька,—сказав Чапчик, витираючи піт з чола: він допіру ледве ледве всунувся в вагон.

— Чи не молода тобі презентувала її?—Швидкий усміхнувся до Супруна й, вийнявши шкіряного портсигара, так би мовити, елегантно (двома пальцями) забрав з нього папіросу.

Наївний Чапчик безперечно не зрозумів іронічного запитання свого співбесідника й тому здивовано вирячив свої темні озера—напівдитячі очі.

— Яка це молода?—сказав він і облизав губи.

— Ну, як не молода,—кинув Швидкий,—то чого ж ти з нею щеремонишся? Підсунь кудись—хіба не бачиш, що вона посіла мое місце?

Чапчик нарешті зрозумів в чому річ: „ага, он в чому річ”, подумав він й заходився біля своєї скрині. За мить скриня вже була під лавою, за хвилину на місці скрині сидів уже Швидкий, але спогад про цю розмову з новим товаришем залишився по суті надовго. І надовго він залишився саме тому, що був, можна сказати, трохи неприємний.

Та й справді: що тут гарного? Чапчик розуміє, що він селюк, він розуміє, що йому бракує міської виправки

І тих вищуканих рухів, якими так успішно володіє цей містечковий хлопець, Чапчик, нарешті знає, що він дуже низенький, що він замісць кепі носить картуз і не має того породистого носу, що його має Швидкий, нарешті він знає, що все це поруч з Швидким робить його трохи комічним. Але хіба справа в цьому? Хіба він не був зразковим комсомольцем у своїй Комарівці? Хіба його не вважали за першу людину на селі? Навіщож тоді таким неохайним тоном розмовляти з ним? Ну, він помилився, не туди поставивши скриню, але при чому тут глумлива „молода“? Нарешті Чапчик доторкувався, що й скриню його Швидкий нарочито назвав „чамойданом“.

Словом, розмова з новим товаришом не подобалася селякові. І згадуючи її, він відчував на серці деяку образу. Саме тоді й взяла його заздрість, що він не може так розв'язно поводитись з людьми, як Швидкий тодіж виникло в нім бажання, так би мовити, якось показати себе.

Бажання показати себе за дорогу цілком усвідомилось її, усвідомившись, почало розгорятись. Та й справді Швидкий не тільки не змінив своєї поведінки,—він до безкраю розперезався й не менш остаточно довів, що для нього Чапчик не більш, як муха, з якою йому можна поводитись, як йому забажається. То він, розвалившись на лаві, примушував селяка сходити по воду, то він, вдаючи з себе пана, пропонував Чапчикові одчинити, або зчинити вікно. Нарешті він вийшов із всяких норм пристойності й, повернувшись задом до своєї жертви, сказав:

— А ну-бо почеси мені спину... Та не там, нижче свербити!

Як видно хоч би з останньої фрази Швидкого, досі Чапчик виконував накази без всяких заперечень: не тільки тому, що він пасував перед цією винятковою розв'язністю, але й головним чином тому, що (як це

вияснилося з розмови) Швидкий уже побував на шахтах і навіть (з його слів) один час був вибійником. Але тут Чапчик не витримав і, набравшись хоробрості, сказав:

— Я тобі не нянька—чухай сам!

Мовчазний широкоплечий Супрун, який до цього часу тільки спостерігав, раптом взявши за живіт, зареготав басом.

— Так би й давно...—промовив він тим же басом.—
Ач який паничик найшовся!

Ця несподівана підмога підбадьорила селяка і підбадьорила тим більше, що Супрун хоч ще й не бачив шахти—всеж був містечковий комсомолець: до цього часу Чапчик думав, що всі містечкові комсомольці такі, як Швидкий, тепер він побачив, поперше, що він помилився, подруге, побачив, що тепер не буде вже відчувати себе самотнім, яким він відчував себе до цього часу.

— І справді паничик,—задерикувато кинув підбадьорений Чапчик.—Кажу, чухай сам!

Але Швидкого, очевидно, важко було збентежити. Він повагом повернувся, подивився глумливим поглядом на селяка (мовляв, якож ти нікчемна муха!) і промовив чітко й іронічно:

— Теж майбутній шахтар! Товариш називається... Ти чому, до речі, не поїхав з першою партією мобілізованих?—додав він.—Мабуть ухилявся?

Додаток був такий же несподіваний, як і підмога з боку Супруна. Звичайно, Чапчик не поїхав з першою партією мобілізованих на вугільний фронт тому, що здавав свої справи новому голові КНС (він був у своєму селі головою КНС). Звичайно, таке ж питання він міг би поставити й перед Швидким, бо до складу першої партії входило й кілька містечкових комсомольців. Але всі ці думки, на жаль, прийшли багато пізніше. В той же вирішальний момент він тільки розгубився й, розгубившись, мовчки сів на своє місце (він стояв),

І сів приблизно таким маніром, як сідають школярі, що почивають себе винними.

Ця нова неприємність проте не справила вже такого гнітючого враження на Чапчика, яке справляли на нього неприємності попередні. Образа, звичайно, залишалася, залишалося й болюче бажання якось показати себе, але, найшовши з боку Супруна підтримку (правда химерну, бо Супрун знову мовчав), селяк поки що вичікував моменту, коли хтось чи щось хоч трохи зіб'є пиху самовпевненому Швидкому.

Момент цей нарешті прийшов! Прийшов тоді, коли вони вже були кілометрів за 500 від свого району й коли поїзд, врізавшись в донецький степ, мчав їх повз заводів і шахт незнайомого ім краю.

На одній із зупинок до комсомольців підсіла якась пристаркувата жінка. Швидкий зав'язав з нею розмову. З розмови вияснилося, що вона живе в Донбасі з двадцяти років, себто вже більше, як 26. Так би мовити, тутешня староживка. Це, очевидно, зaimпонувало Швидкому й він, відрекомендувавшись колишнім шахтарем, почав перед нею вихвалятися знанням шахтарського життя й шахти. Чи й справді Швидкий мав такі великі знання—принаймні Чапчикові покищо це було незовсім ясно, але пристаркувата жінка цим знанням повірила й пройнялася навіть до них деякою повагою.

— Тобі, хлопче, видніше,— втираючи хусткою носа, сказала вона на якесь гаряче твердження Швидкого.— Що я там знаю, живу я в Бахмуті, тепер Артемівськ зветься, і за 26 років, сказати тобі по правді, і близько не була біля шахти. Бублички я продаю на базарі.

Почувши це, широкоплечий Супрун враз прокинувся від своєї мовчанки й зареготав тим же таки добродушним басом. Швидкий спалахнув (він в перший раз спалахнув), і розгубившись, затикався. Тоді він зі злістю подивився на Супруна, зиркнув таким же чином і на Чапчика, зі справжньою ненавистю зміряв з голови до

ніг пристаркувату жінку, що Її він взяв за матір якогось шахтаря й яка, як виявилося, була звичайнісенькою собі спекулянткою,—і все це, так би мовити, проробивши, вийшов суворий і незадоволений з купе.

Цей випадок безперечно сподобався Чапчикові: мовляв, нарешті Швидкому хоч трохи збито пиху: ну, хіба б справді досвідчена людина попалася на такий гачок? Словом, Чапчик зітхнув з полекшенням.

— Ага, чортова кукла.—подумав він,—попався? Ото не задавайся на задрипані макарони. Подумаєш, який досвідчений шахтар!

В уяві селюк уже бутузив свого супротивника, так би мовити, на всі заставки. Бутузив так, як йому хотілось. І колиб він мав упевненість, що з-під цих його ударів Швидкий вже не виприсне,—він би був цілком задоволений. Та лихо було в тому, що всі ці удари були покищо уявними. Це, звичайно, зовсім не значить, що він не здібний посправжному „показати“ себе перед містечковими комсомольцями—він ще покаже! Але перед якими... от? Перед подібними до самовпевненого й досвідченого Швидкого? Перед цими всетаки важкувато!

З таким зневір'ям до своїх сил він йшов аж до районного вугільного центру. З таким зневір'ям він вирушив і до шахти: в районі їх довго не затримували—позаписували у якісь книжки, наділили відповідними папірцями й побажали всього найкращого.

2

З добрими дорогами ще не всюди гаразд. Але це був один із тих капітальних шляхів, що їх ми тепер чимало найдемо й на Донбасі й що вкупі з палацами культури, з радянськими житлобудами, з новими заводами та шахтами в корінний спосіб змінюють обличчя всієї нашої країни. Були й добреї коні, був непоганий і фаетон. Правда, сидіти було не зовсім зручно, бо заважали

Супрунів і Швидкого чамайдани (Чапчикова скриня стояла в ногах напівглухого візника), але цієї незручності селюк не помічав: думки працювали йому в зовсім іншому напрямку й зупинялися на більш серйозних справах.

Не помічали мабуть покищо цього його товариші: і вони були зосерджені й ім було не до дрібниць. Довгий час іхали мовчки. Коли іхали поїздом, раз-у-раз перекидалися словами, а Супрун навіть насвистував якусь пісеньку, та вже в районному центрі все це вгомнилось. Можливо навіть, що й розв'язний Швидкий принаймні сяк-так відчував серйозність моменту: принаймні й йому слова покищо не навертались на яzik. Очевидно всі думали про іспити і про те, що ім несуть найближчі загадкові дні.

А втім, коли сонце надзвичайно душного дня зупинилося в зениті й немилосердно почало палити голову, Чапчик помітив не тільки незручність,—він помітив, що вони досі не зустріли жодного гайка, в якому можна було б відчути деяку прохолоду й помітив, що весь ландшафт нового краю муляє йому очі: сиротливий степ був далекий і без кінця чужий.

— Ач, яка місцевість!—порушив мовчанку Супрунів бас.—У нас не така.

— Тут всюди гола місцевість!—авторитетно заявив Швидкий.—Сіра. Особливо вона впливає на селюків: не встиг приїхати—вже й тікає!

Швидкий, що аж досі ніяк не міг забути скандалального випадку з пристаркуватою жінкою, мабуть мав сильне бажання на комусь помститись і, не находячи нікого крім Чапчика (Супруна він безперечно побоювався), вирішив шпигонути селюка. Шпилька попала в самісеньке серце й зробила найсправжнісенький біль. Річу у тому, що мініятюрний Чапчик, який далі свого села не знав дороги в світ і був надзвичайно вразливою людиною, покинувши нарешті вагон, і справді відчував

себе трохи сиротою: ну, що тут зробиш, коли йому така вдача! Звичайно, в'юнкуму й легковажному Швидкому, який встиг уже побувати в багатьох городах і районах, все це іграшки.

Мабуть і спокійному урівноваженому Супрунові це іграшки. А от вразливому Чапчикові—Чапчикові це зовсім не іграшки! І тепер, не бачачи навколо себе жодного деревця, він згадував свій лісовий край, і йому було трохи сумно. Одним словом, в певному сенсі Швидкий не помилявся. Але хто це йому сказав, що Чапчик думає тікати? Хіба Чапчик не з легкою й радісною душою від'їздив зі своєї Комарівки? Хіба він, скажім, не обіцяв своїй матері-незаможниці за рік так ошахтаритись, що й її забрати до себе? Нарешті хіба це не він навіки вирішив залишитись чесним, добросовісним і витриманим комсомольцем? Швидкий, мабуть, помічає на його обличчі риски суму? Так тут нічого поганого нема (в тому, що риски суму)—це може трапитись зі всякою вразливою людиною. Подумаш який твердокам'яний комсомолець!

Але на жаль, іронія прозвучала кволенько і Чапчик замислився. Не в тому сенсі замислився, що він думав тікати додому, а тому, що Швидкий і справді мав рацію пишатися й, так би мовити, гнути кирпу. Скажім, на обличчі Швидкого непомітно ніякого суму, а це вже величезний плюс і не мала перемога. Це значить, що Швидкий буде почувати себе на шахті, як дома, а він, Чапчик, ще довго там виступатиме в ролі новака, і на нього будуть дивитися з деяким призирством.

„Ні, на мене не будуть дивитися з призирством” втішав себе Чапчик. „Я на шахті зроблюся героєм, і тоді Швидкий ніколи вже не наважиться так неохайно поводитись зі мною й посылати на мою адресу такі образливі натяки. Це нічого, що Швидкий має чималий досвід. Це навіть гарно. Але й я буду мати не менший досвід, а можливо й трохи більший. І потім я обов'яз-

ково забуду свій лісовий край і тоді на моєму обличчі не з'явиться жодної риски суму".

Шахта, що до неї посувались мобілізовані комсомольці, була найдальшою шахтою в районі, і тому вони йшли вже з годину, а виселок досі не показувався. Не приходилося їм пересікати й сусідні шахти. Лише то тут, то там повставали димарі й терикони, і тоді хлопці вдивлялися в обрій. Ніщо по суті не тривожило їх тиші донецького степу: стукіт коліс і раптовий цокіт підков, коли той чи інший кінь засікався, тільки підкреслювали гаряче безгоміння літнього дня.

— Отже завтра полізemo в шахту,—сказав Швидкий і раптом звернувся до Чапчика:—Тобі не боязко?

— Чого ж мені боязко?—кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде нарешті до прямих колючих запитань.—Хіба там що—вовки ходять?

— Там, брат, штреки страшніші за вовків!—авторитетно поінформував „досвідчений“ комсомолець.

Супрун давно вже помічав, як погано впливають на селяка запитання й репліки Швидкого, і тому він, підшморгнувши носом, сказав:

— Слухаю я тебе, Швидкий, от уже не перший день а й досі не доберу, чого ти липнеш до хлопця.

— Ні до кого я не липну!—роздратовано кинув Швидкий: поперше, йому не подобалось, коли в його розмову з селяком втручався Супрун, подруге, помітивши нарешті чамайдани, він ніяк не міг з ними впоратись: то один, то другий налазив на нього.—Ні до кого я не липну,—ще раз підкреслив він.—Мені тільки здається, що даремно його послали сюди: не з його худобою й смекалкою лазити по штреках!

— Це ти про мене говориш?—спитав схильований Чапчик й тут же подумав що він зовсім даремно не почухав Швидкому спини.

— Та про тебе ж!.. А що таке? Хіба помиляюся?

Тут вже й Супрун не витримав. Положивши в кишеню ножа, за допомогою якого він допіру підполуднував, Супрун почухав потилицю й сказав:

— Коли це ти по тих штреках лазив? Що рік блукав десь поза районом, то вірно, а от, щоб по штреках, то хто й зна!

— Що значить „блукав“? — незадоволено промовив Швидкий. — Хіба то називається блукав, коли тебе в іншу округу перекинули?

— А до чого ж тут штреки?

— А до того, що працював значить на Донбасі!

— Та невже?.. Чи не так, як ота жінка, що в поїзді? — і Супрун зареготав своїм добродушним басом.

Бас цей цілком задовольнив Чапчика, він прозвучав йому справжньою музикою. Але, на жаль, не надовго, бо Швидкий подивився на Супруна таким поглядом, що навіть Чапчикові неприємно стало. І тим більш неприємно стало, що Супрун на цей погляд нічого не відповів: склалося таке враження, що він його не витримав. Словом, Супрун уже мовчав, а селюк, знову відчувши себе самотнім і безпорадним, дивився на рівну спину напівглухого візника й облизував губи. Потім він кинув між іншим погляд на Швидкого й зітхнув.

За деякий час на горизонті почали вирисовуватись будівлі і раптом повстали величезний димар. Вирвались з-за горба якісь підводи і хутко наблизилися до них. По лівій дорозі пробіг собака. Видно було, що вони, нарешті, наближаються до якогось виселку. Тоді вони, поцікавились, що це. Напівглухий візник сказав ім, що це є та шахта, на яку йому доручено їх довезти. Словом, за півгодині вони вже були на місці призначення.

3

Так он воно які шахти! Що ж тут страшного? Буквально нічого! Навіть навпаки: прекрасні новенькі!

домики (вишикувались в кілька вулиць), дуже не поганій і навіть багато кращий за містечковий театр, шахтний клуб, дівчата, хлопці, жінки, діти по вулицях як і всюди, одним словом, виселок, можна сказати „на ять”.

Дуже добре їх і зустріли. Дали місця в гуртожиткові (кожному по ліжку), дали до матраців і подушок простирадла, ковдри—нічого не забули. Добре нагодували. Нагодували в тому ж таки гуртожиткові (через коридор і є дальнія). Завшахтою (це ж тут найбільший чоловік)—людина страшенно скромненька і, як виявилося, недавній звичайнісенький собі шахтар. Потім Чапчик узняв, що тепер мало не всіма шахтами керують колишні рудокопи. Це Чапчикові дуже подобалось: чому не припустити, що й він за якісь років 5 стане такою великою людиною? Чапчик прекрасно знає, що радянська влада завжди відмітить добру роботу: одну відмітить орденом, другу—високою посадою.

Не подобалось тільки селякові, що Швидкий і тут встиг обернутись на героя. Швидкий уже крутився дзигою навколо завшахтою й зо всіх боків виставляв себе. Він так енергійно виставляв себе, що за ним не тільки Чапчика, але й Супруна не видно було. Чапчик дивився своїми темними наївними озерами на симпатичного завшахтою й йому було шкода, що такою людиною заволодів такий, можна сказати, хоч і досвідчений, але все ж таки негарний хлопець.♦

„Що не говори,—подумав Чапчик про себе, а я все ж таки проти Швидкого нікчема!“

Але особливо почув він свою нікчемність, коли побачив, як бойко Швидкий розмовляє з завшахтою.

— На вашій шахті,—спитав Швидкий,—всюди застосовано відбійні молотки?

— Майже всюди,—відповів завшахтою.—Працюють зарубні машини.

— Ну, ясно, у вас же крутоспадні пласти,—сказав

Швидкий. — Саме на таких пластиах відбійному молоткові і належить перше місце. — Він трохи помовчав і додав:— у Німеччині та ж сама історія.

— В Рурському басейні?

— Та в Рурському ж, там ще в 27 році працювало тільки до 400 зарубінських машин, себто зарубінсьми видобували лише 2 з лишком відсотки всього видобутку.

І перейшовши на тон знавця і надзвичайно авторитетної людини, Швидкий почав читати, можна сказати, лекцію про уложення верстов й геологічну будову двох подібних один до одного басейнів: Рурського й Донецького. Словом, він, треба гадати, вже займопнував завшахтою. Що ж до Чапчика, то його Швидкий, можно сказати, мало не знищив своєю ерудицією.

„Ні,—подумав селюк,—Швидкий і справді багато дечого знає. Я про це, що він говорить, ніколи й нічого не чув“.

І Чапчик навіть пошкодував на мить, що він че зумів заволодіти симпатією бойкого містечкового хлопця. Але це тільки на мить. Почуття образи все ж таки не згасало й йому хотілося думати, що всі ці знання лише таким, як він, здаються великими, а на самім ділі вони мабуть маленькі, і Чапчик їх скоро здобуде. От як би тільки з шахтою все обійшлося добре, щоб обійшлося добре, коли вони полізуть у шахту! Коли Чапчик і в шахті оскаandalиться, значить Швидкий і справді мав рацію глузувати з нього.

„Не дай, господи!“ подумав селюк і йому йокнуло під серцем.

Він сидів на своєму новому ліжкові й чекав Супруна, який вийшов до вбиральні (Швидкий вже чогось лазив по конторах). З Супруном він умовився походити по виселкові й, так би мовити, ближче познайомитись з новою обстановкою. Нарешті увійшов Г Супрун. Увійшов він у супроводі якогось молодого шахтаря.

— Знайомся! — сказав Супрун. — Це місцевий комсомолець товариш Груша. Вибійник.

Познайомились. Груша був балакучий і приемний хлопець, і тому з ним стало весело. („Добре в нашій республіці”, подумав Чапчик, „всюди найдеш своїх, комсомольців“). Груша почав розповідати про роботу на шахті й про те, як він два роки тому розпочинав тут працю.

— Спершу навіть страшнувато було, — говорив Груша, — але потім звик і нічого страшнуватого не бачу. Нещасні випадки бувають, але — де їх нема? Бувають вони й на заводах, бувають і на селі. Нещасний випадок може трапитись навіть там, де його зовсім не чекаєш.

— А чого ж відціля тікають? — спитав Чапчик: йому дуже сподобався Груша, і він з ним почував себе прекрасно.

— Літуни й дезертири всюди єсть, — промовив шахтар. — Цієї сволочі не бракує, але треба й це сказати: робота тут не легка та до того ж і під землею.

— Дуже важка? — продовжував допитувати Чапчик, що вирішів докопатися до найменших дрібниць, щоб почувати себе більш упевнено.

Груша запалив цигарку, пустив кільцями дим з рота і промовив:

— Звичайно не легка. Але за те ти працюєш не 7 а 6 годин, маєш добрий заробіток: єсть такі, що виганяють сотні карбованців у місяць. До того ж до тебе й величезна увага — і з боку партійної організації і з боку професійної. Та й адміністрація чимало вділяє уваги твоїм побутовим умовам.

„Он воно як: 6 годин, сотні карбованців“.. Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його, перебив Супрун.

— Справа ясна! — сказав Супрун. — Яка б там робота не була — важка, чи ще важча, але на те ж ми

й комсомольці! На те ж ми на фронті, щоб перемагати труднощі.

Ну, це ~~тако~~мо собою розуміється. Це й справді ясно, Чапчик це прекрасно обмислив. Він, наприклад, дуже хоче бути героєм труда. Отже, хай Груша розповідає далі: йому дуже цікаво все це слухати.

І Груша розповідав. Розповідав довго і саме цікаво. Він зупинився навіть на деяких деталях. Він розповів, наприклад, що робити, як раптом погасне лямпочка в темному штрекові: досвідчений шахтар на такий випадок має, скажім, дві палиці: одну держить над головою, другу—у бік, так і виходить, інакше б він, скажім, стукався головою об стелю, бо не вгадаєш, де треба нахилитись. Радив не лякатись, коли трапиться комусь із них залишився на самоті. Крізь кволе світло лямочки ти можеш побачити в вугільному поросі якусь жахливу пику, але це так ввижається тільки незвиклій людині. Не треба лякатись, коли раптом почуєш під молотком невеличкі вибухи: то вискакують із пластів гази, і старий шахтар з цих вибухів лише радіє, бо це значить, що піде легкий вугіль. Словом, багато цікавого розповів Груша, й Чапчик вислухав його з величезною увагою.

Увечері вони ходили до загадовні: він, Супрун і той же Груша (Швидкого знову не було). У загадовні розмовляли з шахтарями, що з ними їх знайомив Груша. Бачили багато химерного. Все на них справляло сильне вражіння: і шахтарські каски, і чорні полотняні костюми, і напівфантастичні вогники в лямпочках. І тоді було радісно, було й тривожно: радісно було, що і вони за кілька день стануть такими ж героями, як ці чорні люди, яких вони з такою цікавістю оглядають, тривожно було тому, що попереду ще залишалась незнайома, мало не таємнича шахта, про яку вони чули так багато чудесного і яка все таки трошки лякала.

Заснув Чапчик дуже пізно: мислі довго не давали спокою голові. Снився йому дуже химерний сон. Снилося йому нібито йде він якимсь темним глухим коридором, а назустріч йому біжать ліхтарики. І ліхтарики нібито не ліхтарики, а якісь живі істоти. Чапчик намагається ухилитись і ніяк не може цього зробити: підбіжить ліхтарик, блисне йому в око — й зник!

„Що це таке? думав Чапчик.“ Чого вони хочуть від мене“.

І тоді ж він раптом відчув, що його хтось ззаду скопив за плечі. Він здригнув і повернувся. І баче він перед собою якесь надзвичайно страшне обличчя. Обличчя з ненавистю дивиться на нього й скалить зуби. Охоплений жахом Чапчик намагається пригадати, чиє це обличчя. Він напружує всі свої розумові сили, але даремно: він все таки не здібний пригадати..

Та він не може й вирватись: таємнича істота міцно тримає його в своїх руках.

„Пропав“, подумав Чапчик, і тут же раптово згадав, чиє це обличчя: так, це обличчя Швидкого! Охоплений ще більшим жахом, Чапчик скрикнув.

4

— Чого ти кричиш? — почув селюк біля себе досить ласкавий голос і, так би мовити, з зовсім іншої опери. — Кошмар душив чи що?

Чапчик розплющив очі. Біля селюкового ліжка стояв Швидкий і дивився на нього дуже доброзичливими очима. Він дивився такими очима, що Чапчикові навіть не вірилось, що це саме той в'ідливий комсомолець, який цілу дорогу не давав йому спокою. І у всякому разі реальний Швидкий нічого не мав спільногого з тією потворою, котру він бачив увісні. Тут же був і Супрун: він тримав у руках мило й, перекинувши через плече рушника, готувався йти до вмивальника. На двох

кійках спали шахтарі—вони мабуть допіру прийшли з роботи.

— Чого ж ти мовчиш?—сказав Швидкий.—Кошмар, питаю, душив чи що?

— Сон приснився страшний!—відповів Чапчик і звернувся до Супруна.—Хіба вже пізно?

— Ні, не дуже,—йдучи сказав Супрун.—Приходили від завшахтою: зараз полізмо. Одягайсь!

Чапчикові знову йокнуло під серцем —і радісно, і тривожно. Та й справді: від першого іспиту залежить багато. Чапчик кинувся вдягатись.

— В тебе ніяких крапель нема від зубів?—звернувся до нього тим же ласкавим голосом Швидкий.—Страшенно зуб болить!—і взявся рукою за щоку.

— Де ж вони у мене візмуться?—сказав здивовано Чапчик і подивився на Швидкого.

Химерний сон і особливо Супрунова інформація, що вони зараз полізуть у шахту,—все це на деякий час паралізувало його здібність спостерігати і він не бачив, що навколо його робиться. Тепер Чапчик побачив, поперше, що у вікно зазирає вогняна куля ранкового сонця, а, подруге, що Швидкий і справді зовсім перетворився. Це вже не був самовпевнений юнак, яким його досі знат селюк—це вже був дуже симпатичний хлопець, яким його Чапчик навіть не уявляв. Швидкий посміхався милою й надзвичайно симпатичною посмішкою.

„Що це з ним раптом трапилося?“ подумав Чапчик.
„А втім, хіба не все єдно? Лиш би він був завжди такий!“

Чапчикові навіть захотілося підійти до Швидкого, потиснути йому руку й попрохати прощення... За що? Та хоч би за то, що він колись гнівався на нього! Хіба він мав право гніватись на такого по суті доброго товариша? Він просто не знат Швидкого!

— А хіба дуже болить зуб?—спитав він.—Може тоді ти не підеш з нами, залишишся?

— Зуб болить дуже,—сказав Швидкий.—Але чого ж я буду залишатись? Все їдно колись прийдеться іти, та й завшахтою може щось подумати.

— Що ти говориш! завшахтою?—мало не скрикнув селюк.—Будь певний, ми з ним поговоримо і він нам повірить.

— Не буде діла. З цим бюрократом важко говорити!—відказав Швидкий.

Завшахтою—бюрократ? Ця лагідна, гостинна й товариська людина? Чапчик нічого не розуміє. Може товариш говорить про когось іншого?.. Про нього? Коли про нього, то дивно! Чапчик всетаки думає, що товариш помиляється... Він також помиляється, як він помилявся в нім. Швидкий не погоджується? Шкода Він дуже шкодує, що перетвореного Швидкого не можна переконати, що завшахтою такий же милий, як сьогодні і він, Швидкий!

Чапчик взяв рушника і всетаки цілком задоволений пішов до вмивальника. Йому було дуже приємно, що на його серці нема вже ніякої образи і єсть тільки маленька й радісна тривога.

За якийсь час Чапчик, Супрун, і Швидкий ішли з завшахтою до лазні. Там вони попереодягалися в нові полотняні костюми, в старенькі чоботи й тверді каски. Там вони дістали й лямпочки. Якось тривожно й радісно було відчувати себе в цих костюмах і почувати в руках химерний вогник.

— Ну, гайда до кліті,—сказав завшахтою, коли всі були готові, й рушив до дверей.

Вони пішли широким дворищем і скоро зупинилися біля кліті.

Цього моменту Чапчик, очевидно, ніколи не забуде. Шахту раз-у-раз затоплювало водою, й тому по стволу бігли прямо таки ручай. Кліть (вона допіру збрала першу партію) була вогка й непривітлива. Непривітливо виглядала й людина, що керувала нею: робітник мабуть недолюблював екскурсантів, а майбутніх

шахтарів, вдягнених у чистенькі полотняні костюми, за когось іншого й прийняти не можна було. Біля кліті стояло ще декілька чоловік, вони теж збиралися під землю.

— Ми спершу спустимося метрів на 150,—сказав завшахтою.

„Як це буде, як на 150 метрів?“ подумав Чапчик. „Скільки, скажім, має метрів п'ятиповерховий будинок? Мабуть не більше, як метрів 40? Тоді що ж це виходить? Виходить, що ми зараз спустимось на таку глибину, яка рівняється мало не 4-м один на одного поставленим п'ятиповерховим будинкам?“

І в третій раз Чапчикові йокнуло під серцем: справа в тому, що він раптом згадав той трагічний випадок з клітю (вона з рвалась), який трапився на шахті „Марія“ й про котрий в свій час чимало писали в газетах. Він подивився на Супруна й Швидкого. Перший і зараз був такий же спокійний і урівноважений, яким його знов Чапчик у вагоні, але другий був блідий і тремтів, взявши рукою за щоку.

„Бідолаха!“ зідхнув Чапчик. „Іого зімниця трясе, а він у шахту збирається... От проклятий зуб!“

Проте важко було сказати, кому він більш співчуває: собі, чи Швидкому, бо 150 метрів всетаки ніяк не виходили з голови. Як він себе не заспокоював, що він собі не говорив, а під серцем тепер йокало уже без перерви. І коли не щаслива мисль про міські ліфти (а про ліфти йому вже чимало розповідали), він, можливо, сів би в кліті з поганим настроєм. Згадка ж про ліфти його дуже підбадьорила. І справді: по великих будинках, можливо не нижчих за 150 метрів (ну, хоч би в тій же Америці) люди їздять таким чином кожного дня, дехто навіть кожної години, а він, майбутній шахтар, дрейфить перед перспективою спуститися можливо в кращій машині, і дрейфить, як

найсправжнісенький боягуз! Ні, це вже ні к чорту не годиться!

— Лізьте! — почув він голос завшахтою, коли кліт'я знову подали „на-гора“ й коли хтось відкинув залізні грати.

Майбутні шахтарі рушили через місток. За мить стукнули двері, вдарив гонг й кліт'я пішла. Ці кілька секунд, поки кліт'я з шумом і, аж дух забивало, мчалась кудись, Чапчик був, можна сказати, в надзвичайному трансі. Він міцно тримався за якусь залізну перекладину не менш міцно притиснувшись до холодної стіни і почував, що летить кудись вгору і що вода, яка зливою падала на нього відкіляється зверху, проривається йому за комір і робить йому на спині неприємний холод. Правда, він дещо й бачив, але те, що він бачив, було таке ж фантастичне, як його недавній сон: в темному вогкому кутку, крізь тусклє світло кількох ліхтариків, вирисовувались химерні силуети зовсім нереальних ніг, Більше він нічого не пам'ятає. Він навіть не пам'ятає, коли й як він вийшов із кліті. В цьому він чесно призначався, коли його потім розпитували.

Вони вже були у квершлагові, і тут Чапчик машинально подивився на своїх товаришів:

Супрун був такий же спокійний, як і раніш, але й Швидкий не змінився: тримаючись за щоку (хорий зуб!), він і тепер тремтів й мав поганий вигляд блідої людини. Проте Чапчик на цей раз не звернув на нього відповідної уваги, бо зайнятий був своєю особою.

„І як виявляється, нічого тут нема страшного!“ байдьоро вирішив Чапчик, ступаючи по штрекові. „Кліттю спускатись тільки без звички неприємно і навіть страшно, а як звикнеш — мабуть той же ліфт.“

Ну а щодо вибірок, то про них і говорити не приходиться: звичайний собі темний вогкий коридор і тільки.

— Почекайте! — сказав завшахтою, раптово зупиняючись та повертаючись до хлопців: він йшов попереду. — Чуєте гул? То коногони женуть вугілля. Становіться до стіни.

І завшахтою, скликавши до себе всіх майбутніх шахтарів, поки наблизялися вагончики, пояснював новакам те, що їм було неясно й чим вони цікавились. Розпитували, правда, тільки Чапчик і Супрун: Швидкий нічим не цікавився й мовчав. Селюк пояснив це тією обставиною, що все це йому давно відоме.

Нарешті в глибині штреку блиснув ліхтарик і повні вугілля вагончики з грохотом і шумом проскочили повз них.

— Коли вам треба буде колись зупинити коногона,— сказав завшахтою,— ви мусите помахати ліхтарем і він зупиниться.

— А для чого його зупиняти? — спитав Чапчик.

— Ну, скажім,— відповів завшахтою,— ви попали в, так звану „трубу“— це таке місце в штрекові, де ви ніяк не можете розминутись з вагончиками і де вони обов'язково зачеплять,— тоді ви й сигналізуйте ліхтарем.

Ага, он воно що! Ну, тепер ясно! Отже, це треба обов'язково запам'ятати! Чапчик це обов'язково запам'ятає, бо все ж це відповідним чином зв'язано, з одного боку з небезпекою, з другого— з щасливим виходом із вибірок. Треба прислухатись до кожного слова до свідченого шахтаря.

Вони знову рушили в темну глибину, висвічуючи собі дорогу „вольфом“. Зрідка назустріч їм ішли кудись шахтарі, але в напівтьмі вони нагадували скоріш тіні й як тіні зникали десь— без обличчя, без рук і навіть без ніг. То тут, то там чути було глухі стуки й десь без перерви дзюрчала вода.

— Ну, тепер готовтесь до останнього іспиту,— сказав нарешті завшахтою й зупинився біля якоїсь

дірки.—Страшного нічого нема, але треба бути обережним. Зараз подамось на нижчий горизонт... Це от—гезенк. Далі—шахтне поле. Ми маємо, так звані, крутоспадні пласти. Приблизно на 80 градусів. Зараз спустимось по кріпях на 120 метрів вниз... Хто за мною?

І завшахтою за мить опинився в дірі, а ще за мить його вже й не видно було в штрекові.

5

Першим за завшахтою рушив Супрун.

— Обережніш,—почувся з під землі голос шахтного командира.—Сюди став ногу!

Власне кажучи, Чапчик нічого не зрозумів з попередніх слів завшахтою. Для селяка ці „крутоспадні пласти“, ці 80 градусів, тощо, були китайською грамотою. Він зрозумів тільки те, що треба триматись сміливіше і треба бути обережним. Не довго думаючи, він, щоб не бути останнім (а промчавшись кліттю, він почував себе до певної міри героєм), щоб не бути останнім, Чапчик, як тільки зник під землею й Супрун, зиркнув на Швидкого (Швидкий і зараз тримав і виступував зубами—це Чапчик добре помітив) і польз і собі в діру.

Ставши ногою на кріп, він зиркнув униз й побачив там два вогники: нижчий і вищий—Супрунів і завшахтою.

— Давай сюди ноги!—почував він знизу Супрунів голос.

— А куди ж мені лізти? Я нічого не бачу,—сказав Чапчик.

— Шукай ногами кріп й становись на неї!

Селяк спустився ще нижче, потім ще нижче, обережно намацуючи ногами „ліс“ і як кішка чіпляючись за деревини.

— Тут починається перший уступ! — знову почув він знизу голос завшахтою. — Отой, що я вам про нього розповідав.

Завшахтою й справді щось розповідав у штрекові про уступи, але що саме — Чапчик рішуче не пам'ятає! І потім теорія, як видно, зовсім не збігається з практикою: на малюнкові свого нового вчителя він бачив зовсім невинні лінійки, а тут йому приходиться виступати в ролі малпі і, у всякому разі, доброго акробата.

Чапчик подивився вниз: перший ліхтар заблуканим вогником виблискував уже в стороні, другий — під ним.

— Давай сюди ногу! — сказав Супрун. — Як не попадеш на кріп — становись мені на плече.

— Почекай, я трохи відпочину! — сказав Чапчик, враз запарившись.

— Ну, відпочинь! — і Супрунів вогник теж зник десь в стороні.

Коли Чапчик рушив далі й доліз до так званого уступа, він остаточно розчарувався в теорії: чіплятись приходилося уже не тільки руками й не тільки ногами, але й черевом. Треба було податись у бік (вогники заблімали ліворуч), а вбік подаватись ще важче було. Важко дихаючи, Чапчик зупинився й подивився вниз. І — о жах! — при кволому світлі ліхтаря, що ледве-ледве пробивалось крізь вугільний порох, він побачив темну безодню. Тільки тепер Чапчик усвідомив, що він у величезному (глибиною більш як на 100 метрів) колодязі і усвідомив, що він над проваллям і що він, виконуючи роль акробата, стоїть зараз, так би мовити, на волосинку від загибелі. Варто зірватись з якоїсь кріпі і — пропав: кісток не позбирають!

І як раз в цей момент глухо загуло й з шумом і свистом та своєрідним стогоном десь почали одваливатись глиби вугілля й летіти повз нього.

— Не хвилуйтесь,— почув він знизу бадьорий голос завшахтою.— Цей не зачепе.

Та вже було пізно. Тепер бадьорий вигук, на жаль не здібний був підбадьорити Чапчика. Темне провалля дивилось на нього страшною задимленою порожнечею й він відчув, як йому затремтіли руки, як впало й зупинилось серце, як попустились м'язи й як невідома досі йому байдужість почала сторожко, ніжно й обережно обнімати його. Ще один момент— і він летів би в безодню. Ще одна мить— і Чапчика б не було. Він потім ніяк не міг простежити, яким чином прокинулась йому думка й, прокинувшись, запрацювала спершу поволі, далі швидче й нарешті скаженими карколомними темпами.

„От так шахтар!“ раптом сказав собі Чапчик: „Як тобі не соромно, Чапчику! Люди на цих крілях по 40 років працюють, а ти злякався однієї години. От так герой! Чи не ти, Чапчику, нещодавно збирався прославитись? Як же ти прославишся? Люди йдуть на видimu смерть— і не бояться, а ти злякався поганнького колодязя. От так герой! Подивись на Супруна, він так спокійно лізе вниз, наче тут і народився. Бачиш чи не бачиш?.. А ти? Заєць ти, Чапчику, а не герой!... А як зрадіє Швидкий! Як він тебе почне висміювати!

Тут селюк, скерований якоюсь йому невідомою силою, поливився вгору. Побачивши там вогник Швидкого, він знову відчув новий прилив енергії. Тоді чіпляючись за кріпі, він сміливо рушив уперед. Страху—як не було. Навпаки: біля серця щось клокотало, билося й рвалося з грудей. Було страшеннє бажання жартувати і з кимсь голосно й весело розмовляти.

— Ну що, Супрун, як себе почуваєш?— крикнув він униз.— Витримаєш іспита?

— Лиш би ти витримав! — доісся до нього спокійний Супрунів голос.

Чапчик хотів був щось сказати ще й Швидкому, але зваживши на те, що Швидкому болить зуб і що він досі не проявив жодного бажання з кимсь перекинутись словом, вирішив його не чіпати.

На третьому уступі Чапчикові зірвалась з петельки лямпочка й, з шумом полетівши вниз, десь зачепилась за кріп. Опинившись у цілковитій тьмі, Чапчик на мить захвилювався, але дальша секунда принесла йому цілковите заспокоєння: він вирішив чекати вказівок шахтного командира й покищо не рухатись далі.

— Зараз ми її дістанемо! — почув він голос завшахтою. — Почекай трохи!

І не прошло й хвилини, як лямпочка була вже в руках селяка: завшахтою дійсно лазить, мов малпа. Цей випадок ще більше підбадьорив Чапчика і решту путі він покрив сміливими упевненими рухами свого, як тепер вияснилося, досить таки гнучкого тіла. Сплигнувши через якусь годину в штрек нижчого горизонту, селяк найшов в собі велику погорду й відчув, що він витримав першого серйозного іспита. Чапчик подумав, що тепер він уже навіки залишиться на шахті... І саме тому залишиться навіки, що вже в першу мить, як тільки він спустився в штрек, його знову проти його волі потягло до небезпечної, але якось надзвичайно солодкої кріпі шахтного поля. Бо й справді: там потрібний був героїзм, але це ж саме він і хоче бути героєм! Там вимагають сміливості, але хіба він уже не почуває себе хоробрим? Бажання працювати у нього надзвичайне. Вміння? Він баче, що він і з цією працею справиться. Чапчик був переповнений молодою бадьорою задерикуватою радістю. Серце його то завмирало, то прискорено билось. Він подивився на спокійного Супруна: Супрун так вигля-

дав, наче він ніколи й не знає небезпеки. Тоді Чапчик зиркнув на завшахтою й, наче викликаючи когось на змагання, промовив;

— Тепер полізмо в більш небезпечні місця?

— Тепер—завтра—полізмо сюди на роботу!—усміхнувся шахтний командир і додав:—З охотою полізеш?... Більш небезпечних місць нема.

— Звичайно з охотою!—голосно вирвалось Чапчикові. — Я хочу бути вибійником. Як ви на це дивитесь?

— Добре. Зробимо. Все можна!—Завшахтою повернувся до дірки й сказав:—Чого це так довго ваш товариш не вилазить?

Але не встиг завшахтою промовити це, як з шахтного поля показалися ноги.

— Ну, жвавіш, жвавіш! — кинув завшахтою до ніг.

— Куди жвавіш?—сплигаючи сказав незнайомий голос, і перед майбутніми шахтарями та шахтним командром став якийсь незнайомий рудокоп.

—

6

От тобі й маєш! Що за чортовщина? Не треба тобі й Гоголя! Мусів вилізти Швидкий, а вилізла зовсім стороння людина. Справжні тобі вечори поблизу Диканьки. Але Чапчик, поставивши світло на Супрунове обличчя бачить, що і той скинув брови догори й нічого не розуміє.

— За тобою ніхто не ліз?—спитав завшахтою, звернувшись до шахтаря.—Нікого не бачив?

— Нікого не бачив!—відповів шахтар.

Всі перезернулись. Справа, так би мовити, ускладнялась, заплутувалась. Де ж подівся Швидкий? Невже з ним щось трапилось? Але коли б щось трапилось,— всі сбов'язково почули б.

Знову перезирнулись і, перезернувшись, поспішно пішли до кліті. І тільки на вищому горизонті принаймні Чапчик з полекшенням зітхнув: саме на вищому горизонті вони найшли нитку до розв'язки цієї таємничої і, можна сказати, загадкової Історії. На вищому горизонті їх поінформували, що такого хлопця, як Швидкий, дійсно бачили. Але він, говорючи місцевим жаргоном, давно вже подався „на гора“: прийшов у квершлаг, назвав себе екскурсантом і, коли кліть рушила з шахти, рушив і він з нею.

— Ага! тепер я розумію, — сказав завшахтою. — Справа ясна. Цілком.

— Що ж таке ви думаете? — спитав Супрун.

— А те я думаю, — упевнено заявив завшахтою, — що ми його вже тут не побачимо. Я тепер розумію, чого він з пів-дня ходив за мною й натякав мені, що з'ного непоганий бухгалтер. Він, голубок, сподівався тут працювати в канцелярії.

— Виходить, що він з нами по кріпях не лазив? — спитав здивований Чапчик: міркування завшахтою про зазіхання Швидкого на канцелярію до нього ще не дійшли, він ще їх не міг сприйняти головою.

— Де ж би він лазив? — сказав завшахтою, — коли він від гезенку пішов до кліті. Перелякався, сукин кот!

Туди к бісу! Швидкий перелякався? Той саме Швидкий, що він перед ним, можна сказати, третів цілу дорогу? Ні, Чапчик цьому не повірить. Тут трапилася якась помилка. Йому, мабуть, зуб дуже розболівся. Не може бути, щоб Швидкий перелякався. Правда, він мусів попередити когось, що вилазить із шахти, але це до данної справи не стосується, себто не стосується припущення, що Швидкий здрейфив. Супрун киває головою й погоджується з завшахтою? Ну, тоді і Супрун помиляється.

А в тім, всі сумніви скоро було розв'язано, і розв'язали їх, так би мовити, непоборні факти. І саме тоді

було розв'язано, коли Супрун і Чапчик повернулися до гуртожитку, певніш до своєї кімнати в гуртожиткові, що в ній вони зупинилися з Швидким. Ліжко Швидкого й справді було порожнє, не було його й чамайдана.

— Невже втік?—сказав Чапчик, звертаючись до Супруна.

— А ти ж думав як—лікує зуба?—сказав Супрун.— Пиши, синок, некролога: мовляв, сповіщаємо радянську суспільність, що на такій то шахті трагично загинув комсомолець Швидкий і, мовляв, земля йому пухом.

Але вразливий Чапчик не мав охоти жартувати. Він уже забув всі ті болі і образи, якими так щедро наділяв його Швидкий в дорозі, і йому було тільки дуже неприємно, що досвідчений комсомолець так ганебно оскандалився. В нім навіть не прокинулось почуття погорди. Що з того, що він, можна сказати, непогано показав себе перед містечковим товарищем? Що з того? Чи не краще було б, коли б і Швидкий працював на шахті? О, безперечно краще і не тільки для трудящих, але й для самого досвідченого Швидкого. Чапчик подивився в вікно й замислився.

Ні, він цього ніколи б в житті не зробив! Не зробить цього ніколи—він певний—і широкоплечий Супрун. З вугільного фронту вони не повернуться при наймні до цілковитої перемоги і на цій ділянці робітничого ентузіазму.

Тоді Чапчика знову потягло до небезпечної, але воднораз і надзвичайно солодкої кліті шахтного поля. Чапчик тепер розумів старих шахтарів, тих старих шахтарів, що й дні не можуть прожити без темних, вогких полів підземної республіки.

За вікном стояв літній донецький вечір. Він ніжно обгортає матовим серпанком сторожкі степи й, ставши в 'далечині' суцільним синім згустком, ховався за-

неясними межами горизонта. Чапчик одійшов од вікна, подивився на порожнє ліжко Швидкого й пішов з кімнати.

7

За тиждень, поцікавившись літературою зі своєї професії, Чапчик придбав у книгарні кілька дешевих книжок. Перечитавши їх, селяк раптом замислився.

„Ага“, подумав він, „он воно відкіля брав свої знання покійний Швидкий: з дешевої бібліотеки гірника брав він їх. От жук! А я гадав, що він спеціальний вуз пройшов!“

Перед Чапчиком лежали такі брошури: 1) Блажеєвіч. „Що треба знати гірникові - новакові“ 2) М. Нікішін. „Переможемо вугілля системою Карташова“ 3) Варшавський. „Застосування відбійних молотків“ 4) Ворожко— „Легкі зарубні машини“ і т. д.

З Л Я Б О Р А Т О Р І І

1

Письменник вирішив написати роман. Письменник був не зовсім бездарний (так принаймні авторитетна критика заявляла) і безперечно близький пролетаріатові.

— Але про що писати? — подумав письменник. — Про старі часи? Ні в якому разі! Про буденні непомітні дрібниці? Нізащо! Треба писати про великі події наших днів.

Хто робить події — письменникові відомо: іх робить робітниче-селянська маса! Відомо й під чиїм проводом: під проводом комуністичної партії.

Отже в його романі головними дієвими особами будуть виступати партійці. Це поперше. Подруге, треба вирішити, яку подію він візьметься описувати. Тут письменник замислився.

— Ага, — раптом сказав він. — Я опишу початок реконструктивної доби.

Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалась: вона давала йому можливість показати не тільки сильних людей нашого часу, але й без великої затрати енергії вивести на світло опозиціонерів (головними ж героями мусять виступити партійці): без великої затрати енергії тому, що тоді ж, на початку реконструктивної доби, опозиціонери виступали зі своїми самовпевненими заявами одверто, іахабно й неприховано.

Словом, ідея єсть і ідея не погана. Залишається це

розв'язати таке питання: в якому пляні писати — в сатиричному, чи психологічному? Була потрібна сатира (були ж негативні типи), але й без психології письменник нік не міг обійтися: як він, скажім, опишетоого опозиціонера, який з душевними болями й стражданнями находить правильну лінію? Тоді письменник вирішив поєднати два пляни. І вирішивши так, він став, як то кажуть, роман „виношувати“. „Виношував“ він приблизно рік. На кінець року він мав цілковите уявлення про героя свого оповідання, мав зав'язку, розв'язку й загальний плян, нарешті, мав він зошитів з 5 різних заміток для своєї роботи.

І от одного бадьорого ранку, відчувши в собі величезне натхнення, письменник сів до столу й розпочав:

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

З західних провінцій республіки на Харків насуvalась гроза. Поважно й поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненими очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажім, на Холодну гору й, приставивши до очей цейсівський бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити ростріпаних та переляканіх подорожників і не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але й можливо поспішив би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці, що по них шпацирували його добре знайомі.

В городі і справді нічого не знали. Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшний гураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкіреберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце,

що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук свої золоті проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пливла по асфальтових тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбраянням, безтурботно шелестіла симпатичним міським гомоном, комхозівські автобуси цілком нормально курсували по своїх маршрутних напрямках і наївно покрикували англійськими сиренами, навіть журавлівські візники—ці музейні експонати, що ім і без грозди приходиться тримати себе сторожко,—навіть вони на подив легковажно шмигали по вулицях, жартівливо демонструючи перед пішоходами задріпаність своїх старозавітних екіпажів.

Але от грода нарешті доповзла й чорний дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично, над костелом повисли темно-сині шмаття авангардних хмар і колись дальній грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якось враз над городом знялась курява й завертівся предгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І мілі до цього часу харківські вулиці перетворилися: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; візники взяли на добре віжки своїх незагнуданих шкап і стали поспішно натягувати на голови брезентові капюшони; жінки полетіли кудись, безрезультатно притримуючи кінці своїх, підхоплених вітром, легеньких спідниць; мужчини в паніці кинулись на брук, наганяючи свої жартівливі капелюхи; навіть зареєстровані по фінвідділах породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазяїв, з виттям і скавучанням раз-у-раз почали тикатись у підворітні, як справжні бродячі пси.

Та вже було пізно: чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву.

Над Харковом метнулась вогнено-біла блискавиця, ї роздерши небо, потрясла город різким, улюлюкаючим ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява й забушувала шалена злива. Все це трапилось так раптово, що святкова публіка встигла тільки втекти під випадкові навіси крамниць і вже й не мріяла про затишні куточки своїх міських квартир та домиків.

І саме в цей час по порожній вулиці Карла Лібкнехта, крізь оскаженілій потоп весняного дощу, плигала через калюжі маленька жінка й в тривозі оциралася навколо. Блузка її спідниця так уже змокли ій, що вона не нашла б на собі жодної сухої нитки. Підбігаючи то до одного, то до другого навісу й не находячи потрібного ій затишку, вона якось мішно сплескувала руками й плигала далі. І так воно метушилася доти, аж поки погляд її нарешті впав на порожній ганок, що на ньому обличчям до стіни стояв якийсь високий мужчина в таких же високих чоботях. Тоді вона безпорадно махнула рукою й рішуче залишила тротуар.

І от вона вже стоїть під поганенькою покрівлею (не дарма стихія тільки одного чудасія занесла сюди) і протирає вогкими руками очі. От вона оцирається навколо, от поправляє мизинцями свою розтріпану зачіску, от погляд її на мить зупиняється на спині високого мужчини. І чи то脊на була ій така сонгородна, чи то їй справді спати хотілось, але—як би там не було—вона, ні з сього ні з того, широко й з задоволенням позіхнула. І позіхнувши з задоволенням, жінка скинула до гори стрілки своїх тоненьких химерних брів, сперлась на бильце й замислилась. Так пройшло кілька секунд.

Раптом ніжне створіння зітхнуло й, швидко підвівши голову, знову зиркнуло на свого сусіда. І тоді одразу ж з жінкою трапилось щось надзвичайне: спершу

вона зблідла потім обличчя її зайнялося червоною фарбою й, нарешті, вона— і без того тендітна й маленька— якось зразу : робилась ще тендітніш, ще мініятюрніш. На одну мінь здалося навіть, що її перелякала нерухомість мужчини (гураганна злива так мертво прив'язувала цю велетенську фігуру до дверей, що мужчину й справді можна було прийняти за різбллення), але в скорому часі все остаточно вияснилось: жінка просто пізнала якогось свого знайомого. Вона вже юрталась, переступала з ноги на ногу й зітхала. Вона голосно скаржилася на дощ, і нарешті, коли ніщо не допомогло, і коли мужчина, не звертаючи на неї жодної уваги, під напором зливи ще більше почав вгрузати головою в двери, вона промовила тримтячим (чи то від хвилювання чи то від холоду) співучим і воднораз надірваним сопрано:

— Я, здається, не помиляюсь?... Ви—товариш Марченко?

В її голосі прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги. Але мужчину, мабуть, ніщо не зворушило. Принаймні він не найшов потрібним навіть на мить підставити своє обличчя під удари зливи, і вступив до розмови в тому ж стані мертвого різбллення, в якому він був і до цього часу.

— Так,—відповів він спокійним і зовсім нездивованим басом.— Я—Потап Марченко.

В цей момент в небі метнулась огнем блискавиця, і над Харковом розсипався черговой удар грому. Жінка від несподіванки здрігнула й, інстинктивно відкинувшись до сусіди, тихо скрикнула.

— Страшнувато?—тим же спокійним басом промовив мужчина.

— Я думаю.. Хіба не бачите, як лютує,— вона розгублено подивилася навкруги себе й сказала:—Але

почекайте, товариш! Чому ви й досі не поцікавились, з ким маєте задоволення розмовляти?

— А хіба я не знаю, з ким я маю задоволення розмовляти?

Справді? Він знає, з ким має задоволення розмовляти? Так такий не жартуючи він говорить це? Ну, тоді вона знову скине догори стрілки своїх тоненьких химерних брів і з таким здивованням подивиться на свого сусіду, що навіть спина його (а він же стоїть до неї спиною) почне якось реагувати на її розгубленість.

— Невже ви так добре запам'ятали мене, що навіть по голосу пізнаєте?

Запитання поставлено було прямо і досить голосно. Ale мужчина чомусь не відповідав. I не відповідав він, здалося, саме тому, що запитанням зачеплено було щось дуже лоскотливе, щось таке, що про нього можна говорити тільки по темних закутках.

— Чого ж ви мовчите? — дивлючись тим же здивованим поглядом, спитала жінка. — Ну, переконайтесь ж мене, що ви знаєте, хто я?

— Хто ви? — бас мабуть добродушно посміхнувся. — Ви — настирлива дівчина. Я бачу, що ви й досі не переробили себе.. Ну, нате вам, заспокойтесь: ви — Ліда Спиридонова.

— Саме це я й хотіла від вас почути. Я й справді — Ліда Спиридонова.. Та тільки чому ви не хочете до мене повернутись? Га?

— А тому не хочу повернутись, — цілком резонно відповів мужчина, — що ще хочу підставляти своє обличчя дощеві.

— Тільки цьому?.. Я задоволена!

Жінка змовкла. Мовчав і мужчина. Буря безумствуvala. Що далі, то більше темніло і вулиці остаточно закутало в скло дошового гурагану. Тоді, чи то в мужчині прокинувся середньовічний лицар і він за

всяку ціну вирішив здобути для своєї несподіваної дами хоч поганенький затишний закуток, чи то він і сам не міг далі терпіти,—як би там не було, він рішуче і з силою застукав у двері незнайомого йому помешкання.

Деякий час ніхто не відповідав. Але коли велетень знову розправив свої плечі і знову грюкнув кулаком у двері, в коридорі хтось поспішно засовав пантфлями й за якісь півхвилини вже чути було обережний кашель. Нарешті звякнув замок, і двері з шумом одлетіли в бік. Перед непроханими гостями стояв якийсь чоловічок і, одбігаючи невеличкими кроками в глибину коридору, наперекір сподіванням, гостинно посміхався милою усмішкою.

— Будь ласка!—ввічливо запрохував він, захищаючись халатом від оскаженілого вітру та раз-у-раз показуючи на незакутаний вихід.—Будь ласка! Не чекав сьогодні такого гостя. Пробачте... це ваша дружина?

— Ні, це не моя дружина!—обтрушуясь від дощу і нібито зовсім не дивуючись несподіваному запитанню, спокійно сказав той, що його Спиридонова назвала Марченком.

Гостинний господар зніяковів. Він щось тихо скрикнув, якось зовсім не доречі похитав головою й, зробивши легкий уклін дамі, промовив:

— Пробачте. Пробачте за помилку! Пробачте!

Чоловічок остаточно увійшов в ролю доброго приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла в бік.

Зате Марченко нарешті подивився на свого співбесідника уже трохи здивованими очима.

— Себто відкіля ж ви знаєте мене?—спитав він.

— Відкіля я вас знаю? — і собі здивувався господар.— Невже ви забули? Я—професор Ярута.

Тепер прийшла черга за високим мужчиною: він теж зніяковів. І зніяковів він саме тому, що ніяк не міг пригадати, де він бачив Яруту. Очевидно він так багато зустрічав професорів, що всі вони, на жаль, не могли залишитись у його в пам'яті.

— Пардон, професоре,—пробасив Марченко,—я... як би вам сказати...

— Будь ласка, будь ласка! Я розумію,—і мило простилаючи руку, Ярута рушив до дверей.

Ясно було, що професор має бажання поручкатись нарешті зі своїм гостем. Марченко сразу зрозумів це, але (мабуть за свою звичкою) спершу підніс праву руку догори, як це роблять пionери, і тільки потім, бачучи, що професор має рішучий намір стиснути йому долоню, зробив різкий рух уперед і попередливо підхопив тендітно-блі пальці свого співбесідника.

— Пардон, професоре... („Пардон“ він вимовляв без всякого французького акценту). Трапилось, знаєте...

Марченко многозначно підкреслив своє „знаєте“, щодо „професора“, то він це слово проковтнув. Видно було, поперше, що в Яруті він визнав позапартійного і, подруге, що перед професором стояв один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймні головним чином) на тих чи інших офіційних побаченнях. До „професора“ треба було додати або „пан“ або „товариш“, але ні того ні другого ніяк не можна було додати. „Пан професор“ треба було говорити з іронією (за даного, разу зовсім недоречною), „товариш професор“ теж не зривалося з язика: Марченко, очевидно, не знав, з яким професором має нагоду розмовляти, саме тому „професоре“ і вийшло у нього, як „псоре“, навіть, як „пс“. А в тім, як ми побачимо далі, наш велетень мав цілковиту рацію бути таким стриманим в зустрічі з Ярутою.

-- Будь ласка, будь ласка!—говорив професор і, увійшовши в свою, можливо звичайну, ролю кокетливої панянки, весь час присідав і крутів головою.

Був він тоненький, можна сказати, ніжний і якийсь запашний, як шкірка з абрикосу. В правому куточку уст ховалась йому приємна й надзвичайно улеслива усмішка, з-під простеньких окулярів виглядали його безперечно хитренькі очі. Але коли б, скажім, оголошено було конкурс на кращий зразок втіленої ввічливості, він напевне дістав би на ньому першу премію.

За те співбесідник його справляв враження людини трохи іншого покрою. Це був темний шатен зі спокійним лицем і такими ж спокійними темно-сірими очима. На перший погляд Марченкові можна було дати років за тридцять, але потім вияснялося, що це помилка, що це просто рання мудрість десь невловимо заплуталась в цьому обличчі й так пристарила його. Насправді Марченкові було років 26. Назвати його надто гречним не можна було, і не можна було хоч би тому, що його трохи мамуловаті рухи ніяк не в'язалися з поняттям про зразкову ввічливість. Але в той же час ніхто б не ризикнув назвати його й дикуном. Якась своєрідна культурність пройняла всю його велетенську фігуру.

Професор довго запрошуав Марченка й Спиридонову до себе й ніяк не міг погодитись, що „гости“ залюбки обійдуться й без його покоїв. Він довго не хотів навіть слухати заперечень. І тільки коли Марченко щось рішуче й трохи незадоволено буркнув, Ярута покинув сперечатися. Він нарешті зібрався був шкутильгати до себе, але; зібравшись, зітхнув.

— Ах, яка шкода,— зітхнув професор на прощання.— Яка шкода, що нема Катруськи: кого-кого, а вас, товаришу Марченко вона б (тут Ярута приємно посміхнувся) затягла до кімнати.

— Якої Катруськи? — вирвалося в остаточно здивованого Марченка.

— Та Катруськи ж Жукової! Хіба ви не знаєте, що вона живе в мене? — і професор знову приємно посміхнувся.

Несподіванка за несподіванкою налітали сьогодні на сіроокого велетня. День суцільною несподіванкою зустрічав його. Проте, хоч остання професорова інформація, можна сказати, приголомшила Марченка, але він уже стояв перед Ярутою в непримушений позі людини, що нічого нового не почула від свого співбесідника й тільки дивується, чому співбесідник так довго не залишає його.

— Я знаю, що Жукова живе у вас, — сказав Марченко й не зовсім ввічливо повернувся задом до настирливого професора.

Тепер Яруті вже рішуче нічого іншого не залишалося, як негайно ж покинути своїх „гостей“. Він так і зробив: за мить його не було в коридорі.

Спиридонова мабуть давно чекала цього моменту, і тому, як тільки за професором зачинилися двері, вона, скинувши до гори стрілки своїх химерних точеньких брів, сказала:

— Так, значить, ви, товаришу, пам'ятайте мене?... Ну, і що ж ви пам'ятаєте?

— А те пам'ятаю, що й ви пам'ятаєте, — різко кинув Марченко. — Покиньте, Спиридонова, розігрувати фарса!

Зустріч з настирливим професором, настирливість Спиридонової, нарешті розмова про покищо невідому читачеві Катрю Жукову таки вивели з рівноваги нашого героя, і він не міг інакше відповісти жінці, як відповів. А в тім, відсутність рівноваги захопила його на одну мить: Марченко вже знову встиг прибрести себе до рук.

— Доречі: чому це вас так довго не видно було? — спитав він, трохи помовчавши.

— Ви навіть і це примітили? Виходить, що вам не на всіх така погана пам'ять, як на професора?... Я, бачите, була на Сабурці... Нервова система, знаєте, підкачала.

— Ага! — зовсім спокійно кинув мужчина, наче й справді справа йшла не про дім божевільних, а про якесь закордонне турне.—Це добре... Ну, і що ж, покращало?

Спиридонова не відповідала. Ніби згадуючи щось надзвичайно важливe, вона мовчки дивилася в землю й нервово ламала собі пальці. Тільки багато пізніш вона скинула очі на свого співбесідника й, якось прибито посміхнувшись, промовила:

— Так! Краще! Дякую! Ви навіть не припускаєте, товариш! Дякую!

Вона зробила декілька кроків в глибину коридору і, одвернувшись од Марченка, стала розправляти на своїх плечах блузку. І видно було, що вона вже не має жодного бажання продовжувати бесіду.

Злива не вгавала. Вітер скаженів, і так рвав покрівлю, що вона ввесь час верещала жалібним вереском. І хоч грім потроху віддалявся і блискавиці вже не так різали вікно, але гроза, розірвавши над Харковом величезним потопом, не мала охоти хутко проскочити далі й залишити город. Про вулицю, таким чином, поки що й думати не приходилося. І двоє людей, випадково занесених стихією до професорового коридору, очевидно, не тому так скupo перекидались словами, що боялись не скінчити цікавої розмови—якісь інші причини стримували їх від балачок.

— Я бачу, що вам зімно, товаришко? — і щось пошукавши в кишенях свого піджака, Марченко скинув його з плечей.—Застужуватись не треба. Прошу!

— Дякую! — рішуче відмовилася Спиридонова.— Я не змерзла. І... не застужусь: тепер же весна.

— Як хочете. Воля ваша. Мое діло запропонувати.

Марченко сдійшов убік і став ретельно викручувати воду з рукавів свого верхнього одягу. Зрідка він скидав очі на Спиридонову, але в очах його було стільки байдужності й спокою, що важко було доміркуватися, як треба розцінювати ці погляди. Можливо він думав про Спиридонову, можливо про зустріч з професором, можливо про покищо таємничу Катрю Жукову. Потім Марченко підійшов до того вікна, що освітлювало коридорним світлом хазяйську кімнату й, спервшись на стіну, став безцеремонно, хоч нібито й без всякого інтересу, розглядати професорові покої.

І так мовчки вони простояли в коридорі мало не з півгодини, себто до того часу, аж поки стих грім і злива покинула бушувати за вікном. Нарешті Марченко зробив рух уперед з бажанням вийти на вулицю.

— Почекайте товаришу,—скинулась Спиридонова.— Як же це так? Ви самі йдете?

. Жінка так пильно й з такою тривогою дивилась на мужчину, ніби й справді його відповідь вирішала питання її життя й смерти.

— А з ким же я піду?—сказав Марченко.

— Хіба ні з ким?

— Ви, очевидно, на себе натякаєте?. Можу й з вами!

Спиридонова зиркнула на коридорне вікно й, нікого не уздрівши в ньому, на мить затримала руку мужчини й, затримавши, погладила її.

— Ви обіцяєте зараз зайти до мене?—сказала вона.— Обіцяєте?

Марченко похитав головою, наче й справді перед ним стояла не доросла жінка, а маленька дівчинка.

— Ах, яка ви невгамовна!—промовив він.—І коли вже ви нарешті виправитеся? Га?.. А втім, де ви зараз живете? Там же?

Він „там же“ підкреслив так, наче жінка в якомусь, сенсі жила раніш в зовсім безнадійному місці.

— Там же,—хутко проказала вона й з запитанням подивилась на нього.—Так як же, зайдете?

— Добре!—сказав Марченко.—Ходімте!

Жінка взяла за рукав свого співбесідника, уважно провірила йому очі. Й раптом швидкими кроками кинулась до дверей. За мить вони були на вулиці.

2

Поставивши крапку, письменник з полегшенням зітхнув, запалив цигарку й став перечитувати свій перший розділ. Прочитав раз, прочитав вдруге. Раз прочитав з захопленням: особливо подобався йому ліричний початок. Зате остання читка принесла йому багато неприємностей. Поперше, його прикро вразили настовбурчені претенсійні „магістралі“ і всякі такі викрутаси з „Бродячими псами“, подруге він незадоволений був з „велетня“: чому це обов'язково нова людина (а з Марченка він і хотів робити саме нову людину),—чому це нова людина мусить ходити на котурнах? Не подобалась йому неприродна зустріч з Ярутою та й сам Ярута не подобався: мовляв, на віщо його робити професором? Дешевою здалася йому й інтрижка з „покищо невідомою читачеві“ Катрею Жуковою.

— А Ліда Спиридонова?—подумав письменник.—Що це таке? Хіба це опозиціонерка (та хоч би й та, що кається!)? Та це ж персонаж з бульварного роману!

Письменник остаточно губив голову й думав уже, наперекір авторитетній критиці, що він страшений бездара й що він ніколи не напише роману з сучасного бурхливого й надзвичайно цікавого життя. Як він напише роман, коли йому бракує вміння показати

людей свого часу, коли він обергається в колі таких фраз, що й на вуха не налаязить?

Покинувши стіл, письменник скинув штани, натягнув на себе ковдру й почав робити собі сон. Але заснути він довго не міг: боліла голова і від важких думок і від папіросного чаду: пишучи перший розділ, він спалив три пачки папірос, що обійшлося йому, доречі кажучі, 2 карб. 55 коп. (№ 2). Заснув нарешті письменник, коли вже підвелось сонечко й заснув у гнітючому настрої. Сон був тривожний і наподив фантастичний. Снилось йому, що він скінчив свій роман і що критики за цей роман назвали його геніяльним поетом. Отже, коли письменник розплющив очі, він, ноперше дуже шкодував, що сон не продовжився, а, подруге, відчув прилив нової енергії. Письменник сказав:

-- Я вчора даремно турбувався. Нічого подібного! Розділ перший—розділ прекрасний, треба, значить, роман продовжувати.

І сказавши так, письменник знову сів до столу й написав:

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вийшли вони з професорового коридору саме в той час, коли над городом пролітали останні пера розірваних хмар і коли бірюзове небо і післяобіденне сонце почали вже прориватись на брук і винувато посміхатись до публіки. Вулиці шуміли такими величезними потоками весняної води, що не можна було ні пройти, ні проїхати. По всіх кінцях дзюрчали ринви й пропускали останню воду з добре обмитих покрівель. Публіка, як і треба було чекати, стояла під навісами і безпорадно топталася на місці. І тільки коли трохи зйшла вода й коли домовласники почали виносити на тротуари дошки та робити з них імпровізовані мостики, город потроху зашумів.

Звичайно, і наші напівзагадкові герої дістали можливість рушити на тротуар теж дуже згодя. Вони ще довгий час стояли біля кватири професора Й, як і досі, скupo перекидались словами. Проте з їхньої розмови остаточно вияснилось, що поперше, обидва вони партійці і, подруге, що Спиридонова колишня опозиціонерка. Виявилось також, що Марченко раніш зустрічався з Спиридоновою тільки на кущових зборах партії і що там він декілька разів виступав проти неї й виступав, діречі, не без успіху. Мало того: і захворіла Спиридонова, як виявилось (при наймені зі слів тієї ж Спиридонової) саме після однієї такої зустрічі з Марченком на кущовому зібранні, де він її публічно назвав „контрреволюціонеркою“. Проте ж що вона так близько прийняла до серця його різкість, і навіть скоро після того (ци інформацію дала та ж таки Спиридонова) мусіла йти до Сабурової дачі, він, як вияснилось, нічого не знати до цього часу, бо в домашній обстановці він ніколи з нею не зустрічався, а поцікавитись йому й на думку не спадало.

-- Ну, і прекрасно! —тихо промовила Спиридонова,— вам і цікавитись не треба!

— Чому ж не треба? Я не такий вже мізантроп, як це вам здається!

Марченко винувато посміхнувся й навіть трохи ночервонів. Остання фраза вирвалась йому, очевидно, зовсім несподівано і у всякому разі проти його волі.

— Не треба, товаришу, —ще тихше сказала Спиридонова.— Це не ваша справа... А втім, про це ми іншим разом поговоримо. Тепер скажіть мені от що: ви знаєте, де я зараз працюю?

— Ну?

— Ви просто будете реготати... Йі богу!. От вгадайте?

Вона засміялась тихим, глибинним та неприємним сміхом і, переплигнувши через калюжу, раптом зупи-

нилась. Стрілки її химерних брів знову п'ялися їй в зачіску. Марченко здивовано подивився на неї й цілком щиро сказав:

— Де ви зараз працюєте—я не знаю... Але, на жаль, не знаю, й чому ви зараз засміялись.

— А це вас дуже цікавить?

— Як би вам сказати.. Не то щоб дуже... Просто рідко мені приходиться сам-на-сам зустрічатися з такими людьми...

— А чому вам прийшла така мисль? Чи може у мене таке вже чудне обличчя?

— Як би вам сказати,—Марченко незадоволено подивився на прохожих і на Спиридонову.—Чудненьке трохи!

— В чому ж ви це „чудненьке“ добачаєте?

— Як би вам сказати... Очі у вас, скажім, хоч і незрозумілі, але це все таки звичайні безцвітні очі. Ніс—рівний і... теж звичайний. Брови... От, мабуть, брови!

Він раптом ніяково посміхнувся. Видно було, що таких розмов йому й справді ще не приходило вести.

— Так де ж я зараз працюю?—кинула Спиридонова, і, здалося, що вона зовсім не слухала свого супутника і що в той час, коли він говорив, вона й справді, дивлючись в землю, про щось інше думала і що ставила вона йому запитання цілком механічно.

— Не знаю!—трохи незадоволено кинув той.

— Але може ви тоді знаєте де я раніш працювала?

— Знаю.

— Серйозно?... Ну, так чому ви не говорите?—з зовсім невиправданим гнівом кинула жінка.—Чому ж ви мовчите?

Мужчина здивовано подивився на свою супутницю й, нічого не промовивши, зробив різкий рух у сторону.

— Ви хочете мене залишити? — перелякано сказала Спиридонова й скопила Марченка за руку.—Не робіть

цього, товаришу! Благаю вас не робіть!.. А то .. їй богу закричу на всю вулицю...

В її очах було стільки рішучості й стільки упертості, що мужчина, зиркнувши на неї, вже не сумнівався: вона й справді може закричати на всю вулицю. І він—кремезна людина—відчув себе зараз перед нею таким безпорадним, що тільки приходилось постуپитись перед жіночими чудійствами.

— Ну, не хвилюйтесь, будь ласка!—сказав він.— Я й не думаю залишати вас.

— От і добре. Дякую, — промовила Спиридонова, враз заспокоюючись.—Дякую сердечно... А працюю я,—несподівано додала вона,—щоб ви знали, в канцелярії... Правда смішно?

— По-моєму нічого тут смішного нема,—похмуро заперечив Марченко.

— Хіба?.. А по-моєму... смішно... Ну, яка ж з мене канцеляристка? Ну, скажіть? Хіба я умію, скажім, писати якісь циркуляри? Ні! Хіба я умію, скажім, стукити на друкарській машинці? Ні! Нарешті хіба я у входящих та сходящих щось розумію? Буквально нічого! Так сижу собі й пишу, що мені підкажуть... Знаєте, як в дитинстві підказували нам, коли ми не хотіли вчити уроків... І ви думаете мені це легко? Га?

Спиридонова ще раз зупинилася. Зупинився й її супутник.

— Це ж жах!—раптом мало не скрикнула вона й скопилась руками за голову.—Це—жах! Це—білий жах!

— Ну, заспокойтесь! Заспокойтесь!—Марченко остаточно розгубився й безпорадно розвів руками.—Ій-богу, не знаю, що мені й робити з вами.

— Що вам зі мною робити?.. Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу... От скажіть мен~~е~~ я—маленька?.. ну, чого ж ви мовчите? Я—маленька?

— Ну, ладно, маленька.

— Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і вкиньте мене в Лопань... Добре? І побачите ви тоді, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуть... І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Останні слова вона майже прошепотіла. Вона подивилась на свого супутника очима повними страждання й стрілки її химерних брів на цей раз не розлетілися до зачіски. Її безцвітні очі якось миттю погасли. Промовила вона свою останню фразу з великим почуттям, але в тоні її голоса прозвучало тільки одне: мовляв, туди їй і дорога, Ліді Спиридоновій!

— Що значить не буде Ліди Спиридонової?—сказала вона.—Що значить ніколи, ніколи не буде Ліди Спиридонової?... Про це я вас, товаришу, поінформую колись, а зараз—ходімо!

Вона взяла його під руку і вони пішли. І чи то Марченко не вмів як слід ходити, чи то вона не находила в собі енергії й бажання міцно притиснувшись до нього—у всякому разі вони йшли—„під руку“ приблизно так, як іде сліпий з проводирем. Спиридонова мовчала.

Над городом уже стояло чисте небо і сонце розкидало свої теплі проміння. Післядошове повітря пахло тим ледве вловимим і надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням якогось нового, досі невідомого життя. Всюди шелестів симпатичний міський гомін і всюди, під ногами веселих галакучих пішоходів тротуари фаркали бризками дощової води. І не тільки асфальт, але й звичайний сірий булижник почали бліскати й переливатися в срібних ромбиках відзеркаленого сонця. На темно синій грозовій полосі підвелася, як і завжди прекрасна, райдуга й закоронувавши город, урочисто повисла в прозорому етері. Уже бігли автобуси, дзвеніли трамваї й між ними метушилися візники.

Спиридонова, що деякий час йшла в задумі й мовчи
дивилася в землю, раптом сказала:

— Ну, от— і пройшов потоп! І пройшла злива. Все
змило! Рішуче все! І нема бруду. Правда? І хоч трохи
зимно (вона здригнула, бо її одіж й справді ще не зо-
всім підсох) але зате якось легко стало дихати.
Правда?

І боючись, що супутник не зовсім зрозуміє її, вона
тут же поспішила додати:

— Я, звичайно,—сказала вона,—говорю не про цю
сьогоднішню зливу, що допомогла нам зустрітися—я
говорю про інший потоп... Ви вже... збагнули?

— На жаль, мабуть, не зовсім,—сказав Марченко.

Спиридонова засміялась. Вона засміялась тим же не-
приємним сміхом.

— Як же так не зовсім? Ну?..—вона вмить схопила
його за руку й прошепотіла:—Ах, ви, Потопчику! Вас
не Потап, а Потоп треба було б назвати. Правда?

Мужчина здивовано подивився на Спиридонову й,
промовив:

— Яка ви чудна дівчина... Йй-богу!

— От бачите!—підхопила Спиридонова.—І ви кажете,
що я чудна. І всі кажуть. А я от думаю, що це просто
непорозуміння. І я вам, коли хочете, доведу... Ну, от,
скажімо, так: ви знаєте, що вас чекає в моїй кватирі?..
Саме в тій, куди я вас зараз веду? Не знаєте?...

— Не знаю!

— Уявіть собі,—усміхнулась Спиридонова, — я теж
не знаю. Веду... і не знаю... А втім, досить!

Вона сказала це останнє таким тоном, що Марченко
вже не наважився розпочинати нову розмову й тому
дальшу путь вони продовжували мовчи.

З вулиці Карла Лібкнехта вони нарешті звернули її
пішли по глухих нагірних завулках. На півдорозі до
квартири Спиридонової їх наздогнав мужчина з важкою
текою в руці. Власне назвати цього нашого нового

героя мужчиною якось важко було: він скоріш подібний був на опатране курча, але у всякому разі скоро вияснилось, що це ніхто інший, як „відомий харківський опозиціонер“ (так принаймні автор про нього не раз чув) — Коля Хруш. Держав він голову на лівому плечі і чи то весь час чомусь дивувався, чи то весь час збирався комусь розповісти щось надзвичайно секретне.

— Драстуйте! — сказав він, рівняючись з Марченком (між іншим „драстуйте“ він вимовив, як „драсті“).

— От і Коля, — зрадівши кинула Спиридонова. — Це — доречі: ти мені, Коля, дуже потрібний.

Товарищ Хруш враз почервонів, наче потреба, яку відчувала Спиридонова, носила надзвичайно інтимний характер.

— Я знаю, Лідусю, — поспішно сказав він. — Ти, будь ласка, не турбуйся. — Я знаю!

Між Спиридоновою й новою людиною зав'язалась розмова, і тому Марченко поцікавився:

— Може я вам перешкоджаю?

— Боже борони! — поспішно заперечила Спиридонова. — Ви мене мусите обов'язково провести до дому. Я вас дуже прошу, товариш!

Вона і на цей раз подивилась на нього повним тривоги поглядом, він і на цей раз піддався її проханню. І, можливо, вони б решту путі пройшли мовчки, коли б не Коля Хруш.

Товарищ Хруш, що йшов до цього часу спокійно, раптом ні з того ні з сього зауртався й, озирнувшись назад, тихо й таємниче промовив:

— Ви, безперечно, знаєте про останню секретну постанову політбюра?

— Себто про яку це секретну постанову? — незадоволено буркнув Марченко.

— Ну, та про ту ж, що... — і товариш Хруш потягнувся до вуха свого однопартійця.

— Покиньте, будь ласка, свої секрети,—ухиляючись, рішуче пробасив Марченко.—Яка там постанова?

Товариш Хруш розгублено подивився навколо себе, красномовно кивнув пальцем вбік Спиридонової (мовляв, вона про це не мусить знати) й знову, притримуючи свого співбесідника, став навшпиньки. Але Марченко й на цей раз рішуче ухилився.

— Я вам кажу, покиньте ви свої секрети!—уперто сказав він.—Яка там постанова?

Товариш Хруш здивовано подивився на „дивака“ (так принаймні він подумав про свого співбесідника) й безпорадно розвів руками.

— Я голосно говорити не можу!—сказав він.—Постанова дуже секретна.

— Ну, тоді й не треба,—добродушно посміхнувся Марченко.—Тоді й не говоріть.

Спиридонова раптом зареготала й, зупинившись, схопила Хруща за теку.

— Ах, ти, Колю, мій Колю,—козлітоном заспівала вона,—нешансенський Колю! Ходиш ти, Колю, по городу й шукаєш вчорашнього дня... І ніяк ти його не найдеш, Колю!

Хруш зупинився. Він шукає вчорашнього дня? Ну; це вже занадто! Це вже нетактовно... і навіть образливо. І головним чином мабуть тому образливо, що заспівала саме Спиридонова. Товариш Хруш подивився на свою товаришку поглядом „і ти Брут?“ і, подивившись, промовив тихо:

— Ти, Лідусю, мабуть, хочеш поглувати з мене? Ну, і глузуй, господь с тобою: я вже звик до цього!

— Ні, Колю,—сказала Спиридонова, замислившись,— я й не думаю глувати з тебе. То тобі просто здалося так.

То йому „здалося так?“ Ну, тоді товариш Хруш заспокоїться. І Коля вже заспокоївся. І заспокоївшись, він уже знову таємниче поглядав на свою теку.

Нарешті, як і треба було чекати, він перелякано озирнувся, взяв за руку Марченка й ледве чутно промовив:

— Невже вам невідомо, хто тепер у нас буде за голову раднаркому? — ледве чутно промовив він.

— Себто це питання безпосередньо зв'язано з секретною постановою полігбюра? — Марченко добродушно посміхнувся й, батьківським жестом положивши свою руку на плече товариша, додав: — Так я вас зрозумів?

Товариш Хруш єнергійно замахав руками.

— Не! — тихо скрикнувши, заперечив він. — Це до секретної постанови немає ніякого відношення:

— Ну, так хто ж? — спитав Марченко і, відхиливши від себе товариша Хруща, додав: — І, будь ласочка, не лізте до мого вуха: я не глухий. Говоріть голосно.

— Ні, я так не можу! — безпорадно розвів руками товариш Хруш, і видно було, що він і справді „не може так“.

Спиридонова знову зареготала своїм глибинним неприємним сміхом:

— Ну, скажи мені, Колю: від кого ти ховаєш свої „секрети“? Від мене? Чому ти не говориш голосно? Ти ж мене в цій справі уже разів з двадцять інформував!

— Я тебе інформував? — тихо скрикнув товариш Хруш. — Відкіля ти взяла, Лідусю?

— Так. Ти мене інформував. І навіть давно вже інформував. І навіть (Спиридонова скопилась руками за голову) здається мені, що ти мене кожної хвилини якось інформуєш.

— І це ти як?.. Серйозно говориш чи... жартуючи?

— Ах, боже мій, боже мій! Яка в тебе погана пам'ять, Колю... Ну, от слухай, що ти мені говорив...

І Спиридонова почала було розповідати, що їй говорив товариш Хруш, але останній враз зблід й замахав руками.

— Шал! — тихо скрикнув він. — Я тобі не дозволю виголошувати на вулиці партійних тайн. Чуєш, Лідусю... не дозволю!

— Ну, от уже й на вулиці,—сказала Спиридонова.— Як же це на вулиці? Яка ж це вулиця, Колю?

Яка це вулиця? Вона не розуміє? Ах, яка вона недогадлива! Товариш Хрушч вже зовсім кладе голову на плече й непомітно киває їй пальцем... тепер уже на Марченка: мовляв, при ньому цього ніяк не можна говорити!

— Так, Лідусю, не можна! — ще раз підкреслив він. — Ну, ти сама знаєш...

Що „знала” Спиридонова, залишилось невідомим. Але у всякому разі вона на цей раз рішуче змовкла.

Марченко теж нічого не говорив: він тільки зрідка позирав на товариша Хруща і в його погляді було стільки добродушної іронії, ніби він дивився не на дорослого Колю, а на Колю страшенно маленького, що, скажім, з цілком серйозною миною розігрує якусь роль, яка йому зовсім не під силу й яка його робить надзвичайно комічним.

— Де ви працюєте? — мило посміхаючись, запитав він Хруща.

— Як де? — із зовсім невиправданою похапливістю промовив той. — Хіба ви не знаєте?

Марченко (за прикладом Хруща) безпорадно розвів руками й з неприхованним бажанням попрохати про-бачення сказав:

— Й-богу, не знаю.

— Ну, от!—з великою образою промовив товарищ Хрущ.—Та там же, звичайно! В архіві.

— Шо ж ви там робите?

-- Як що?—чомусь півником настовбурчився Коля.—
Що за „вопрос“?

— Я питую яку ви там посаду посідаєте?

— Коля там,— сказала Спиридонова,—за архівдиякона, архівмандрила і архівпастиря—одночасно.

— Ти, будь ласка, не плутай, Лідусю! Я в таких питаннях... не люблю жартів!—Товариш Хруш зробив надзвичайно серйозне обличчя й кинув до Марченка:— Я посідаю посаду архіваріоса.

— Цілком правильно, Колю,—не менш серйозно промовила Спиридонова.— Це ти так думаєш... і я. А от інші гадають, що ти й справді за архіваріоса, та зовсім в іншому місці. Ти знаєш саме в якому? Не знаєш? Та невже... ти не знаєш?...

Товариш Хруш зупинився. Він раз-у-раз блимав своїми змутнілими очима й видно було, що він ніяк не може втімити, в чому річ. І ніби чекаючи відповіді від третьої особи, він здивовано дивився на товариша Марченка.

— І я не знаю!—коротко відповів той його поглядові й, переступивши калюжу, сказав.—Все таки ви, Спиридонова, химерна дівчина. Їй-богу!

— Дякую за комплімент!—не повертаючи голови, кинула жінка.—Тільки от що я думаю,—несподівано перекинулась вона на іншу тему.—Я думаю так: щоб вийшло з того, як би Колю (тут товариш Хруш здрігнув) взяти, скажім, з ахріву й посадити біжче до життя. Щоб з того вийшло? Як ви гадаєте?

— Хто його знає... У всякому разі,—Марченко повернувся до товариша Хруща й зробив йому легенький уклін,—у всякому разі... це видніше самому Колі.

— Мені нічого не видно!—мало не гістерічним голосом скрикнув товариш Хруш.—Ви, будь ласка, не чіпайте мене. І... взагалі я прошу...

Він не скінчив і рушив кудись у бік. Він так енергійно рушив, що навіть бризки полетіли з-під його коротеньких ніг.

Але далеко він не забіг.

— Куди ж ти, Колю? — покликала його Спиридона. — Ти ж мені потрібний.

Почувши голос своєї товаришки, товариш Хруш зупинився.

— Я тобі потрібний?... Коли так, тоді я піду з тобою! — миттю погодився він.

Товариш Хруш порівнявся з Марченком і навіть вже не видно було, що він допіру з такою образою кидався кудись від жінки.

За якіс кілька хвилин вони пішли до квартири Спиридонової.

3

Письменник знову з полегшенням зіхнув: він скінчив і розділ другий. Весь стіл був засипаний попілом з цигарок (сьогодні він спалив три з половиною пачки, 2-го №, що, до речі обійшлося йому, рівно 2 карбованці 97½ копійок). Проте попіл його не тривожив. Проглянувши другий розділ письменник був страшенно задоволений. Подобалось йому й „бірюзове небо“ й „післяобіденне сонце“, подобався „глибинний неприємний сміх“ Ліди Спиридонової. Особливо йому сподобалось те місце, де Ліда пропонує Марченкові вкинути її в Лопань.

— Як це вона симпатично сказала, — думав письменник. — Я маленька? Ну чого ж ви мовчите? Я маленька? Так от, беріть мене маленьку і т. д. Страшенно симпатично!

Захоплювався письменник і з „ледве довимого запаху“, що „асоціюється з народженням нового невідомого життя.“ Подобався йому й товариш Хруш, себто в тому сенсі подобався, що краще його й подати не можна. Письменник вже малював фантастичні палаці: то він уявляв себе чистим, як слюза (в сенсі боргів, себто без боргів), то думав про гучну славу, яку йому несе його роман, то з великим задоволенням

констатував, що він нарешті робиться корисною людиною й що він має цілковиту рацію і право входити до пролетарської літературної організації.

Письменник випив шклянку міцного чаю й вдруге почав перечитувати свій другий розділ.

— О, жах! — раптом скрикнув не своїм голосом письменник. — Що я написав? Та це ж найсправжнісенька халтура.

І він став підкреслювати ті місця, що його особливо неприємно вразили. От його замітки на бережках:

1. Спиридонова раптом попала на Сабурку з тої причини, що її Марченко назвав контрреволюціонеркою. Припустімо. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця!! Глупота! Білимі нитками шито. Автор з цим типом не справляється (з типом так би мовити, „каючоїся дворянки“). Білимі нитками шито! Глупота!

2. Марченко винувато посміхаючись та „червоніючи“ говорить, що він не мізантроп. Припустім. Але яка ж це нова людина? Хіба новій людині фрази вириваються „проти його волі“? Нісенітниця! Глупота! Це не нова людина, а якесь сюсюкало.

3. Боже мій! Скільки розмов! Нарешті, де ж художні місточки, що зв'язують ці розмови одну з другою? Спиридонова раз-у-раз сміється „глибинним неприємним сміхом“, а її „супутник“ то „кидає“ без перерви, то говорить нудно: „сказав“. Відчувається цілковита творча імпотенція.

4. Нарешті, що це таке: „вона поливилась очима повними страждання?“ Себто автор симпатизує Спиридоновій? Тій, що, нічого не вміючи робити, збирається топитися в Лопані? Ну, і чорт з нею — хай топиться. Не автор а суцільний тобі... потапчик... чи то пак потопчик сентиментальної й до того ж шкідливої води.

5. Колю Хруща полано занадто карикатурно. Прощаю. Але не можу простити такої мішанини психоло-

гізму з сатирою. Коля мусить виступати в другій опері. Словом, ще раз білими нитками шито. Бездари!!!

Письменник ще довго писав на бережках. На бережки він потратив багато більше атраменту, як на розділ! Письменник критикував себе до смертельної втоми. За столом він і заснув.

Що снилося письменникові—невідомо. Але й на слідуючий день він (в сенсі пописати) не дав собі спокою. Ще раз перечитавши перший і другий розділи, письменник демонстративно поляпав себе по заду, засвистів якийсь бравурний марш й, скінчивши архібадьору арію, промовив:

— Це нічого. Це буквально нічого не доводить. Навпаки: тільки бездари до себе безкритично ставляться. Я бачу свої хиби—значить, я росту! Словом, вперед, до переможного кінця!

І сказавши так, письменник знову сів до столу. Письменник написав:

РОЗДІЛ ТРЕТИЙ

Сиридонова жила в глухому закуткові однієї з старих харківських вулиць в одноповерховому будинкові на кілька кімнат. Будинок стояв якось самотньо від інших будівель і одразу ж звертав на себе увагу: поперше, на фронтоні йому архітектор поставив якихось янголяток, що збиралися летіти кудись, по-друге, осідав він в симпатичному двориші, що в ньому розкинуто було де-кілька клумб. До революції будинок цей належав якомусь поміщикові. Потім поміщик емігрував за кордон, і в будинкові осіла інтелігентська комуна (він так довгий час і називався: „будинок комуни“). Але от і інтелігентська комуна розпалась, і став будинок просто собі қомхозівським будинком. Правда, декілька колишніх мешканців

з „комуни“ залишились тут, правда, він і за того часу, що про нього йде мова, кипів якимсь своєрідним життям, але вже тепер він ніяк не виділявся серед багатьох одноповерхових будинків: це вже був звичайний собі будинок із глухого закутку.

На Спиридонову, очевидно, війнуло запахом молодих клюмб і вона, підходячи до дверей, сказала:

— Правда не погано пахне?.. Я до вас, товаришу Потапе! вона в перший раз назвала Марченка Потапом.

— Не погано,—відповів Марченко й тут же висловив свою другу думку.—Але запах якийсь чи то того-річний, чи то... як би вам сказати...

— Ви це добре підмітили,—гаряче підхопила Спиридонова й поінформувала.—Це, знаєте, запах з могилок... Тут багато чебрецю.

Вони вже були в галереї. Товариш Хруш, як тільки опинився в коридорі, одразу зник в якісь із кімнат, і назустріч Марченкові й Спиридоновій вже йшла нова особа. Нова особа йшла поволі, роблено із безперечними хижакськими намірами. Це була добре відома Поталові товаришка Люся—досить таки симпатична брюнетка з прищуленими очима. Порівнявшись з товаришом Марченком, вона кинула на нього зневажливий погляд і сказала:

— Ну-с, мільйонок! Цікаво вас послухати тут! Не там, а тут!

Вона зробила дуже енергійні наголоси на цих таємничих „тут“ і „там“, але вони Марченка мабуть зовсім не зворушили й він спокійно пробасив:

— Краще ви мене слухайте „там“!

— Ага!—скрикнула товаришка Люся.—Здрейфили?!
Тут ви не маєте апарату? Ну, говоріть—не маєте?—вона ще раз зневажливо подивилась на Потапа й кинула:—Апаратчик!!

Вона кинула це останнє слово з безперечним бажанням сильно образити свого співбесідника, але Мар-

ченко (будемо говорити правду) навіть оком не моргнув.

— Що й говорити,—спокійно сказав він.—Апарат— велика річ. Апаратом та ще й з розумом все можна зробити.

Це вже був одвертий цинізм, і він не міг не обурити товаришку Люсю. Вона зірвалась зі спокійного тону.

— Ви ще глузувати збираєтесь?—гістерично закричала вона.—Ах, який ви нахаба! Я, ій-богу, не уявляла, що ви такий нахаба!

Товаришка Люся від несподіванки навіть сіла на стілець. І сівши, вона тут же вирішила рішуче „приперти до стіни“ свого супротивника. Однак далі спречатися ій, на жаль, не дала Спиридонова, що в цей момент встигла вже збігати до своєї кімнати. Спиридонова взяла товаришку Люсю за руку й сказала:

— Я зовсім не для того запрохала сюди товариша Потапа. Про це ти поговориш з ним на якомусь зібранні.

— Там?—вказуючи пальцем в якусь стіну, прищупила око товаришка Люся.—Там я знаю, як він буде говорити. Хай він поговоре тут!!!

— А я все таки прошу покинути дискусію,—скинувши до зачіски стрілки своїх тоненьких брів, підвищила голос Спиридонова:—Я товариша Потапа зовсім не для цього запрохала сюди.

Треба було чекати невеликого скандалу. Вже з різних кімнат почали виглядати якісь зацікавлені обличчя. Вже хтось і десь голосно й викликаюче зареготовав, але товаришка Люся раптом загубила вигляд хижака й зовсім іншим тоном промовила:

— Заспокойся, Лідусю! Я вже мовчу. Я в собі маю досить такту і... хай він іде.—Вона з призирством подивилась на свого супротивника й, роблячи галантний жест, додала:—Йдіть! Прошу!

Марченко зробив товарищі Ліосі легкий, трохи іронічний уклін і пішов за Спиридоновою.

— Ну, от і моя кімната! — сказала Спиридонова, відчиняючи двері. — Прошу!

Кімната була така ж мініатюрна, як і сама її господарка. Назвати її шикарною ніхто б, очевидно, не ризикнув. На долівці валились якісь огризки, на столі поруч з фляконом одекольону, стояв примус і пляшка з нафтою. Відно було, що господарка цієї кімнати не тільки давно вже живе холостяцьким життям, але й не може похвалитись великою охайністю. Вікно виходило в кам'яну стіну, так що світла тут було дуже мало. Можливо тому й пахло вогкістю. Але й видно було, що не зовсім охайна господарка дуже охайно поводилася зі своєю головою (тут, доречі, письменник зробив на бережках великий знак запитання): всюди — на долівці, на столах і на канапі, — всюди валились книжки, книжечки й величезні монографії.

— І от ви, значить у мене! — сказала Спиридонова сідаючи біля Потапа. — І якось, знаєте, вийшло це зовсім випадково... Ну, скажіть мені: ви думали сьогодні бути в мене? Очевидно, ні! Все в житті якось смішно виходить. Не тому, що, як сказав би якийсь провінціял, на кожному кроці порушується принцип каузальності. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися, — ці причини проходять перед нами сховано й ми тільки потім знаходимо їх. А втім, я зовсім не збираюсь вам читати урока політрамоти. Я зараз... просто хочу дивитись на вас... Ви нічого не маєте проти?

— Будь ласка, — посміхнувся Марченко. — Дивіться. Спиридонова поправила собі зачіску й, положивши ноги на канапу, промовила:

— Так от скажіть мені: ви знайомі з працею доктора Кречмера?

— Ні!

— Як же це так? — щиро здивувалася Спиридонова.— А мені передавали, що ви психіятр? Ви вчилися в Петроградському університеті?

— Навіть близько біля нього не був!

— Ог тобі й раз! Де ж ви тоді вчилися?.. Себ то не те я вас хочу спитати. Ну, все одно: так де ж ви вчилися?

Видно було, що Спиридонова про щось інше думала, але Марченко цього не помічав і тому так відповів:

— Можна сказати ніде: дуже маленьку ми маємо, Спиридонова, освіту.

— Дуже маленьку? — чомусь зареготала жінка й, зареготавши, враз заговорила тихо й серйозно:—А я знаєте, училась дуже багато. Так багато, що вий не в'являєте. Я, товаришу Потапе, людина з вищою освітою. Ви розумієте?—і сказавши це, вона зробила здивовані очі.— От тобі й раз! чому ж ви не дивитесь на мене з відповідною повагою?

— Чи не думаете ви сьогодні зайнятись самобичуванням?—спокійно промовив Марченко.—Це не погана справа, коли її справді надійшов слушний час.

— От бачите,—зажурно сказала Спиридонівна,—ви вже її розгадали мене... Тепер я вже й не знаю, що мені говорити далі.

Вона відвелася з канапи й мовчки зупинилась біля вікна.

— Ви тільки говорили про якийсь труд доктора Кречмера?—прийшов ій на допомогу мужчина.

— От! От!—сказала Спиридонова й підбігла до Марченка.—Я, знаєте, от що хотіла вас спитати: ви бачили коли небудь обличчя шизофреніків? Ну, звичайно, бачили! Так от: чи не здається вам, що їя шизофренічка? Мене це страшено мучає... Ви знаєте, скільки мені років?

— Не знаю!

— Ви її не припускаєте мабуть. Мені, щоб ви знали, уже на тридцять п'ятий перевалило. Себто я, коли її не

на десяток, то у всякому разі, років на всім старіша за вас. Правда?.. Ну, і от. А тепер скажіть мені: вам подобається мое обличчя чи ні?

— Обличчя то мені ваше подобається,—посміхнувся Марченко.—Але от не подобаються ваші розмови, бо не добачаю я в них ніякого сенсу.

— Так таки й ніякого?—цілком широко здивувалася Спиридонова.—А чому ви не хочете припустити, що я... ну, як би вам сказати... ну, словом, я хочу закрутити з вами кохання? Зараз, до речі, весна солов'ї, запах, знаєте, такий надзвичайний, ну і т. д.

— Ви питаете—чому? Багато, бачите, перешкод до цього кохання. Перша перешкода: ви дуже мініятюрна, друга перешкода: я надто величенький. Але третя й найголовніша та, що, хто його знає, може я вже й жонатий?

— А хіба жонатим не можна кохати?

— Звичайно можна, і навіть рекомендується: ну, скажім, свою жінку!

— Гм!—кинула Спиридонова й замислилась.—Свою жінку... А хто ж ваша жінка?.. Себ то я не про це хочу спитати... Про що я думала вас спитати?.. От я й забула!

Спиридонова безпорадно розвела руками й, прямо та олверто зиркнувши на Марченка, засміялась тихим, ширим дитячим сміхом. І стільки в цім смікові було справжньої безпосередньої наївности, що Потап і тепер не міг не подивитись здивовано на жінку.

— Й-богу не розумію вас,—сказав він.—То ви говорите зі мною, як звичайна собі балакуча людина, то...

— То,— підхопила Спиридонова,—говорю, як психично-ненормальна? Так?.. Ну, і чого ж ви мовчите? Ну, і говоріть: так!.. Знаєте,—продовжувала вона.— Такі люди єсть в житті й ви не дивуйтесь. І, скажу я вам, страшеннна морока з ними: держати їх на волі ніяк не можна, але й на Сабурку їх теж не приймають. І доки живуть вони по своїх глухих закутках—з ними це можна миритися. Та...

Тут письменник не дописавши останньої фрази, яка йому давалася з таким страшеним трудом, що він навіть запарився,—тут письменник раптом чхнув, висякався в носову хустку й, положивши ручку, несподівано промовив:

— Фініта! Нарешті я зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман: його не треба писати! Я тепер розумію, чому люди моого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують. Я, так би мовити, попав пальцем в небо. Хруща нема, бо він надто нікчемний. Спирідоновна на Сабурці й її ніхто не бачить. Марченко не лікар, і тому він вийшов такий штучний. Треба нарешті взяти інший типаж, і саме той, що був би далекий від інтелігентщини й був би близький до творчого життя. Саме тут я й найду необхідні мені слова й образи. Саме тоді й вийде мій роман!

І сказавши це, письменник зібрав свої розділи (два скінчених і один розпочатий) і, заховавши їх подалі у шухлядку (для нащадків!!!), сів на поїзд і поїхав на Донбас. Письменник вирішив писати новий роман: без сумнівних професорів (Ярут мусів бути сумнівним професором), без гістерічок, без котурнових „нових“ людей. Письменник вирішив написати роман з живими людьми, себто з звичайними робітниками, з колективістами, з трудовою інтелігенцією, себто реалістичний роман, який би читали робітники, колективісти, трудова інтелігенція (себто всі ті, хто під проводом комуністичної партії творить нове життя) й до якого б з погордою ставились наші доморощені, скажім, Марселі Прусти.

Мораль: раніш як братися за роман, треба з'їсти з сучасними героями ще один пуд соли й не треба звертати уваги на те, чого ніхто не хоче помічати й має рацію.

З БЛЮКНОТУ КОРЕСПОНДЕНТА

1

ЛЮТИЙ 1930 РОКУ

... Комунар подивився на мене спокійними очима і, зробивши рукою відповідний жест, сказав:

— Он у тих будівлях наші спільні майстерні—столярня, чоботарня тощо, а далі—бачите великий будинок?—наш клуб. Землю свою ми розбили на шість полів. Шостипілля. Стайні теж, звичайно, спільні. Ну, і живемо.

— Словом,—продовжував я допитувати,—ви вже собі не мислите життя поза колективом?

— Чому там не мислимо,—цілком резонно відповів мені візник.—Мислити ми його мислимо, та тільки знову впрягатися в колишні злидні, звичайно не думаємо.

Він змовк. Мовчав і я. Добрі коні з усуспільненого господарства ще раз натрапили на запорошену снігами мерзлу землю і, натрапивши, рвонули сани! Праворуч стел блиснув зеленою.

— От годинка,—сказав я.—Коли не випадуть добре сніги, мабуть, загине озиме.

— Небезпека, безперечно, велика,—кинув комунар підбираючи віжки,—але за це, що праворуч, турбувається нічого. Бачите, яке буйне? Це витримає. Вершечки може й поодмерзають, але корінці залишаться цілі.

Я з вдячністю подивився на буйну зелену і, натягнувши на вуха капелюх (сухий, холодний вітер прямо таки безумствував), знову повернувся до колишньої розмови.

— А от я чув, товаришу,—сказав я, що по комунах з жінками біда: ніяк не вживутися одна з одною. Це правда?

— Скоріше брехня. Спершу і справді була біда з ними, але потім уласкались.

„Уласкались”—яке гарне слово! Я знаю, що це слово, можна зустріти, скажімо, в словникові Грінченка, але я думаю, що воно, це слово, виникло саме для комуни, для тієї ідеальної форми суспільного життя, що до неї рушили нечуваним походом мільйони людей нашої соціалістичної батьківщини „Уласкались”—яке гарне й надзвичайно тепле слово!

... Коні знову покинули бігти: сани сунулись по грудках чорної мерзлої землі. Я вискочив на дорогу і став відігрівати свої закляклі ноги. Ми вже в'їздили в степове селище — Веселе, в струнку вулицю чепурних, мало не ідилічних хаток.

І одразу ж в очі кинулись червоні прапорці: біля кожного двору полоскався в повітрі святковий стяг. Поцікавився, в чому справа. Вияснилося, що в цьому районі (Барвінківський район на Ізюмщині — район суцільної колективізації) розпочався культпохід, і Веселе чекає до себе гостей: лікарів, юристів, агітаторів, письменників тощо. Зупинилися біля збірні. Увійшли в низеньку кімнату. Портрети Леніна, Сталіна, плякати. Уповноважений сільради запевняє, що за два дні Веселе колективізується на всі 100 проц. В розмову втручається білий, як сніг дідок:

— Та як же йому не колективізуватись, коли навіть я, старий, пішов у комуну.

Я дивлюсь на людей, що оточили мене, і не можу не бачити, що більша частина з них безперечно спів-

чуває ділкові, але я зустрічаюсь і з недобрими поглядами. Що ці, з недобрими поглядами, думають? Я певний, що вони думають не стільки про своє майбутнє, скільки саме про одрізі і певний, що з ними прийдеся вести довгу й запеклу боротьбу. Це ж вони постачали людським матеріалом банди Савонова й Махна, це ж вони тероризують населення пострілами із за рогу. Я пригадав, що в цьому районі нещодавно вбили голову сільради, голову кооперації, полювали на бідноту і т. д.

— А скажіть товаришу,—вкрадливим голосом звертається до мене один із них, що з недобрим поглядом,—яку раду дасть власті десятипроцентникам?

„Десятипроцентниками“ в Барвінківському районі звуть тих селян, що виплачують 40 проц. всього податку: 10 проц. всієї маси.

— До десятипроцентників,—пояснюю я,—іноді попадали й середняки, отже з середняками ні влада, ні сільська громада нічого не будуть робити, вони самі собі дадуть раду, вступивши, скажімо, в колектив, але щодо десятипроцентників-куркулів, то з ними, звичайно, ніхто не буде церемонитися... А ви що, десятипроцентник?

— Та десятипроцентник! —зідхає дебелій дядько і тут же починає доводити мені тим же вкрадливим голосом, що його зовсім „занапрасно“ зачислили в цю категорію. Я дивлюсь на селян, але в іхніх очах я не бачу підтримки цієї людини. Раптом переді мною виростає фігура невеличкого чоловічка в подертій, латка на латці, свитині.

— Просю вас, не довіряйте йому, товаришу,—кричить ця фігурка тоненьким голоском і голоском та ої розпуки, наче його й справді ведуть на убій.—Бреше він, накажи мене бог, бреше!—Невеличкий чоловічок повертається до дебелого дядька й каже:—Де твоя совість, Матвію? Який же ти середняк, када в тебе

50 десятин землі було, і три пари волів, і чотири коняки, і...

— Чого присікався—визвірився степовик.—„Було”, „було”, а тепер...

— Тепер?—мало не заверещала фігурка.—Та накажи мене бог, товаришу.

— Заторочив про свого бога!—крикнув дядько і сплюнув.—Ти ж ікони з кутків повикидав?

— Повикидав!

— Церкву проголосував зачинити?

— Проголосував!

— А релігію, бач, і не забуваєш: знову про бога! Ех, ти, агітатор,—степовик подивився на мене й зідхнув.—Темнота, знаете, товаришу, страшная темнота!

Маленький чоловічок від несподіванки зніяковів і, враз віщухнувши, промовив винувато:

— Діствітельно. Діствітельно, помилився. Це ти, Матвію, правильно говориш. Діствітельно темнота отая цупко держить нас. Головою я, конешно, дійшов науки, а от язиком іноді й ляпнеш старорежимне.

І сказавши це, чоловічок зник у натовпі.

2

ЗУСТРІЧ З ТОВ. СКЛЯРОВИМ

... Їдемо глибоким і надзвичайно довгим я ом. Вітер не віщає. Визвіздило небо. Раптом візниця повернувся до мене й сказав:

— А попереду щось маячити!

Я подивився туди, куди вказував рукою комунар, але там нічого не бачив. „Чи не дебелий дядько Матвій зустрічає нас”,—подумав я і заложив руку в кишеню. Але припущення мое було безпідставне: маячила підвода, що на ній, як скоро вияснилося, їхали до Ново-Дмітровки—районний агітпроп Скляров, лікар і юрист. Це була підвода культпохідників, того куль-

походу, що я про нього вже згадував. Познайомились. Розговорились.

— За відповідними постановами,—сказав Скляров, коли ми перейшли до питання про колективізацію,— наш район мусить колективізуватися до першого травня, але фактично він колективізується до першого березня. Всі 14 сільрад,

В цьому Скляров певний, в цьому і я переконаюсь, поїздивши з ним по селах. Потім він бага о мені говорив про завдання культпоходу, а коли я за кілька днів прощався з ним, він дав мені виписку з такою назвою: „що матеріально зроблено для колгоспів під час культпоходу по Барвінківському району“. От ця виписка:

— Дитясла на сто кроватів постійні, лікарня одна, їdalня одна, лазня одна, пральні дві, стаціонарне кіно одно, радіоустановок десять та поправлено всі старі, бібліотек великих не менш як в 300 крб. кожна—четири, маленьких бібліотек не менш як по 25 крб. кожна—п'ятдесят, аптек п'ятдесят.

Крім того культпохідники розпочали продаж книжок, що їх за місяць район уявся розповсюдити серед селян не менш, як на 10.000 крб. До того ж лікарі оглядали й давали допомогу хорим, агрономи читали лекції, юрист і представник РСІ приймали скарги. Всюди демонструвалась кінокартина із життя зразкової комуни. Був „Червоний Хрест“...

До речі: в с. Богодарівка, після промови безвірника, виступила жінка й каже:

— От ви проти церкви... А скажить мені: чому ви самі носитесь із хрестом.

І вказала на прапор „Червоного Хреста“. Безвірник пояснив, що це „міжнародний знак“, але це жінку не задовольнило. Ще хтось і знову таки невдало пояснив. Її це, звичайно, не задовольнило.

Очевидно, „Червоному Хрестові“ треба видати спе-

ціяльну популярну брошуру на тему: „яка ріжниця між червоним хрестом і хрестом звичайним“.

— ... Ново-Дмитрівка! — сказав комунар-візниця коли ми наздогнали ще дві підводи і коли поперед нас метнулись огні.

— Але що це за ілюмінаційна метушня? — спістав я.

— Та то ж степовики сигналізують ліхтарями, переджають селян, що з'явилися підводи культипохідників.

Вдарила духова оркестра. Починалась урочиста зустріч, і я поспішив зліти з підводи й загубитись у великому натовпі.

... На другий день я таке читав в № „Червоної Зорі“, що його, № випустила „виїзна редакція“.

Лист свідомих до виїзної редакції.

„У нас у с. Н.-Дмитрівці є ініціативна група у складі п'яти осіб—організуємо комуну. Ми даємо редакції „Червоної Зорі“ і культипоходу урочисту обіцянку—колективізувати до післязавтра все село Н.-Дмитрівку, за винятком куркулів, на 100 відс. Ми присягаємо, що рішуче наступимо на глотку куркулів, щоб знали і відчували, кровожери, що в с. Н.-Дмитрівці влада пролетаріату. У нас записалося до комуни вже 23 двори. Але післязавтра будуть усі в комуні. Ми запевняємо в цьому комуністичну партію більшовиків України. Хай живе суцільна комуна на місці колишньої Ново-Дмитрівської сільради! — Григор'єв Кость, Бабич Кирило та інші“.

І дійсно:— „Біднота й середняцтво х. Н.-Дмитрівки ухвалили забрати майно 8 куркулів у комуну і вже забрали реманент та худобу“.— „Селяни с. Чабанівки розкуркулили 3 глиців. Майно передають до комуни“.— „Біднота Н.-Дмитрівки викликає на соцзмагання бідноту х. Боброви—колективізуватися до 10 людого на 100 відсот“.— „Все село прочистило засівмате-

ріял".— „У куркуля Нестеренка Г. знайшли сто метрів мануфактури" і т. д.

... — Мітинг пройшов добре,—сказав Скляров.— Тепер ходімо на урочисте засідання.

... Визвіздило небо. Мчався холодний степовий вітер...

3

ДРУЖИНА ПАВЛА ЄРМОЛАЄВИЧА РОМАНЕНКА

Ти мене колись запевняв, друже, що найконсервативніший елемент на селі це—жінка. Я з тобою ніколи не погоджувався. От і зараз зустрів кілька жінок, що їх ніколи не забуду.

Вбігає в хату без хустки і прямо до мене—жінка. Очі горять, розмахує руками і ніби зі мною сто літ знайома.

— Я ім говорю—„жива річка”, а вони мені—„нове життя”. Проголосували: вийшло по-їхньому. Ну, скажіть мені, товаришу, невже „жива річка” не краще за „нове життя”?

— Ви спершу поясніть мені, що то є „жива річка” і що то є „нове життя”?

— Та це ж я так хотіла назвати нашу комуну „Жива річка”.

— „Жива річка” і справді свіжіш звучить.

— От бачите!— і жінка з сумом подивилися навколо.—Хіба я не казала?.. Чи не можна, товаришу, якось змінити?

Я сказав, що змінити назву цілком залежить від загального зібрання комуни. Жінка зідхнула, але, зідхнувши, скоро заспокоїлась і затараторила. Вона дивиться на мене здивовано й питає: невже я не знаю Павла Єрмолаєвича Романенка? Не знаю? Це її чоловік. От він стойте! Вона з ним організувала комуну. Це перша комуна в їхньому селі.

Підходить Павло Єрмолаєвич—чорненький, невеличкого зросту чоловік. Він, очевидно, нічого не має проти

комуни, навіть мало того: він радий комуні. Але він з більшою охотою почав розповідати мені про Імперіялістичну війну і про те, як він дезертував з фронту. Коли він стихає, Романенкова знову насідає на мене.

— І дурна ж ота Пріська. Вона думає, що я відіб'ю в неї чоловіка. На чорта він мені здався? Що мені мало свого? А от червоний куток занехає. Їй богу занехає! Повірте мені! Вона ж зовсім не образована.

— Це ви про червоний куток у комуні?

— Та в комуні ж!

І далі, мій друже, вона малює такі картини майбутнього своєї комуни, що навіть не віриться, що перед тобою стоїть зовсім доросла 35-літня (приблизно) жінка. Я бачив її усуспільнене господарство: плохенька шкапина, плужок і зовсім не злий собака: ввесь час махав мені хвостом. Павло Єрмолаєвич і Романенкова мають двох дівчат, старшій років 12.

А втім, все це тебе не обходить, і тому дозволь тут же сказати, саме чому я згадую в своєму бльокноті цю жінку з степового краю.

Річ у тому, що в той час, коли Романенкова горіла пожаром неповторної революції,—саме в цей час в другій кімнаті „інтелігентні“ сестри (можливо милі, ласкаві жінки) демонстрували перед агітаторами жахливу некультурність і не менш жахливу відсталість. Одна, наприклад, коли її щось запитали про реконструкцію народного господарства,—вона, наприклад навіть не зуміла вимовити це слово: „реконструкція“. Правда, друга щось дуже упевнено говорила про Руссо, але й це не урятувало становища: мій подорожник, дуже мила і справді таки інтелігентна людина, одвів мене в куток і сказав з болем:

— Який маразм! З якими негідними засобами вона робить спробу приховати свою порожнечу! До неї ж личить цей Руссо так, як, приблизно, до корови сідло. Але і не в цьому річ: річ у тому, що вона, ця міська

*

„інтелігенція“ інакше себе й не уявляє, як пупом землі. Яке нахабство!

Мій подорожник вийняв нервовим рухом портсигар і запалив папіросу.

— Нахабство і справді не абияке! — підтвердив я і одійшов до столу.

Але не встиг я сісти на лаву, як до кімнати зайшов один із наших візників і сказав, що на дворі.. дощ.

От тобі й маєш: тільки но лютував бадьорий холодний вітер і раптом—дощ.

— Ви не дивуйтесь,—підходячи до мене, промовив Скляров.—Дощ зовсім не випадково саме сьогодні пішов: на завтра ж ми збираємося до „коровників“?

— До яких це „коровників“? — спитав я.

— А от за дві години побачите! — і товариш Скляров усміхнувся милою усмішкою.

І тоді я почув, що таке „коровники“ і узناх я, чому саме сьогодні пішов дощ! Почуєш, узнаєш і ти, друже, коли будеш читати четвертий уровик із мого блокноту. А покищо—до побачення.

... Увійшла дружина Павла Єрмолаєвича Романенка і сказала, звертаючись до мене:

— От вам, товаришу, наша адреса. Пришліть, пожалуста, для нашої комуни хоч невеличку бібліотеку. Пришлете? Ну, так тоді я вас нагодую добром узваром. Ходімте!

Ми вийшли на вулицю. Йшов дрібний, мало не осінній дощ. Дружина Павла Єрмолаєвича Романенка бадьоро ступала по калюжах і коли поверталася до мене, то в її очах я бачив той же надзвичайний блиск від пожару неповторної революції.

ТРЕТЬЕ ВІДДІЛЕННЯ КОМУНИ „ЧЕРВОНИЙ МАЯК“

... Степовий шарабан похитується на ресорах, коні, „як огоні“, розкуркуленого степовика енергійно висту-

кують копитами. Летить багно. Степова даль в тумані. Зрідка, коли налітає темна хмара, дощить.

Хоч я й іду до „коровників“, але про „коровників“ у цьому уривкові, так, на жаль, нічого й не занотую: по дорозі хутір, і не сказати про нього я ніяк не можу.

— А це що за хатки попереду маячать? — спитав я.

— Та це ж третє відділення нашої комуни — „Червоний Маяк“, — відповів мені, візник, хльоскаючи батіжком по спині норовистого правого жеребця „Майора“.

— Ну, так ви, будь ласка, зверніть на деякий час і туди.

За п'ятнадцять хвилин ми вже входили в перше дворище чотирьох осель. Великий пляц був порожній, коли я заступав повз призьби. І тільки підійшовши до одного із хлівів, я побачив у ньому діда.

— Драстуйте!.. Здоровенькі були діду!

— Га? Драстуйте!

— Хто тут у вас за керівника?

— За керівника, кажете? А хто його знає!

Скляров, що тут же був біля мене, трохи зніяковів: він допіру так гаряче рекомендував мені цю комуну — і раптом такий пасаж: невідомо навіть, хто керує відділенням.

— Що ви, діду, говорите! — з ледве помітним роздратованням в голосі кинув він. — Так без догляду й хазяйнуете?

— Чому там без догляду! Єсть там... — і дід махнув кудись рукою.

І саме в цей момент, відчинивши двері хати, на порозі зупинилася жінка. Скляров звернувся до неї. Вона підійшла до хліва й стала біля діда. Це була дуже мовчазна жінка, але це все таки не пошкодило узнати від неї, що саме вона й керує оселями. Порається біля печі на 11 чоловік (їх тут зараз нема, це столярі й плотники, вони зараз в першому відділенні, і тільки

обідати прийдуть сюди), — порається біля печі й керує цим селищем.

— Ви давно тут? — звернувся Скляров до господарки. — В комуні?

— Та з самого заснування колективу, — тихо посміхнулася та.

— А як же ваше прізвище?

Жінка сказала. І узнали ми, що це — дружина голови місцевої комуни. Скляров з задоволенням поінформував мене, що чоловік цієї жінки — відомий в районі активіст.

— Вас, мабуть, прислали сюди дати порядок цьому молодому відділенню?

Жінка ще раз тихо посміхнулася:

— Так.

Ми пішли оглядати хліви. В першому збилися вівці — до сотні. Пахло специфічним запахом.

— В цьому році підвезло нам, — сказала жінка, посміхаючись тією ж тихою усмішкою. — Що не вівця — то й пара. В оцьому місяці як раз заряніли.

Скляров зловив маленького кучерявика й ніжно гладив його своєю долонею. Потім ми, пішовши на другий бік дворища, оглядали реманент.

— А на снігу не лежали? — питає мій хазяйновитий чичероне. — В декого, кажуть, реманент на снігу і досі вилежується.

— Ні, у нас цього не було.

Заходимо в хату. Пахне хлібом і ще якимсь невідомим запахом. В хаті пристаркувата жінка й дівчина років 7. Тут же я узнаю, що цю оселю тижнів два тому обстрілювали куркулі.

— Ну, а тепер тихо, — сказала керівниця відділення. — Саме з того часу стало тихо, як ліквідували двох глитаїв, що ото поруч нас жили.

— Ну, комунарко, — звернувся я до маленької дівчинки. — Подобається в комуні?

— Ще б пак! Звичайно, подобається,—відповіла за дівчину підстаркувата жінка.—Молочко для дітей єсть, хлібець єсть, а як весна прийде, до ясел відправимо. Вони тепер у нас зовсім по-комунському живуть. Молоде покоління требує іншого порядку: навіть з однієї миски не хоче їсти—давай їм тарілочку.

В хату зайшов і дід. Скляров, очевидно, ніяк не хоче пробачити старому його несподівану виходку біля хлівів і тому він тут же вступає з ним в розмову. Із розмови виясняється, що, поперше, діда нещодавно прийняли до комуни, а подруге, виясняється, що старий—малосвідома людина і до того ж, мабуть, ніяк не може примиритися з тим становищем, що комуною керує не він, а така тихенька собі жінка.

— Але все таки скажіть; діду,—знову запитую я його.—Як ви дивитесь на комуну: краще вам жити тепер, ніж жили ви раніш, чи гірше?

— Та про мене що? Однаково!

Але далі виходить, що зовсім не однаково, далі дід з зідханням згадує той час, коли він мав корову й конячку. Ми, звичайно, цікавимось, коли ж це було і де поділися його корова й конячка. І чуємо від діда, що це давно було і що корову й конячку зайлі злидні. Словом, в особі діда ми розмовляли з типом того незаможника, який цілий вік мріяв зробитися хазяйчиком і якому тільки стареча неміч стали на перешкоді в його прагненні до підкуркульників.

— Зупинишся біля коней, подивишся на вівці і думаєш, що ти й справді хазяїн,—втішає себе старий і виймає із кишені люльку.

„Втішай, втішай“,—думаю я.—„Так втішає себе, можливо, не один дід, як ти, з третього відділення комуни „Червоний Маяк“. Але таких на радість, серед молодого покоління я вже, діду, не бачу. Саме серед робітничо-селянського“.

... Степовий шарабан знову похитується на ресорах...

ОЛЕКСАНДРІВСЬКІ „КОРОВНИКИ“

Дозвольте одразу ж почати з того, що ми—на кордоні з Артемівщиною. Від Олександрівки, як і від решти найближчих сіл, заводи (Краматорський, Костянтинівський, тощо), за кілька невеличких кілометрів. Отже, нічого нема дивного, що багато мешканців цих сіл працює на згаданих заводах. Ці мешканці—дуже цікавий тип робітника: за часів „середової“, себто громадянської війни, себто за тих часів, коли по заводах надзвичайно важко було працювати, ці робітники, заувівшись доброю коровкою і непоганим клаптиком землі, жили по селях і вичікували. Тепер во и, звичайно, знову працюють по заводах... не покидаючи, як і треба чекати, ні коровки, ні свого доброго клаптика землі. Прозивають їх тут „коровниками“, а з якої ласки—про це ви будете читати далі...

...Ляндшафт непривітливий. Чи то дощ забруднив це селище, чи може й справді люди тут якось інакше живуть—у всякому разі і будівлі, і вулиці,—все нагадує найглухіші закутки Слобожанщини. Це вже не Степ. Урочистості теж жодної: ні червоних прапорців, ні навіть .. хазяїв.

— Скажіть, будь ласка, де живе уповноважений?— запитуємо людину, що раптом виринула із воріт.

— А хто його знає! Оце дніми розвівся з жінкою, так хто його знає, де живе.

Ми рушили до школи і по дорозі натрапили на помешкання коопзерна. Увійшли. Поздоровкались. Сидять дві похмурі людини. Завкоопзерна і його секретар. Зав відповідає неохотно, хоч із розмови й виясняється, що Склярова він давно знає. Виясняється також, що зава допіру переобрали: раніш він був ще й уповноваженим сільради.

— А де ж уповноважений новий?

— А я почім знаю?

Скляров і тут показує себе хазяйновитою людиною; ретельно переглядає відчитні книжки, робить виписки, розпитує.

— Будь ласка,—подає він мені папку з папірцями.— За місяць райкоопзерно надіслало сюди до 70 папірців... По всіх виконано?—коротко кидає він в бік зава.

— Ні!—похмуро відповідає той і підкидує свої суворі характерні брови.

„Ну“, думаю я „дядя не з піддатливих. Не дивно, що Олександрівка досі не заснувала в себе жодного колективу“.

— Негайно розпорядіться, щоб люди зійшлися до школи,—командує Скляров.—Школа вже звільнилась?

— Школа то звільнилась, але людей зараз не зберемо.

— Чому?

— Тому, що всі по заводах і на кар'єрах. Хіба жінок?—з ледве помітною іронією додає зав.

— Тоді зберіть жінок... Та й не всі ж і по заводах та кар'єрах?

Завкоопзерна дає розпорядження. Але дає він це розпорядження так мило, що я ніяк не можу не пізнати в ньому одного з „коровників“ (потім я узяв, що завкоопзерна і справді нещодавно покинув завод).

І взагалі треба сказати, що Олександрівка дуже симпатичне селище. Нещодавно, скажім, в робітника-коровника витягли з-під пічки 20 пуд. схованої пшениці („Сукин син“, розповідають, „сховав в таке місце, що мало не попеклася. Пшениця, як ото ломом ковернули, посыпалась, а з нею й таргани, як сарана“...). Та ще й в якого робітника—матросом був! (втік, кажуть, до Севастополя, коли, ото, трапилась з ним така халепа). Дуже симпатичне селище ота

Олександрівка! Нещодавно працювала там в лікбезі вчителька Шарапова. І можна сказати, до того до-працювалась, що почала агітувати проти колективізації, попереду остаточно розваливши лікбез. Правда вона—вчителька із липових—тільки семирічку скінчила, правда, її вже звільнили, але правда й те...

А втім, про це ми скажемо далі, нагадавши до речі, що вищезгадане райкоопзерно не тільки затоплює папірцями села, але й ще пише їх так популярно, що талмудисти тільки руки потирають від задоволення!

...Ми вийшли на вулицю й попрямували до школи куди мусіли зібратися мешканці Олександрівки. Мжичило. Десять гавкали тисячолітні собаки. Небо було таке сіре, наче нарочито.

— Подумайте тільки,—сказав Скляров, звертаючись до мене.—На селі 70 відсотків „робітників“, і в тому ж таки селі нема навіть поганенької бібліотеки. А найгірші провокаційні чутки, коли хочете, саме теж відціля розповсюджуються. Де, як не тут найбільш говорять про те, що, мовляв, в комуні дітей від батьків відбирають, що, мовляв, в комуні одіялом на 20 сажень вкриваються 70 чоловіка... Жодного партійця нема!

— А із 37 звільнених від податку є хоч один робітник?

— Теж жодного!

— Ну, і чого ж тут чекати, коли публіка, мабуть без колективу не погано живе... Робили спробу одібрати в них землю?

— Тепер вони землю з охотою віддають: бачать, що пройшли вже іхні коровницькі часи. Тільки, бачите, без посівматеріалу.

— А з колективом як? Нема охотників.

— Єсть. Та лише із... відомих вам 37, серед яких жодного коровника.

Ми вже зійшли на ґанок школи. Нас зустріла літня вчителька. Від неї ми узнали, що вже більше, як два

тижні, тут, в Олександрівці, організовано комуну. Комуна на 25 чоловіка, із них навіть 3 „коровники“, Збоку уповноваженого, як і з боку всієї сільради ніякого керівництва.

— А скільки у вашій школі дітей? — запитую я.

— 47. Перша група. Школа почала функціонувати тільки в цьому році, — вчителька запропонувала мені єдину табуретку, що стояла в її невеличкій кімнаті й додала: — А втім, і з маленькою дітворою ми дещо зробили: збирали утильсировину, зібрали кілька ікон.

— Ну, а як у вас тут: багато релігійних?

— Я не сказала б. Коли не віддають хоч би тих же ікон, то в більшості тому, що не хочуть залишати куток порожнім. Говорять: „дайте нам портретів Леніна, тоді віддамо й ікони“.

До кімнати зайшов сторож і сказав:

— Щось погано збираються наші громадяни: лише двоє селян прийшло, та й то один із них п'яний.

За час своєї подорожі я не бачив на селі покищо жодного п'яного, і тому поспішив із кімнати.

6

БАЛАЧКИ З П'ЯНИМ. ОБІД. РОЗМОВА З ТВЕРЕ- ЗИМИ

...Я добре пам'ятаю далеке, старе село, що було за моєї юності. Пам'ятаю закурену, запльовану збірнорозправу, пам'ятаю специфічний запах столітніх міністерських циркулярів, пам'ятаю заляканіх урядниками хитреньких „мужичків“. Такого села я вже ніколи не побачу, і я, звичайно з цього дуже радий. Але не зовсім радісно дивитися на такого „мужичка“, як от оцей, що (як він сам висловлюється), зараз „під комбінацією“, тим паче не радісно, що таких „мужичків“ в Олександрівці, мабуть, не один.

— Так, гражданчик,—говорить „мужичок“, звертаючись до молодого селянина, що сидить на парті і все чомусь відвертається від мене.—Так, гражданчик, що й говорити, я—під комбінацією, але съотаки в комуну не піду, бо не хочу робити на симулантів.

— А хто ж хоче робити на симулантів?—заперечує посміхаючись молодий селянин.

— Ти не говори мені!—енергійно грозить рукою мужичок.—Придавить, скажім, Софійка дверима палець, а доктор ій... пожалуста на курорт. Ну, от тут то й смикни: хто буде робити на Софійку? Я? Я..
Звіняюсь!

— Ну, хай раз і придавить,—знову заперечує молодий селянин.—Але, невже ви, дядьку, гадаєте, що вона вік буде давити пальці?

„Мужичок“ робить надзвичайно хитре обличчя й, розгладивши правою рукою бороду, серйозно й небояйно кидає:

— Ех, молодий чоловіче, не говори мені цього! Ти знаєш з якого я року політикан?.. Ого!

До кляси зайшло ще двоє селян. У вікна кляси залишає сіре небо, але дощ вже вщух, і, як передає мені Скляров, зі степу знову насідають холодні вітри. Балачки п'яного мене вже не цікавлять, і тому я вихожу до роздягальні, де бачу на лаві сторожа. Від цього ж таки сторожа, бородатої людини, я узисяю, що комуна хоч і організувалась в Олександрівці, але, не маючи відповідного керівництва, досі нічого не зробила.

— Це ви говорите про артіль? Я чув від уповноваженого коопзерна, що у вас тут організувалась артіль?

— Ні, артіль то особ-стаття, а комуна окремо. Я сам состою в комуні.

„Щось крутить завкоопзерно“, думаю я. „Який йому було сенс запевняти мене й Склярова, що у них

ніякої комуни нема?" Я поділився думками з Скляровим.

— Я вже бачу, — відповів мені той, — що сюди і справді прийдеться прислати доброго організатора.

Ми стояли в коридорі. Зайшов завкоопзерно. Очі йому підозріло поблизували. Він запропонував нам підсобідати. Був якраз обідній час. Погодились. Увійшли в якусь селянську хату. Нас зустріла жінка й дві дівчини. Завкоопзерно і дві дівчини залишилися в першій кімнаті, ми з жінкою пішли в другу. На столі стояв холодець. Якось зайшла розмова про Шарапову про ту ліквідаторшу неписьменності, що агітувала проти колективізації. Жінка причинила двері й сказала тихо:

— Вона он там, в першій кімнаті.

Я так і не узняв, яке відношення мала Шарапова до нашої хазяйки, але я бачив як наша хазяйка з запалом, що його я зустрічав по агітках, прошепотіла, вийнявши з комоди зошит:

— От бачите, поки вчилися в неї (господиня вказала пальцем на двері), доти ні бе-бе. А тепер дивіться: вже цілого листа написала.

І тоді я узняв, що саме завкоопзерно й покинув дружину, і зійшовся він не з ким іншим, як з тією ж таки Шараповою. Саме про цього уповноваженого й говорив нам селянин, коли ми в'їздили в Олександрівку.

„Ну, тепер справа ясніша“, подумав я, „чому село так погано колективізується і чому комуна ніяк не найде собі ради“.

За якийсь час ми знову були в школі. Вітер міцнішав, вітер переходив в бурю, а Олександрівка все таки ніяк не хотіли прокинутись від своєї віковічної сплячки. За вікном почали вже рватися й бадьюрі сніжинки, а до школи припленталось за цей час тільки троє. Вже й сторожу набридло чекати зібрання,

і він розпочав ахкати та нарікати на своїх односельчан, а... п'яний „мужичок“ і досі вів свої „політиканські“ балачки.

— А що як багато захоріє,—продовжував заперечувати „мужичок“. —Що тоді буде? Подохнемо? От тобі й комуна!

— Нічого, дядько,—говорив той же молодий селянин.—Пустимо машину—машина буде робити.

— А як у машини не хватить духу—що тоді?

— А тоді одправимо її хоч би на той же Краматорський завод. Там їй накачають духу.

„Мужичкові“ далі вже нічим було „крити“, і тому він ще раз „покрив“ молодого селянина своїм, мабуть, улюбленим аргументом:

— Наливай! Ти знаєш, з якого я року політикан? Тебе ще й на світі тоді не було.

Але тут йому прийшла безперечно нова мисль, і він сказав:

— А що як я зроблюся нетрудоспособним? Що тоді—під тином погибати? Га?

— Не погибнете,—тими ж іронічними очима поглядаючи на „мужичка“, промовив упевненим голосом молодий селянин.—Безпритульним держава дає притулок? Дасть і вам!

Увійшов візник і спитав, коли запрягати коней. Порадившись, ми вирішили виїжджати, не провівши зібраця. Річ у тому, що Скляров мусів бути у Курульці (село за кілька верстов від Олександрівки) за якіс 2-3 години, а сподіватися, що Олександрівці прокинуться від своєї вікової сплячки за 15 хвилин ніяк не можна було.

— Прийдеться прислати сюди пару добрих хлопців!—сказав Скляров.—От селище! Чекав поганого а воно ще гірше вийшло.

За якийсь час ми їхали до Курульки. Холодний вітер і справді надовго прокинувся й заметушився по полях.

— Цікаво, що нас чекає в Курульці,—кинув Скляров, застібаючи свій легенький кожушок.—Доводжу до вашого відому, що це село завжди було бандитським. Саме воно постачало в банди Савонова головорізів. У всякому разі, в тому ж таки селі зібрано чотири тисячі сімсот ікон, і сьогодні ми зробимо невеличкий пожар богів. А втім, пожар нас чекає попереду, а позаду ми залишили таку справу....

І Скляров сказав мені, що з уповноваженим коопзерна, і на його погляд, щось неладне. Говорив він, Скляров, з учителькою, і от скаржиться вона, що зайде її цей коопзерно. То вимагає, щоб вона переписувала йому вночі (саме вночі) ті чи інші відчiti, то навіть нахваляється десь, що виживе її, вчительку, з села. Словом, тероризує. Підкладка ясна: це справа антиколективістки Шарапової. Тим більше Шарапової, що вчителька веде зараз і лікбез. Словом, негайно треба висилати до Олександрівки людину.

... Словом, вчителька Шарапова—із липових вчительок, правда, її вже звільнили, але, правда й те, що з Олександрівки вона не виїхала, і... значить треба подумати про уповноваженого коопзерна.

7

ПОЖАР У КУРУЛЬЦІ

... Село розкинулось на взгір'ях двох шпилів, село—як і більшість сіл Слобожанщини. Діставши верхів'я одного із горбів, ми побачили зі свого шарабану величезний, тисячний натовп людей. Натовп метушився на чималому майдані.

— Це зібралися біля сельбуду на мітинг,—поінформував мене Скляров.

Вже добре таки звечоріло, так що треба було чекати, що за якісь півгодини по хатах заблімають традиційні кволі каганці. Вітер не стихав. Він був

такий же різкий і колючий, як і раніш, і лише добра метеорологічна станція могла б вгадати, що за якісь дві години цей вітер змінить свій напрям і над Курулькою пронесуться нові несподівані зимові дощі.

Це велике селище зустріло культпохідників зовсім не так, як Олександрівка. Мітинг пройшов з піднесенням, а коли другий Скляров (голова місцевої сільради), зійшовши на трибуну, запропонував рушити до зачиненої церкви (в Курульці і другу церкву зачинено) натовп весь посунувся до головного шпиля.

— Подивимось, як курульчани будуть палити своїх богів,—сказав Скляров.—Із 4700 зібраних ікон вони, до речі, вирішили, здається, тисячі півтори-два віддати вогневі.

— А куди ж решту дінути?—спитав я.

— Рештою будуть опалювати свої сельбуд та школу. Це, на мій погляд, досить розумне вирішення.

Розлившись по взгір'ю ручаями кількох груп, на командному пустирі натовп пішов одним річищем і раптом зупинився. Натовп оточив тісним півколом пагорок звалених „святих“ ікон. Боги двох тисячоліть, ті боги, що ім сотні років вклонялися темні, залякані хутори і села—вклонялися уперто, фанатично, до туного забуття, ті боги, що на протязі багатьох століть допомагали визискувачам дурити затурканих, обідраних людей, ті боги, що так люто ворогували з найгуманішою й найлюдянішою із всіх революцій—з революцією октябрських днів,—ці боги сьогодні лежали під ногами вільного натовпу.

— Боже мій!—очевидно, десь молиться якась курульська клікуша.—Та зроби ж, господи, чудо хоч зараз.

Але чуда нема і чуда не буде. Нікчемні дошки з образами „святого боженьки“ без силі щось зробити, як безсилий і той, що його писали колись з великої

літери і що його, як тепер побачили цілі хутори і села, ніколи й не було.

Налетів вітер. Рвонув. Бесперечно і природа співчуває курульчанам. Хтось чиркнув сірника. Леген'ко затріщало. Безгоміння серед тисячного натовпу. Ще затріщало. Тріщити! Ікони за сотні років добре повинувались по своїх сухих закутках. Тріщити. Знову рвонув вітер.

— Господи! — очевидно, десь молиться 'курульська клікуша.— Та невже ж, господи, так і не буде чуда?

— Не бу-ude! — свистить вітер в дзвіниці старої зачиненої церкви, що тягнеться до неба своїм хресто-списом і палахливо озирається навколо.— Не бу-ude!

І навіть більше того: не втечей вона. Церква. Скоро і їй курульчани дадуть раду. От як тільки робітничо-селянський парламент затвердить відповідну постанову — стане на місці „святого“ престола якийсь природознавець і узнають курульчани, яку велику справу сьогодні зробили вони.

... Вискочили перші вогняні язички. Побіг димок і, підхоплений проривом віtru, розтанув у просторах. Чорний, безсніжний зимовий вечір насідає на командний пустир. Серед багатоголового натовпу теж саме безгоміння. Хатки, що розкинулись по взгір'ях, наче замислились і тільки зрідка перелякано блимають із сільської півтемряви своїми тисячолітнimi каганцями.

„Чого замислились хатки?“ думаю я. „Чи відчуваєте, що і вам надходить кінець? Скоро, скоро, хатки, і вас згадуть до архіву і на вашому місці важко осядуть багатоповерхові будинки. Бачите, хатки, яким великим, нестримним походом рушили мільйони до колись ім, мільйонам, страшних комун? Чуєте, хатки, як важко ступають, аж земля двигтить, по шляхах і дорогах трактори й комбайни? Бачите, хатки, як насторожились поля? Чужі ви, сьогодні, хатки, чужі своїми

архаїчними солом'яними дашками, своєю незручною кубатурою, своїм допотопним побутом.

Вогняні язички ростуть. Димок виростає в дим. Димить. Підхоплене вітром полум'я забушувало. Оскаженіло затріскотіли старі дерев'яні боги. І серед тисячного натовпу в темряві зимової ночі заметушилося іскрами грандіозне огнище. Духова оркестра дала сигнал традиційним гопаком. І тоді ж одразу зникло безгоміння і зо всіх сторін посыпались репліки.

— Бережи, Миколо вгоднику, бороду! Чуєш... Та хіба не чуєш, що горить?

— Ой, матінко! Та це ж моя свята Параскева онде з вогню спідницею витикається. Та як же я тобі, бідненька, допоможу, коли ти мене в релігійному дурмані держала?

— Ну, а Георгій Побідоносець,—філософськи, відзначає хтось,—хоч і побідив змія, а з вогню, надо полагать, не вискочить навіть на добром коні. Що то є вогонь? Сказано, природа! А проти природи, відно, і бог не воздействує.

Вогнище бушує. Летить вітер, і мчаться кудись в темряву бистрокрилі іскри. Захвилювався натовп. Вискочили два діди і... очам не вірю!—вжарили (іменно вжарили, як колись його „жарили“ старі запорожці)—вжарили гопака!

... Я одійшов кроків на тридцять від натовпу й подивився. В вітрині заграві небувалого пожару стояла, замисливши і підперши лівою рукою підборіддя, старенька засмучена баба-яга—злодійкувата церква, як стара, темна і—слава тобі, о, новітній час!—неповторна Україна. Над командними пустирями мчалися міцні, соковиті вітри.

...Але що це за крик допіру долетів до мене? Я кинувся туди.

— Рятуйте! Рятуйте! Дівчина горить!

Від головного натовпу відділилась невеличка група—

дві жінки лагідно, як чёрнички, пов'язані платками й дівчинка. Дівчинці й справді загорілося від іскри пальто і вона метушилася з ним, плачуши й не знаючи що робити.

— Рятуйте! Рятуйте, дівчинка горить! — продовжували галасувати „чёрнички“.

Я підбіг до дівчини й погасив їй вогонь на пальті.

— Чого ви кричите?

Але чёрничок уже не було біля мене. Стара Україна зробила останню спробу повернути до себе загублену масу, але навіть провокація їй не допомогла. Можливо демонстративний танок на вогнищі запалених богів перешкодив цьому провакаційному „рятуйте“, можливо це провакаційне „рятуйте“ не нашло собі найменшого відгуку в жодному із курульських сердець.

...За якийсь час, коли боги вже остаточно спопеліли, пішов довгий, краплистий дощ.

8

СЕЛЬБУД. ВИЇЗНА РЕДАКЦІЯ ТА ІНШЕ

„Викидайте ікони із кутків.
Щоб не заводить павуків“

— Ну, це вже агітація, так би мовити, заднім числом,—сказав один із курульських колгоспників, ступаючи зі мною повз воріт молодої комуни „Новий побут“, що на них, на воротях, висів рукою написаний вищенаведений текст.—Хто ж тепер, після вчорашньої пожежі буде з богами возжатися? Тепер би агітнути, щоб скоріш посівматеріял звозили. Правда?

— Хіба з цією справою у вас дуже кепсько?

— Щоб дуже—цього не скажу. Проте, ви самі побачите, побувавши на об'єднаному зібрannі наших колективів: комуни й артілі. Воно відбудеться сьогодні ввечері.

Ми вже входили в помешкання сельбуду (там же займала одну кімнату й сільрада). В сінях товпилися місцеві селяни й про щось гаряче сперечалися. Я зробив спробу загубитися серед них, але це мені не вдалося: мене одразу ж пізнали (пізнали, що не „свій“) і, пізнавши, замовкли. Я почув тільки одну фразу: „Глядіть же, всі голосуйте, за артіль“. Ця фраза тоді мені нічого не сказала, і тільки ввечері я узінав, в чому річ.

— Чи не скажете ви мені,—звернувся я до секретаря сільради й сів на стільця,—чи не скажете, як у вас стоїть справа з колективізацією по всій сільраді?

Секретар охотно повиймав книги й почав мене інформувати. Від нього я узінав, що Курулька має 788 дворів, що із них 506 дворів увійшли вже в колектив, що із решти—141 двір куркулів і коровників, що і т. д.

— Всього зараз у нас,—сказав секретар,—3 комуни, 3 артілі і 5 созів. Комуни займають 551 гектар, артілі—830, а сози—1480. В індивідуальних господарів покищо залишилось 1010.

Секретар мав рацію сказали „покищо“, бо в цей момент зайшов до кімнати молодий селянин і поінформував:

— А ви знаєте, що вчора все Червонопілля організувалося в соз?

— А до того ж,—додав діловод, що сидів за лівим столом,—ви не враховуєте й Старої Гусарівки.

— Хіба вже й Стара Гусарівка колективізувалась?

— Уже. Сьогодні вранці мене сповістили про це самі гусарівці.

— От бачите,—усміхнувся секретар,—мабуть точної цифри ви й не дістанете. Найточнішою буде та, що індивідуальні господарства жодного гектару не мають, бо поки ви доїдете до Харкова індивідуалами у нас залишаться тільки куркулі.

Увійшов Скляров. Він запропонував мені піти з ним подивитися, що роблять культпохідівські юрист, виїзна редакція тощо. Пішли. В першій кімнаті сиділи за столом районні книгоноши й продавали книжки. Згадую я про них тільки (в даному разі) тому, що невже ви, товаришки, не мали досі часу українізуватися? Не можна ж демонстративно говорити російською мовою в українському селі. Чи ви боїтесь, що на вас селяни не будуть дивитися, як на панянок?

Юрист дав до 30 порад. Представник PCI знайшов 4 справи для розв'язання в районі.

— Найкомічніші скарги,—сказав юрист,—це скарги на сільраду: мовляв, я не маю ніякого майна, а сільрада не хоче це посвідчити відповідною справкою.

— В чому ж річ?—наївно запитав я.—Коли людина не має майна, то чому ж їй і не видати про е справку?

Скляров причинив двері в ту кімнату, відкіля доносився гул кількох голосів і де хтось голосно читав щось про санітарію й сказав:

— От чому. Вимагають таких справок ніхто інші, як... розкуркулені куркулі. Для чого ім ці справки? А для того, щоб десь на стороні здобути, яко бідняк, всі ті права, що ними користується ця бідняцька категорія людей. До речі, дозвольте не про справку,—додав Скляров,—а про досить серйозну справу. Як ви гадаєте, де поділись розкуркулені глитаї нашого і близьких нам районів? На Соловках, в тайзі, чи може, копаються десь в гною бідняцької садиби? Нічого подібного! Коли не всі, то у всякому разі більша частина з них працює зараз на Краматорському та Костянтинівському тощо, заводах. Що вони працюють, то це не погано, але те, що вони працюють саме на заводах і вже зараз користуються з усіх прав індустриального робітника—це дуже погано. Це—велика небезпека для робітничої кляси. Коли коровники—ганьба для заводу, то ці будуть ганьбою подвійцю.

— А ваш район сповіщав заводи про цю небезпеку?

— Ну, а як же! Навіть кілька разів, та тільки з нашого сповіщення діла нема. Ми навіть вказували заводам прізвища цих новоспечених „рабітників“. І що ж? „Робітники“ продовжують і далі „працювати“. Глас воліючого в пустині.

Останню фразу Скляров договорив в кімнаті виїзної редакції.

... Ця кімната дуже нагадала мені, милий друже, 19-20 роки. Вона нагадала мені хоч би той же врангелівський фронт. „Американка“, старенькі шрифти на незручних випадкових столах, „поетичний розгардіяш“, в редакційному кабінеті, який, кабінет, складається з якогось не менш випадкового стола, тут же, зморені незручними переходами два наборщики й один друкар, котрі ввесь час сперечаються з редактором (він теж тут же), котрі вважають його, редактора, за виновника всіх похідних невдач, які обов'язково обіцяють застрайкувати і які обов'язково ніколи не застрайкують. Все це я бачив у пульманівському вагоні і все це я побачив і зараз. Бракувало тільки ворожих аеропланів і не чути було орудійного гулу. *

Товариш Карпів, редактор виїзної „Червоної Зорі“ — енергійний комсомолець. Він підводить мене до, здається, держвидавівського плякату й каже:

— Читайте. „Вигравша облігація згашується й не грає в наступних тиражах“. Зрозуміли? Це наші видавництва такими популярними текстами годують селян, серед яких єсть ще цілі села, де на село — один грамотний. Між іншим, коли цього грамотного в одному такому селищі спитали вчора, чи знає він Остапа Вишню, то цей грамотний цілком серйозно так відповів: „Ні, я знаю Тарася Бульбу“.

Зайшов до редакції боком якийсь селянин і подав спіланий клаптик брудного паперу. Зайшов ще один. Редактор говорить зі своїми співробітниками дуже

мило, досвід цього досвідченого юнака мене надзвичайно цікавить, але в кімнаті вже темніє, і я поспішаю на не менш цікаве зібрання. Я тільки встигаю візнати від Карпова, що вчора, в Ново-Дмитрівці йому довелося побачити в селянина 60 років, який „живе з бабусею і має на відділі одружених дітей“, такі, продані культпоходівським книгоношею, книжки: 1. „Онанізм і боротьба з ним“, 2. „Завдання профспілок до весняної сівби“. 3. „Нерви, як їх берегти та зміцнювати“. Словом, книжки „найшли“ свого справжнього адресата.—Я вийшов.

P. S. До речі: в сільраді я бачив розкуркуленого глитая, який енергійно доводив, що він зараз нічого не має спільногого з баптизмом, і настоював, щоб у його послужному спискові не значилося, що він баптист. Це показує, очевидно, що маса відійшла і відходить не тільки від православної церкви, але й від сектантів.

9

ОБ'ЄДНАНЕ ЗІБРАННЯ КОМУНИ Й АРТІЛІ

... На горі, до церкви, вирисовується силюєт недобудованого „земством“ чималого двоповерхового будинку; його, цей будинок, комуна безперечно добудує і саме в скорому часі, а покищо клюб сельбуду міститься в древній хаті на курячих ніжках, багато нижче, в непролазному багні несподіваних зимових дощів.

Помешкання—приблизно чоловік на 80. Дві лави, навіть сцена. Крізь кволе світло нафтової лампи з напівчорним засмаженим склом я бачу в глибині сцени декоративну завісу: якась „малоросійська“ ідилія маячитъ мені. Об'єднане засідання комуни „Новий Побут“ і новоутвореної артілі ще не розпочалось, і

в клубі стоять гул неорганізованих голосів. Раз - у - раз ринуть двері й заходять нові люди.

Із розмов чую, що між комуною й артіллю антагонізм. Вирисовуються типи нового села, дають себе знати досить цікаві колізії й протиріччя.

— Дозвольте, граждани,—чую енергійний голос,— дозвольте поки розпочнеться засідання, розказати вам, що я чув на курсах.

До сцени вийшов кремезний, з досить розумними і трохи хитренськими очима, середнього зросту чолов'яга.

— Ти краще розкажи, за що ти мені, Трюхане, око вибив!—вискочив туди ж худенький, погано вдягнений чоловічок з прізвищем Калиниченко і тут же звернувся до комсомольця Гмиро, вчасника культпоходу.—Скажіть, товаришу, хіба есть таке право, щоб десятипроцентники в камуну входили?

— Ви це кого маєте на увазі?

Тоді до сцени вискачує третій—низенький, чорненький, як жук, і розмахуючи руками, кричить жіночим голосом.

— А маємо ми на увазі Трюхана. Десятипроцентника который отруб мав до революції в тридцять десятин і був отлічной кулак, но тепер записався в камуну, і це зовсім неправильно, бо говорив на районному зльоті колгоспників товариш Глинський, говорив доклад так:—„Іспитайте, говорить, щоб не було ошибки, отакого нічого не було. А коли десятипроцентник, то щоб пішов з сумкою, і дать йому можна ще плужок і найбіднішу землю. Пущай працює. Но щоб в камуну такої, як Трюхан—ні в якому разі. Такий доклад був товариша Глинського.

— Правильно! Правильно!—загула частина залі, коли промовець скінчивши, подивився побідними очима на присутніх.—Правильно, Тараненко!

— Так от що, граждани,—почав був хтось іззаду, але йому не дали говорити: той хто розпочинав,

очевидно, хотів говорити за Трюхана. Заля шуміла. Чути було вигуки то „Трюхан-трудовик“, то „Трюхан-глітай“. Особливо яро кричав якийсь задній дядько, і Гмиро, вгомонивши залю, дав йому слово. Як і треба було чекати, селянин спершу збентежився, але потім сказав:

— Вірно, і я стою на той точке, що Трюхан, вилетить із комуни. А чому мені на нього белько зробилось? Так, скажу я вам, товариші, що як іхав я через його кукурудзу (це за царського режиму було), так він мене так штовхнув ногою, що даже вдівітельно. І скажу я, що хитрує Трюхан. А сам я на ваш вопрос отвітю так: платю я податку 27 рублів. Но белько товариші, потому, як Трюхана безпремінно треба тряхнути з камуни.

— Правда! Правда! — вирвався жіночий голос, і заля знову загула.

— Так от що, граждани! — знову почав хтось іззаду, але і на цей раз йому не дали говорити.

І знову то „Трюхану невигодне положеніє“ то „Трюхан за бідноту“. Нарешті заля залюднилась досить і розпочалося засідання. Спершу переписано було присутніх, потім запропоновано було десятипроцентникам (якщо вони є) покинути залю й, нарешті дано було слово доповідачу, комсомольцю Гмиро. Поки Гмиро говорив про колективізацію взагалі — добре було, але як тільки він почав доводити, що комуна — краща, найвища форма колективного життя — члени артілі засовались. Особливо ж вони засовались тоді коли доповідач заговорив про посівматеріял.

Доповідач скінчив закликом до ліквідації куркулячих гнізд. Деякий час стояло красномовне безгоміння. Я чекав і дивився то на засмажене скло старомодної нафтової лямпочки, то на „малоросійську“ ідилію, що визирала з глибини сцени. Десь далеко брехали собаки. Пахло приєсним запахом кожухів і запахом

старої доживаючої свої останні дні, селянської України.

Нарешті вискочив той же чорненький, як жук, Тараненко й замахав руками.

— Як прийшла пропаганда,—говорить він,—нашот антирелігії, то я й говорю. „Давайте, братця, закриємо церкву і зробимо там республіку“. І закрили. Но нащот комуни скажемо так: в артіль підемо, а в комуну—ні. (Голоси „Правильно!“ „Всі такої думки!“). Чому я не йду до комуни? А може мое сімейне положеніє не дозволяє, а може й морда не подобається. А нащот посівматеріяла так скажу я вам, товариші,—нема! Одно слово, нема посівматеріяла. Бєдні ми. Кобилку нема чим годувати.

Заля знову загула. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись:

— Дозвольте, граждани...

Я дивлюсь на Трюхана. Він цілком спокійний і нічим не видає себе. Тільки спеціальний спостерігач побачить, що говорить його спокійне обличчя. Воно говорить: „бачите, які люди хочуть вижити мене з комуни?“

— Дозвольте слово,—чую я позад себе.

— Хто там хоче взяти слово?

— Це я, Тараненко.

„Знову Тараненко“, думаю я. „Ну, тут з посівматеріялом справа буде дуже кепська“. Я повертаюсь і вдивляюся в напівтьму задньої залі, але обличчя нового Тараненка я не бачу, бачу лише, що новий Тараненко—вищий від свого однофамільця (чи то родича) приблизно на дві-три голови.

— Так от, з приводу комуни,—говорить упевненим голосом другий Тараненко.—Вірно комуна вища за артіль. Але обіжати артіль комуна не буде, і нічого вам, граждани, тут особливо гомоніти й нарікати. Правда, скоро з нашої радянської землі зробимо одну велику комуну, але ніхто вас, товариші, з артілі в

комуну тягти не буде. Працюйте в артілі, поки сознаєте, що комуна все таки краща за артіль. А той факт, що всі будемо в комуні—єсть жизнений і цілком перспективний факт.

— Дозвольте,—не витримав перший низенький Тараненко.—Моя об'язаності, як я чув від товариша Глинського, що строй говорить, государство, одну камуну, но і артіль не воспрещається. Можеш артіль, можеш соз, можеш камуну, так що оратор Тараненко совсом протизаконно хоче загнати нас у камуну.

Заля знову зашумувала. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись.

— Дозвольте, граждани.

— Товаришу голова,—ще раз чую я голос Тараненка другого.

— Чого ви хочете, товаришу Тараненко?

— Я хочу скінчити свою промову.

Голова нарешті вгомонив залю. Тараненко другий підвівся й сказав:

— А тепер дозвольте, граждани, про посівматеріял. Звичайно, між комуною і артіллю не може бути ніяких отношений. Але скажу я вам, про свою комуну. Пішла оціночна комісія по дворах. Заходить до одного. Єсть посівматеріял? Нема, каже. Ладно. Повірили. Та тут, бачите, прийшлося так, що розвівся він з жінкою, а вона візьми та й викажи. Щож? Сознався й приніс 7 пуд. пшениці. Отож, я й кажу: з миру по нитці— голому сорочку. Як кожний з нас найде в себе 7 пудів, то й вийде, що засімо десятин сто. Так я говорю, граждани? І потім я ще скажу про ліквідацію куркуля, як кляси. Довольно вони попили з нас кровушки. Треба винести постанову, щоб завтра іх всіх розкулачiti. Правильно я говорю, граждани?

Цю пропозицію, як і першу (найти в себе пудів 7 зерна), артіль зустріла мовчанкою. Але вже видно було, що вона, артіль, здається. Почали голосувати,

хто за те, щоб негайно найти посівматеріял і за те, щоб розкуркулити саме завтра місцевих глитаїв. Поднялись руки (частина несміливих, частина рішучих). Хто проти? Шість. Серед них той же Тараненко перший. Тараненко другий просить дати пояснення, чому голосують проти. Один заявляє (всі, між іншим, з новоутвореної артілі), що він тому не хоче розкулачувати, що 20 років працював пастухом в глитаїв, і вони вже й так йому осточортіли. Тараненко перший не хоче „по-чоловічності“, а один, так той навіть заявив, що „в нас куркулів нема“. В чому ж річ? В останнього, як вияснилося, дядько—місцевий глитай. Звичайно після голосування виступили з гарячими промовами з приводу голосуючих проти розкуркулення Гмиро й Карпів.

... От, до речі запитання, що іх подано було доповідачеві. „Кому в першу чергу дадуть трактор—комуні чи артілі?“ „Що робити, як боргу багато, а в артіль вступив?“ „Реманент в комуні, а артілі потрібний—що робити?“ „Може бути маленька комуна при великій артілі?“ „Землю куркулеві землеміром буде відрізано, чи по вказанию общества?“ „Чи може артіль провіряти комуну?“ „Що, як кулак знову заживеться?“ і т. д.

— Граждани, не розходьтесь,—знову почув я голос Трюхана.—Дозвольте доложити, що я чув на курсах.

Трюхан і справді стріляна птиця, подумав я, „бач як крутнув: наче про нього й не було розмов“.

— Головне, товариші селяни, зберігайте попіл. Усякий Попіл має калій і фосфор, а як полежить він надворі, то вищолачується. Отже, держіть його в якомусь ящику, чи що...

Селяни цією справою зацікавились, і Трюхан дістав можливість зробити свою доповідь. Навіть дістав слово і той селянин, що так настирливо вигукував своє „дозвольте, граждани“.

— Коли будемо жити вмісті,—сказав він,—то не

будемо битись. А щодо наступу комуни на артіль, то можна взяти такий пример: одній дівчині 16 літ, а другій 13. Першій вже й щочки подрум'янені, а друга—ще дітко. Так комуна й артіль, як дві сестри. Зачем же сперечатись?

Коли я вийшов на ганок, стояла темна вітряна ніч. Я звернувся до Склярова:

— Так що ж ви мені скажите про Трюхана?

І Скляров сказав мені, що Трюхан і справді із бувших людей і справді мав колись 30 десятин землі. Ale за часів радянської влади він показав себе активною радянською людиною. Особливо відзначився він в боротьбі з бандитизмом. Трюхана район не спускає з ока, але покищо він багато корисніший за тих незаможних підкуркульників, яких я бачив сьогодні.

„Хто його знає“, подумав я. „А втім, районним робітникам видніше“.

...Знову на сході визвіздило небо. Багно зашелестіло під ногами дзвінкими лідяшками. На завтра буде мороз. Легко дихати і радісно бути в цих гомінких новонароджених хуторах і селах—бути й вивчати, щоб хоч якнебудь розповісти майбутнім поколінням, в яких надзвичайно-прекрасних днях жили й працювали ми... Праворуч загавкав нічний собака.

— З Курульки куди ми рушимо? На Богодарівку?..

ЗМІСТ

	Стор.
Оповідання про Степана Трохимовича	3
Щасливий секретар	105
Останній день	114
Майбутні шахтарі	134
З лябораторії	161
З блокноту кореспондента	194

99-8

U

1000-80

P.N.

18762

193

1000-80